

İSLÂM TARİHİ

[Hz. Peygamber'den Zamanımıza Kadar]

Darülfünûn Felsefe Müderrislerinden

Şehbenderzâde Filibeli

Ahmed Hilmi

Ziya Nur Aksun

YAYIN NU: 1318
KÜLTÜR SERİSİ: 765

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-700-7

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

Tek Cilt Halinde
1. Basım: 1974
4. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Erol Kılınç

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Baskı ve Cilt: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İÇİNDEKİLER

BU BASIM İÇİN ÖNSÖZ.....	23
A. HİLMİ VE ESERİ HAKKINDA BİR KAÇ SÖZ.....	25
OKUYUCULARLA HASBİHAL.....	43

GİRİŞ

Birinci Bahis

TARİH

Tarih.....	51
Tarih, hurâfeler ve esâtir[mitoloji]'in fark.....	51
Tarih ve kavimlerin rivâyeti	52
Tarih öncesinin kısımları.....	53
Tarihin taksimatı.....	53
Tarihin me hazları	53

İkinci Bahis

DİN, FELSEFE, FEN

Akliyyun (Rationalistes)	54
Zihniyyun (İdéalistes)	54
Hissiyyun (Le Sensualisme).....	54
Tenkid felsefesi ve Reybiyyun (Le Criticisme).....	55
İsbat ve Tekâmül felsefesi (Le Positivisme et L'evolution).....	55
Maddiyyun ve Ferdiyyun (Le Matérialisme et Le Monisme matérialiste)	55
Vücûdiyyun ve Ruhâniyyun (Le Panteisme et le Spritualisme)	55
Îlâhiyyun (Le Deisme)	55
Fennin selâhiyeti.....	55
Felsefenin selâhiyeti.....	56

Üçüncü Bahis

DİN

Dinin tarifi.....	58
Din hissi	59
Dinin lüzumu ve faydaları.....	60

Dördüncü Bahis

DİNSİZLİK VE NETİCELERİ

Ahlâk fikrinin kaybolması.....	65
Cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybolması	67
Saadetin kaybolması	68

Beşinci Bahis

DİNLERİN TASNİFİ

Dinlerin Tasnifi	70
Hegel'in Tasnifi	71
Hartman'ın Tasnifi.....	72
Tiele'in Tasnifi.....	72
Siyebec'in Tasnifi.....	73

Altıncı Bahis

MANEVÎ KIYMETLERİ İTİBARIYLA DİNLERİN TASNİFİ

Bâtıl din.....	77
Mâkûl din ve Tabîî din.....	77
Hak din ve Semavî din.....	79
Muhtelit [karışık] din	83
Ek: Bahâilik	85

Yedinci Bahis

HİRİSTİYANLIĞIN VE DİNLERİN MÜNEKKİDLERİ

Kant.....	100
Spinoza.....	101
Strauss	102
Bauer	103
Rénan.....	103

Sekizinci Bahis

İSLÂM VE GAYRİMÜSLİM MÜNEKKİD VE MÜVERRİHLER

Voltaire.....	104
De Bornie.....	104
Dozy.....	104
Rénan.....	105
Carre de Vaux.....	109
Garcin de Tassy J. H.	111
Caussin de Perceval.....	111
Weil.....	111
Muir.....	111
Chante Pie de la Cosie.....	112

İSLÂM TARİHİ

MUKADDİME

İslâmın iki türlü inkârcıları.....	115
Dozy ve benzerlerinin fikirleri	116
Tarihi eksik ve ruhsuz bırakan yarım hükümlü zanlar	117
Tahrif edilmiş vak'alarla meslek ve maksada hizmet ettirmek illeti.....	117
En doğru usûl.....	120

Birinci Bahis

ARAP YARIMADASI VE ARAP KAVMİ

Arab yarımadası.....	121
Tabiî ahvâl.....	121
Araplar: Arab-ı A'ribe, Arab-ı Müsta'ribe, Âl-i Adnan ve Kureyş, Hâşimîler ve Emevîler	125
Peygamberin nesebi.....	129
Araplarda ilm-i ensâb	129

İkinci Bahis

İSLÂMDAN EVVEL ARAPLAR

Dinî şekiller.....	130
İbrahim dini.....	131

Müsevîlik ve İsevîlik.....	133
Hanîf'ler.....	133
Vesniye [=Putâ tapıcılık]	134
İçtimaî ve ruhî durum	134
Dinî fikir, Allah, ilaheler ve cinler	134
İdare, siyaset, âdet v.s.....	134

Üçüncü Bahis

İSLÂMIN ZUHÛRUNDAN EVVEL DÜNYA AHVÂLİ

İran Devlet ve Medeniyeti.....	136
Romalılar	136
İbranîler	136
Yunan Medeniyeti	137
Umumî olarak dinî ve içtimaî vaziyet	138

Dördüncü Bahis

VELÂDET'TEN Bİ'SET'E

[DOĞUM'DAN GÖREVLENDİRMEYE'YE]

KADAR

İslâmî an'aneler	140
Peygamberin velâdeti	141
Çocukluk ve gençlik devresi.....	142
Behiyrâ ve hurafesi.....	142
Seyahat.....	142
İbadet ve tefekkür	142
Nübüvvetin başlangıcı	143
İzdivaç: Hatice.....	143
Vahiy ve Risâlet.....	143

Beşinci Bahis

HAZRET-İ MUHAMMED'İN RİSÂLETİ

Mânâların mertebeleri, Teşbihler, Rumûzlar, Görünüşler, İttisal[=Allah'a erişme] imkânı Nübüvvet ve Velâyet.....	145
Keşif, Rüyâ, İlham	151
Vahiy	151

Altıncı Bahis
Bİ'SET'TEN HİCRET'E KADAR

Nübüvveti Kureyşlilerin kabul şekli	154
Asrımız rasyonalist ve materyalistlerinin fikri	155
Kur'ân'ın te'sirâtı.....	155
Müslümanların Habeşistan'a hicreti	160
Müslüman Hamza ve Ömer	160
Taif Seferi	165

Yedinci Bahis
PEYGAMBER'İN Mİ'RÂC'I

Mi'râc hakkında iki fikir: Maddî ve mânevî	167
İttisal, fenâfillâh Hazerât-ı Hamse [=Beş duyu]- Büyük nüsha Hakikat-ı Muhammediye Mi'râc'ın hakikati.....	167
Ek: Mi'râc Hakkında	171

Sekizinci Bahis
HİCRET'TEN İRTİHÂL'E KADAR

Hicret	175
Mescidin inşası.....	177
Peygamberin savaşları	178

Dokuzuncu Bahis
PEYGAMBER'İN HAYATI

Siyâset ve idare	187
Haksız tenkitler.....	187
İslâm cemiyetinin esasları Cenâb-ı Peygamber'in medenî hareketleri ve muameleleri.....	189
Zeyd ve Zeyneb'in kıssası.....	191
İfk vak'ası	191

Onuncu Bahis
İRTİHÂL VE İRTİHÂL ESNASINDA
ERKÂN VE MÜSLÜMANLIĞIN DURUMU

İslâm'ın hududu	194

Kabileler	194
Peygamber'in gayeleri	195
Vedâ Haccı.....	196
Peygamber tarafından istikbalin keşfi	196
Mute gazvesinin mânâsı.....	197
Cenâb-ı Peygamber'in irtihali.....	197

Onbirinci Bahis
ŞEMÂİLİ
 [=DIŞ GÖRÜNÜŞÜ],
AHLÂKİ VE HUSUSİYETLERİ

Doğruluk ve safvet[=saflık].....	200
Kanâat ve ulûvv-i cenâb[=cömertlik]	200
Sâdelik ve necâbet.....	200
Şecaat ve metanet	201
Tevâzu ve mürüvvet-Afûv ve müdâra[=Bağışlayıcılık ve güleryüzlülük]	201
Nüfuz-ı nazar[=Görüş gücü] ve ruhî kavrayışı– Ehl-i Beyt [=Ev halkı].....	201
Peygamber'in Terekesi	203

Onikinci Bahis
FELSEFE VE SOSYOLOJİ

İslâm içtimaiyatının esasları.....	205
Hususî ve umumî uhuvvet	206
Adâlet ve müsavat.....	206
Aile ve izdivaç	208
Ahlâkiyât	209
Hikemîyât	209

Onüçüncü Bahis
İSLÂM DİNİ

İman ve İslâm metodu	211
Allah'a iman.....	212
Peygamber'e iman	213
Âhiret.....	213
İfhâm ve efkârın mertebeleri	214

Tenzîhî fikir	215
Tevhîdî fikir	215

Ondördüncü Bahis MÜHİM MESELELER

Âlem'in yaradılışı	216
Hudûs[=Sonradan olma] ve Kıdem[=Eski oluş]	216
Hâlık[=Yaratıcı], Vücûd[=Varolan, varlık]	217
Melekler, Cin	217
Kitap ve Resûl	219
Garanik âyeti	220
Ek: Garanik Meselesi	223

Onbeşinci Bahis RUH VE GARİBELERİ

Ruh	227
Tecrübe ve kaideleri şaşırtan hâlet-i ruhîye	227
Bazı rüyalar	228
Sunûhat[=İçeride doğuşlar]	228
Hiss-i kable'l-vuku'[=Önsezi]	229
Keşif	229
Vahîy ve İlham	230

Onaltıncı Bahis DİNLERİN MUKAYESESİ

Üç büyük peygamber: Mûsâ, İsâ ve Muhammed (S.A.V.)	231
Müsevîlik ve ahlâkî hükümleri	232
Hıristiyanlık	233
İslâm dini	234
İlim fikri ve dinler	235
Daimî ve toplayıcı olan din	236

Onyedinci Bahis HÜKÛMET ŞEKLİ VE ŞÛRÂ ERKÂNI

Peygamber'in hükûmeti	237

Meşveret usûlü.....	237
Kardeşlik ve Eşitlik	237
Adâlet ve Hürriyet.....	237
Şûrâ erkânı.....	239

Onsekizinci Bahis

ASHÂB'IN MERTEBELERİ VE FAZİLET MESELESİ

Peygamber'in siyâseti ve hükûmeti.....	241
Ashâb'ın bağlılık ve fedakârlıkları	242
Ashâb'ın yekdiğeri hakkındaki fikirleri.....	243

İSLÂM TARİHİ

İKİNCİ CİLD

Birinci Bahis

İLK İHTİLÂF

İrtihâl'in akabinde	247
Hilâfet mes'elesi.....	247
Bir hakikat.....	247
Ensâr'ın fikri	248
Hâşimîler'in içtihadı.....	248
Şi'a'nın iddiası.....	253
Ebû Bekir'in seçilmesi.....	253

İkinci Bahis

EBÛ BEKİR'İN HİLÂFETİ

Hâşimîler'in çekimserliği.....	255
Emevîlerin fetret fikri	255
Hâşimîler'in bî'atı	255
Ebû Bekir ve Ömer'in Ali hakkındaki fikri.....	256
İrtidat [=Dinden dönüşler].....	262
Fütûhat	263
Ebû Bekir'in idarî dehâsı ve vicdanî istiklâli.....	264
Ebû Bekir'in Ahidnâmesi	265

Üçüncü Bahis
HAZRET-İ ÖMER'İN HİLÂFETİ

Fütûhat.....	266
Ömer'in hizmetleri	266
İslâm'ın serveti, büyük bir inkılâb	268
Ömer'in ahlâkı ve siyâset tarzı.....	272
Yaralanması ve şehâdeti.....	272

Dördüncü Bahis
HAZRET-İ OSMAN

Hazret-i Ömer'in keşifleri ve endişeleri.....	273
Şûrâ ve seçim.....	277
İdam hükmü	282
Bir sürü hatâ.....	282
Fenâ bir idare.....	283
Su-i istimaller ve şikâyetler, İhtilâl, Osman'ın şehid edilmesi.....	284

Beşinci Bahis
MUHAKEME

Yeni nesil.....	285
Şer'î ilimler ve yeni âlimler.....	285
Ashâbın nüfûzu	286
Medîneliler ve civârındakiler	286
Yeni bir merkez: Şam	286
Tekâmül ve değişiklik	287
İmam-ı Ali'nin müşkül mevki'i.....	288
Muaviye ve çalışmaları.....	289

Altıncı Bahis
ALİ'NİN HALİFELİĞİ

İmam-ı Ali ve devri	290
Zahirî ve hakikî muhakemeler [değerlendirmeler].....	290
Bî'at ve hurûc[isyan] –Cemel vak'ası –Muaviye'nin isyanı.....	291
Sıffiyın.....	294
Ali'nin şehâdeti.....	295

İbni Sebe ve Şiâ	296

Yedinci Bahis EMEVLER DEVRİ

Hasan'ın istifası	297
Hüseyin'in şehâdeti	298
Emevîler ve din	298
Emevîler devrinde İslâm'ın siması	299
İdare sistemi	299
İntikam	300
İçtimaî tekâmüller	300
İhtilâl ve sebepleri	300
Emevîlerin yıkılışı	300

Sekizinci Bahis İLK HUKUKÇULAR VE İLK MEZHEPLER

Şi'a	301
Sünnîler ve Hasan-ı Basrî	301
Ali'nin Fazileti ve Ehl-i Beyt'in Hukuku	303
Ehl-i Beyti Sevmek Mânâsında Şi'a	305
Câferî Mezhebi	305
Diğer Şi'a Mezhepleri	305
Ek: Şi'a üzerine	305
Şi'a Hakkında Düşünceler	312
Ek: Gulât-ı Şi'a üzerine	313
Hâricîler	324
Ek: Hâricîler üzerine	327
İlk Fıkıhçılar	327
Mu'tezile'nin Şubeleri	328
Mu'tezile Mezhebi Hakkında Düşünceler	331

Dokuzuncu Bahis DİĞER MEZHEPLER

Mürcie Mezhebi	334
Neccâriye Mezhebi	335

Cebriye Mezhebi.....	336
İrâde ve Mes'ûliyet Meselesi	337
Amelî Cihet [Pratik Yön]	339
Hulûliye	339
Müşebbihe Mezhebi	340
Tasavvuf ve Mutasavvıflar	341
Tasavvufta Usûl ve Mezhepler.....	348

Onuncu Bahis

TASAVVUFUN SAFHALARI VE MÜFRİT MESLEKLER

Birinci devre: Peygamber'den Cüneyd'e kadar	354
İkinci devre: Cüneyd'den Muhyiddin'e kadar	354
Üçüncü devre: Muhyiddin, muasırları ve onu takip edenler	355
Te'vil ve Rumûz'un yanlış kullanılışı.....	355
Tasavvuf'un içtimaî ve ahlâkî te'sirleri.....	357

Onbirinci Bahis

BATINÎLİK, HURÛFÎLİK

Şi'a ve tasavvuf.....	358
Tahakküm sebepleri.....	358
İsmailîler.....	358
İmam ve Buda	359
Abdullah, Karmat ve Sabbâh, Fazlullah-i Hurûfî ve Hurûfîlik.....	360
Asıl Bâtınîler ve Hasan Sabbâh	363
Hurûfîler.....	364
Nokta Mezhebi	366

Onikinci Bahis

ABBÂSÎLER DEVRİ

Bir mukayese.....	367
Abbasîler ve Ehl-i Sünnet.....	367
Bu devirde İslâm'ın durumu	368
Hârûn ve Me'mun: Olgunluk devri	369
Mânevî nüfuzun parçalanması	369
İlk gerileme eserleri	370

Onüçüncü Bahis
ALEVÎLER, ENDÜLÜS MÜSLÜMANLARI

Ehl-i Beyt'in hakikî mensupları.....	373
Oniki İmam	373
İdris-i Alevî ve İdrisîler.....	374
Fâtımîler	374
Endülüs	375
Umumî din ve Reyb (Şüphe) mezhebi	376

Ondördüncü Bahis
AFRİKA'DA İSLÂMİYET

Berberîler	377
Hâricî mezhebi.....	378
Yeni bir mezhep.....	378
Murâbitîn, Muvahhidîn	379
Tasavvuf ve tarikatların yayılması.....	381

Onbeşinci Bahis
TÜRKLER VE İSLÂM

İslâm'ın ilk istilâ devrinde Türkler	382
Türkler'in iptidâî dinleri	383
Türkler'in İslâm sahnesinde ortaya çıkışları.....	383
O vakitki cemiyetin durumu	385

EK:

Türkler Horasan'a İndiklerinde İslâm Dünyasının Hâli ve Cihan Tarihindeki Şerefli Rollerini	387
Türklerin İslâmiyet Uğrındaki Fedakârlıkları	399
Haçlılar Karşısında Türkler.....	418

Onaltıncı Bahis
EHL-İ SALİB
[=HAÇLI SEFERLERİ]

Avrupa'da Hıristiyanlık	432
Ortaçağ'da Avrupalılar'da Taassub Cinneti	432
Muharebe sebepleri.....	433

İntibah ve İstilâ arzuları	433
Ehl-i salib[Haçlı] hücumları	435
Selâhaddin ve Kılınç Arslan	435
Ehl-i salib muharebelerinden Hıristiyanlık lehine hâsıl olan faydalar	435

EK:

ANADOLU SELÇUKLULARI TARİHÇESİ	437
Süleyman Şah (1077-1086 M / 470-479 H.)	438
Fâsıla-yı Saltanat	440
I. Kılınç Arslan (1092-1107)	442
Rükneddin Mes'ud (1116- 1156)	443
II. Kılınç Arslan (1158 - 1192)	445
I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1192-1196) ve Süleyman Şâh (1196-1203)	446
I. İzzeddin Kevkâvus (1211-1220 M.; 607-616 H.)	447
I. Alâeddin Keykubad (1220 -1237 M.; 616 - 634 H.)	447
II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246)	449
II. Sultan İzzeddin Keykâvus (1246-1265)	450
IV. Rükneddin Kılınç Arslan (1261-1266)	451
III. Gıyâseddin Keyhüsrev (1266-1281)	451
II. Gıyâseddin Mes'ud (1281-1287; 1302-1308)	452

Onyedinci Bahis

MOĞOLLAR VE İSLÂM

Moğollar'ın ortaya çıkışı	454
Cengiz Hân	454
Moğol istilâsında İslâm âlemi	455
Hıristiyanlık ve Moğollar	455
Moğollar'ın İslâm'a hizmeti	460

EK:

MOĞOLLAR HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER VE İLHANLILAR

MOĞOLLAR	463
Moğolların Harb Usûlü	469
Moğol Fetihlerinin Türk-İslâm Dünyasındaki Neticeleri	473
Moğol Sulhu	477
Şeriat ve Yasa ihtilâfları	477
Cengiz'den Sonra	485

Oktay'ın Kaanlığı.....	486
Moğolların Doğu Avrupa Fetihleri	489
Tuluy Şubesi.....	496
İLHANLILAR.....	499
Hülagû Hân	500
Abaka Hân	507
Ahmed (Teküdar) Hân	510
Argon Hân	516
Keyhâtu Hân	519
Baydu Hân	520
Gâzân Mahmud Hân.....	521
Olçayto Hudâbende Hân.....	526
Ebû Said Bahadır Hân	527
Ebû Said Hân'dan Sonra	532

Onsekizinci Bahis

TARİKATLAR

Tarikatların aldığı ehemmiyet ve sebepleri.....	534
İlk tarikatlar	534
Tarikatların sosyal tesirleri	535
İslâm muhitleri ve tarikatlar	536
Afrika'da Tarikatların Tesirleri.....	537

EK:

BAZI BÜYÜK TARİKATLAR

Nakşîlik	546
Mevlevîlik.....	547
Bayramîlik.....	555
Kadirîlik	556
Rüfâîlik.....	558
Sa'dîye	558
Bektaşîlik	558

EK:

İ'TİKAD'DA VE AMEL'DE DOĞRU MEZHEPLER

Eş'arîlik	570
Mâturidîlik	570

İslâm Hukukunun Hususiyetleri.....	571
İslâm Hukukunda Fukahâ Tabakaları.....	573
Hanefîlik	575
İmam-I Âzam'ın Talebeleri.....	578
Usûl-i Fıkh'a Dâir Eserler	580
Fürû-i Fıkh'a Dâir Meşhur Eserler.....	580
Muteber Fetvâ Kitapları	581
Mâlikîlik.....	582
Şafî Mezhebi	583
Hanbelîlik.....	583

Ondokuzuncu Bahis
OSMANLI TÜRKLERİ

Osmanlılar'ın ortaya çıkışında Avrupa ve İslâm âlemi	585
Yeni bir yükseliş devri	585
Yeni fetihler	586
Osmanlı Hilâfet'i.....	587
Sünnî ve Şî'a çekişmeleri	587
İslâm ittihadı	587
Umumî çöküntü	588
Müslüman Osmanlı âleminde çöküntü (234-238)	588

Yirminci Bahis
BAZI TEŞEBBÜSLER VE VAHHÂBÎLER

Nâdir Şah ve birleşme arzuları	590
Şikâyetler ve yanlış çâreler	590
Sultan Mahmud'un inkılâbı	591
Vahhâbîler'in zuhûru.....	592
Vahhâbîlik ve Protestanlık.....	592

EK:

VAHHÂBÎLİK VE MENŞELERİ HAKKINDA BİR KAÇ SÖZ

Vahhâbîlik	597
Ahmed bin Hanbel (164-241 H.).....	600
İbni Teymîye (661-728 H.)	607
Muhammed bin Abdü'l-Vahhâb	615

Vahhâbî İsyanının Kısa Bir Hülâsası.....	617
Vahhâbîliğin Esasları, Ayırıcı Vasıfları ve Bir Kaç Mülâhaza.....	620
Ufak Bir Mütâlâa	624

Yirmibirinci Bahis DÜŞÜŞ VE SEBEPLERİ

Akıl ve İslâm	627
İlim, fen ve İslâm.....	628
Yanlış telâkkiler	628
Şekilcilik.....	628
Terakki düşmanlığı.....	629
Havâss ve Avam.....	630

Yirmiikinci Bahis İSLÂM'IN GERİLEMESİ

İslâm medeniyeti.....	632
Âdetlerin ve fikirlerin çarpışması	632
Servet, satvet ve gaflet	633
Yeni mücâdele hareketleri.....	633
Hıristiyanlık.....	634
Yeni Avrupa medeniyeti	634

Yirmiüçüncü Bahis MUHÂLİFLER VE MÜNEKKİDLER NE DİYOR?

Dozy'nin tenkitleri.....	635
Haksız parçalar, ibret alınacak parçalar	641
Lé Chatlie, Chanté pié de la Cosie vesâir mütefekkirlerin mülâhazaları.....	645

Yirmidördüncü Bahis İSLÂHAT VE İSTİKBÂL

Tenkitler ve ehemmiyetleri.....	650
Teceddüt fikri ve sosyal kadronun ıslâhı lüzumu	650
Şeyh Abdüh ve Cemâleddin-i Afgânî	654
İçtihad kapısı ne suretle açılmalı? Alâkahılar hakkında tenkitler, İslâhat teşebbüsleri	658

EK:

OSMANLI PÂDİŞÂHLARI

Osman Hân Gâzî	665
Orhan Hân Gâzî	671
Murad Hudâvendigâr Hân Gâzî	675
Sultan Yıldırım Bâyezid Hân Gâzî	679
Fetret Devri	684
Çelebi Sultan Mehmed Hân Gâzî	685
Sultan Murâd-ı Sâni Hân Gâzî	687
Fâtih Sultan Mehmed Hân Gâzî	691
Sultan Bâyezid-ı Sâni Hân Gâzî (Bâyezid-ı Velî)	696
Yavuz Sultan Selîm Hân Gâzî	700
Kanunî Sultan Süleyman Hân Gâzî	704
Sultan Selîm-i Sâni Hân Gâzî	712
Sultan Murâd-ı Sâlis Hân Gâzî	716
Sultan Mehmed-i Sâlis Hân Gâzî	719
Sultan Ahmed Hân-ı Evvel	724
Sultan Mustafa Hân-ı Evvel	729
Sultan Osman Hân-ı Sâni (Genç Osman)	731
Sultan Murad-ı Râbî Hân Gâzî	734
Sultan İbrahim Hân	738
Sultân El-Gâzî Mehmed Hân-ı Râbî	741
Sultan Süleyman Hân-ı Sâni	744
Sultan Ahmed Hân-ı Sâni	747
Sultân El-Gâzi Mustafa Hân-ı Sâni	749
Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis	753
Sultân El-Gâzî Mahmud Hân-ı Evvel	755
Sultan Osman Hân-ı Sâlis	758
Sultân El-Gâzî Mustafa Hân-ı Sâlis	760
Sultân El-Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Evvel	763
Sultân El-Gâzi Selîm Hân-ı Sâlis	766
Sultan Mustafa Hân-ı Râbî	769
Sultân El-Gâzî Mahmud Hân-ı Sâni	771
Sultan Abdülmecîd Hân	777
Sultan Abdülazîz Hân	782

Sultan Murad Hân-ı Hâmis	788
Sultân El-Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Sâînî	790
Sultân El-Gâzî Mehmed Hân-ı Hâmis (Sultân Mehmed Reşad)	798
Sultan Mehmed Hân-ı Sâdis	803

EK:

20. YÜZYILDA İSLÂM DÜNYASI HAKKINDA BAZI MÜTÂLAALAR

İslâm'ın İçtimaî, Siyasî ve Fikrî Bir Tevhîd Dini Olduğu	813
İslâm'ın Zuhûru ve Yayılışı.....	814
Osmanlı Hamlesi	816
İslâm Dünyası'nın Osmanlı Devleti'yle Alâkası	818
İslâm'ın Siyâseten Mağlûp ve Fakat Diyâneten Gâlip Oluşu; İslâm Hakkında Bazı Yabancıların Müşahedeleri.....	820
I. ve II. Cihan Harbleri Sonundaki İslâm Dünyası ve Bazı Müşahedeler	821
Araplar ve Türkler	826
Nüfus, Mevki ve Zenginlik.....	827
Çin ve Rusya İslâmlığı.....	828
İslâm Dünyası'nda ve Ortadoğu'da Komünist Propagandası ve Sovyet Tesiri..	835
Dünyadaki Enternasyonaller ve İslâm	839
İslâm Enternasyonali ve İslâm Nasyonalizmi	841
Ortadoğu'nun İki Meselesi: Yahudi ve Petrol	847
Ortadoğu ve Afrika Siyasî Haritası Üzerinde Mülâhazalar	849
Petrol Boykotu ve İslâm Zirve Konferansı.....	855
Netice	865
DİZİN	869

BU BASIM İÇİN

ÖNSÖZ

İslâm Tarihi, Dârülfünûn Felsefe hocası Ahmed Hilmi Efendi'nin eseridir. İslâm dini hakkında müslim ve gayrı müslim unsurlarca dile getirilen övgü, yergi ve değerlendirmeleri, tenkitçi bir filozof üslûbuyla ele almıştır. Böylece İslâm tarihinin örgüsünü teşkil eden olayların sebep ve sâiklerine nüfûz ederek onları muhakeme meydanına getirip ölçmüş, tartmış ve hükümler vermiştir. Onun bu hakîmâne mütalaalarına, telakkileri ve devlet şuuru yönünden ancak Cevdet Paşa ile kıyaslanabilecek olan Ziya Nur'un açıklama, düzeltme, ikmal etme ve eklemelerle yeni bir boyut kazandırdığını görüyoruz. Bu olağanüstü şerhler ve ekler, esere bir tarihten çok, tarih akışı içindeki olayların, iman ve siyaset alanlarındaki çekişme ve kavgaların hükme bağlandığı bir mahkeme hüviyeti vermiştir.

Bildiğimiz kadarıyla, bu derece sağlam bir tarih muhakemesine, başka hiçbir eserde rastlamak mümkün değildir. Belgelerin ve olayların monoton detaylarından, asıl büyük sentez fikrine ulaşmak herkesin harcı olmadığı gibi, Ahmed Hilmi merhum bile yalnız başına bunu başarabilmiş değildir. Ama elinizdeki esere Ziya Nur Aksun'un yaptığı katkılar, ona bu özelliği kazandırmıştır. Ondaki hukuk formasyonu, siyasi erk'in hukukî otoritesini oluşturan "devlet" in doğru algılanmasını sağlamış, tarihî olayların sosyal, kültürel ve siyasi boyutlarına "devlet şuuru" ile nasıl bakılacağını göstermiştir. Netice olarak, teşekkülünün zirvesini "devlet" te bulan anlayışıyla o, A. Hilmi'yi masetmiş(=özümsemiş) ve onun filozofça yorumlarına, İslâmî dönemdeki Türk tarihini de ekleyerek, eseri böyle bir sentezin el kitabı haline getirmiştir.

Biz bu eserin üçüncü basımını, 100-150 kadar kelimeye müdahale ederek, daha anlaşılır ve daha kolay okunabilir bir metinle okuyucuya sunuyoruz. Terim niteliğindeki kelimelere [ ] içinde yaptığımız açıklamalarla müdahaleyi tercih ettik. Normal cümlelerdeki fiil ve sıfatları günümüz Türkçesine uyarladık. Terkipleri de büyük çapta açtık, Arapça ve Farsça çoğul eklerini, birkaç istisnası dışında Türkçe çoğul ekleriyle ifade ettik. Bunları yaparken her iki üstadın üslûp özelliklerine hassasiyetle dikkat gösterdik...

Eserin Türk aydınlarının başucu kitabı olduğuna inanıyoruz. Eserin, hiçbir bahâne ve güçlkle karşılaşılmadan okunmasını istiyoruz. Yine inanıyoruz ki, bu esere bir defa nüfûz eden kişi, içinde yaşadığımız toplumu kavrayacaktır. Uzun asırlar “Cenâb-ı Allah’ın kendi adını yüceltsinler diye yarattığı bir nesil olduklarına inananların” evlâtlarının kendilerini tanımalarına ve geleceklerine ışık tutmalarına bu eserin mükemmel katkılar sağlayacağını düşünüyoruz... Ve bu mükemmel eseri Türk milletine armağan eden Ziya Nur Aksun’a şükranlarımızı sunuyoruz.

Ötüken Neşriyat adına

Erol Kılınç

GİRİŞ

BİRİNCİ BAHİS

TARİH

**Tarih – Tarih ile hurâfeler ve esâtir[=mitoloji]’in farkı –
Tarih ve kavimlerin tarihî rivayetleri ve tarih öncesi – Tarih öncesinin taksimatı –
Tarih’in taksimatı – Tarih’in me’hazları.**

Tarih: Tarih, beşeriyet’in tercüme-i hali demektir. İnsanların ilk zuhûrundan itibaren nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını, ne düşündüklerini bildiren malûmat mecmuasına tarih adı verilir. İlk zamanlarda tarih “hususî bir ilim” teşkil etmiyordu. Tarih âlimlerin tarifine giremiyordu: Lâkin sonraları tarih felsefesi meydana gelmiş ve ahlâkî, siyasî ve içtimâî ilimler ile tarihin mevzuları âdeta birleşmiş olduğundan bugün tarih büyük bir ilmin mühim bir şubesi addedilmektedir.

Tarih, hurâfeler ve esâtir[=mitoloji]’in farkı: Beşeriyet henüz ilimler ve fenler ile kevnî hâdiseleri anlayıp tefsire muktedir olamadığı zamanlarda, bu hâdiseleri anlatmak ve sebeplerine vâkıf olmak emeliyle, sırf kendi hayatından ibaret bir takım masallar icat etmiştir.

Bunlara “*Esâtir = Mythe*” nâmı verilir. Bu masalların, tarih nokta-i nazariyle hiçbir kıymeti yoktur. Lâkin beşeriyete ait en mühim ruhî tecelliyata [=oluşumlara] işaret etmeleri itibariyle büyük ehemmiyetleri vardır. Gerçi esâtir, insanların hayal kuvvetlerindeki icat istidatlarının kaybolmamış timsalleridir. Bu itibarla esâtirin tarih ve felsefede yeri vardır.

Esâtirden çıkan hususların en mühimi, insanın bir meçhul önünde kalmağa râzı olmadığı ve fitraten her şeyi bilmek arzusuna sahip bulunduğudur. İnsan bir şey için “Bilmiyorum” demesini sevmiyor. O şeyi bilmeğe çalışıyor. Bu emeli sağlayacak tecrübelerden, yani ilimlerden mahrum bulunduğu zamanlar uçsuz bir umman olan hayali ibda’ [=yoktan orta koyma, icad] kuvvetine müracaat etmiş ve esâtiri meydana getirmiştir.

Hurâfât: Esâtir ile hurâfelerin farkı şudur ki: Birincilerin hiçbir tarihî hakikatı yoktur. Sırf hayal’in icat ettiği şeylerdir. Hurâfeler ise, hayal ile mecz ve tahrif edilmiş doğru vak’alardır. “*Hurâfât = Legende*”den hayal ve tahrifat ayıklanabilir-se alelade tarihî bir vak’a karşısında bulunulduğu görülür.

Hurâfât'ın tarih nokta-i nazariyle ehemmiyeti, esâtirden daha büyüktür. Bir de hurâfeler esâtirden sonradır. Esâtir, tarihten evvelki devirlerin meçhul derinliklerinde başlamış, Yunan medeniyetiyle sönmeye yüz tutmuştur. Hurâfât ise, nispeten yakın zamanlara kadar hüküm sürmüştür.

Tarihle iştilal edecekler için, sahih tarihî vak'alar ile esâtir ve hurâfâtı tefrik etmek lâzımdır. Vâkı'a bunlardan esâtirin tarihî hakikatler ile hiçbir münasebeti olmadığı pek kolay anlaşılabilirse de hurâfât ile tarihî vak'aları ve hele hurâfelerin tarihî kısımlarıyla hayalî kısımlarını ayırmak kolay değildir. Hele hayalî kısımlar vicdanla ilgili şeylere ait olursa müşkülât daha da artar.

Tarih ve kavimlerin rivâyeti: “Rivâyet-i akvâm = Tradition”a an'ane, menkulât, nakliyat nâmları da verilir. Bunlar kavimlerin babadan oğula nakil ve rivâyet ettikleri vak'alar ve hâdiselerden ibarettir. Tarih açısından rivâyetlerin ehemmiyeti büyüktür. Bununla beraber rivâyetlerin hurâfelerden ayrılabilmesi de lâzımdır. An'âne, umumî mânâsıyla alınırsa, tabiatıyla esâtir ve hurâfeleri ihtiva eder. Lâkin biz burada rivâyetleri “Gayr-i ilmî ve gayr-i mazbut şekilde ecdaddan evlâda intikal etmiş tarihî vak'alar” mânâsına alıyoruz. Bu sebepten rivâyetler ile hurâfeler arasındaki farkın meçhul kalmamasını tavsiye ederiz.

Tarih, bir çok bahis ve kısımlarında, an'anelere büyük ehemmiyet vermeğe mecbur ve çünkü onlara muhtaçtır. An'âneler, hurâfelerden ayrılmak suretiyle, en meşru tarih kaynaklarından biridir. Lâkin an'ânelerin sû-i istimali tarihi kıymetten düşürür.

Tarih ve tarih öncesi: Yakın zamanlara kadar tarih, birkaç bin senelik vukuatı ihtiva edebiliyordu. Lâkin Avrupa araştırmacıları Mısır âsâr-ı atıkasını, Ninova ve Bâbil ve daha nice kadîm medeniyet harabelerini, Çin, Mısır, İran vesâir eski medeniyetlerin yazılı vesikalarını incelemeye muvaffak oldukları zamandan beri tarih, yetmiş asırlık bir zamanı ihtiva etmektedir. Bundan ilerisi için yukarıda saydığımız eserlerden malûmat almak mümkün değildir. Kaldı ki: Beşeriyetin ömrüne nisbetle bu yedibin senenin pek kısa bir zaman olduğunu mütefekkirler öteden beri tahmin edegelmişler ise de evveleri bu bâpta kâfi deliller yok ve olanlarının da kıymeti şüpheli idi. Sonra “Bouche De Perte” nâmında bir zâtın, Tûfân'ın kalıntılarını keşif maksadıyla başlayan araştırmaları, tarihin ihtiva ettiği zamanlardan daha pek çok evvel yaşamış olan insanların yazılı vesikalarını keşif ile neticelendi. Bu yolda gösterilen gayret, az zamanda tarihin yanı başında ve asıl tarihe methal olmak üzere bir de “Kable't-târih (Tarih öncesi)” ilmini kurdu.

Tarihin ihtiva ettiği zaman, yedibin senelik bir müddetten ibaret iken tarih öncesi, bazı âlimlere göre 350.000 ve bir kısmına göre ihtimal ki 800.000 senelik bir zamanı içine almaktadır. Bizim nâçizane tedkiklerimize göre, bu senelerin adedi hakkında kat'î bir söz söylenememekle beraber, ikinci tahmin ilme daha zi-

yade muvafıktır. Bu suretle beşeriyet tarihi, birisi asıl tarih ve diğeri tarih öncesi nâmıyla iki büyük kısma ayrılıyor.

Tarih öncesinin kısımları: Tarih öncesinin devirleri henüz mufassal kısımlara ayrılmamış ise de belli başlı üç devreye taksim edilmiştir. Bunların birincisi “Taş devri”dir. Bu devrede insanlar, âlet ve edevâtını ancak, taştan, ağaçtan ve kemiklerden yapmış ve madenlerden hiçbirini keşfedememişti.

İkinci devre “Tunç devri”dir. İnsanların ilkönce bakır ve kalay madenlerini keşfettikleri anlaşıyor. Üçüncü devre “Demir devri”dir.

Mamafih şurasını nazar-ı dikkate almak lâzım gelir ki tarihle tarih öncesi arasındaki bölücü hat kat’î olmadığı gibi yukarıda zikrettiğimiz üç devreden ikinci ve üçüncüyü ayıran tunç ve demir, hâlâ zamanımızda en çok kullanılan madenlerdendir. Keza zamanımızda birçok vahşi kabileler var ki taştan başka bir şeyden âlet ve edevât yapmasını bilmiyor. Demek ki Taş devri el’an küremizde devam ediyor.

Tarihin taksimatı: Tarih, üç büyük devreye taksim edilmiştir. Kadîm zamanlar, Orta çağ, Son çağ. Tarihin bu taksimatı bütününe ait olup hepsine birden “Umumî Tarih” nâmı verilir. Bir memleketin, bir kavmin, bir fikir ve mesleğin tarihine “Hususî Tarih” adı verilebilir. Tarih-i Enbiyâ, Tarih-i İslâm, Tarih-i felsefe gibi. Şahısların hayatlarının tarihine “Tercüme-i Hal” ismi verilir.

Tarihin me hazları: Tarihin me hazları çoktur. Kadîm milletlerin terk ettikleri eserler, mabetler, piramitler, bentler, makberler, üzeri yazılı kiremit levhalar, alât ve edevât, fosiller, dikili taşlar, sütûnlar, yazılı eserler, kavimlerin rivâyetleri ve saire tarihin belli başlı me hazlarıdır.

İKİNCİ BAHİS

DİN, FELSEFE, FEN

Akliyyun (Rationalistes), – Zihniyyun (idéalistes), – Hissiyyun (Le Sensualisme),
Tenkid felsefesi ve Reybiyyun (Le Criticisme), – İsbat ve Tekâmül felsefesi (Le Positivisme et
L'évolution), – Maddiyyun ve Ferdiyyun (Le Matérialisme et Le Monisme matérialiste),
Vücûdiyyun ve Ruhâniyyun (Le Panteisme et le Spritualisme), – İlâhiyyun (Le Deisme),
Fennin selâhiyeti, – Felsefenin selâhiyeti.

Dinler hakkında mütalâalar, felsefî mesleklerle göre değişiyor. Bundan dolayı dinler hakkında yazılan eserleri tedkik etmeden evvel müelliflerin mensup olduğu felsefî mesleği bilmek lâzımdır. Böyle olmazsa, insanın elinde hakikat miyarı ve tedkik ölçüsü bulunamayacağından zıt fikirlerin oyuncağı olur ve yazılan şeyi ya sebepsiz reddetmek veyahut muhakemesiz kabul eylemek zorunda kalır. Özellikle son Avrupa eserleri hep ilmî kisveye bürünmüş olarak yayınlandığından “ilim, fen” kelimesinin meftunu olanların ilmî olmayan fikirlere kapılması çok mümkündür. Bizim tenkitlerimizin de anlaşılması için bu mesleklerin bilinmesi icap eder. Lâkin bu giriş, ciltlerle te'liflerle ancak hakkıyla anlatılması mümkün olan felsefî meslekler[=sistemler] hakkında, geniş bilgiler vermeğe yeterli değildir. Bu sebeple bu mesleklerin umumî hatları ve mühimleri hakkında kısaca malûmat vermekle yetinmek zorundayız.

Akliyyun, akılcılar: Akıl ile tedkiki mümkün olmayan veyahut akla ve âdetlere zıt olan, kabulü imana muhtaç bulunan şeyleri reddeder. Hakikatları ve mucizeleri tevil ederek aklî ve “tabiî” bir şekilde kabul eder. Bunlara “Akılcılar, Rationalistes” nâmı verilir. Son zamanlarda, Rasyonalistlerin kaidelerini, Protestanların meşhur büyüklerinden bir çokları *Tevrat* ve *İncil*'e, *Zend Avesta*'ya, Hind mukaddes kitaplarına ve hatta *Kur'ân-ı Kerîm*'e ve başta Hıristiyanlık olarak bütün dinlere ve İslâmiyet'e de tatbik etmişlerdir. Vak'aları tahrif ve hakikatleri tevil ederek bir “İslâm Tarihi” yazmış olan “Dozy” akliyyundan bir müsteşriktir.

Zihniyyun, zihniyeciler: Hayalîler “Idéalistes” namını da alan bu meslek sahipleri, maneviyatın haricî hakikatini, maddiyatın hakikî vücûdunu red ile her şeyi “fikir=idée”e ırcâ ederler.

Hissiyyun, hissiyeciler (Le Sensualisme): Kavramları, tabiî hâdiselerin dimağa akseden tesirlerinden ibaret addederek zarurî kaziyeleri de tecrübeye ırcâ ve insan aklında maneviyatı idrâke mahsus ve mevhibe kılıklı bir “temyiz hassası, Raison” bulunduğunu inkâr ve bu hassenin de tecrübe neticesinde hâsıl olduğunu iddia ederler. Hissiyyun mesleği, zarurî olarak inkâr ve materyalizmi doğurur.

Tenkît felsefesi ve reybîler (Le Critisme): Bu meslek Almanyalı (Königsberg) Kant'ın felsefî ekolü olup, sonradan pozitivism ve zihniyecilerden de istifade etmiştir. Bu meslek sahipleri, hemen bütün müesses fikirleri yıkıp tahrip ettikleri halde bunların yerine bir şey koymazlar. Şurası şâyân-ı dikkattir ki, tenkitçiler, tahrip ettikleri fikri nezâket ve zarâfetle yıkarlar. Bu usûlün yaptığı tahribat, diğerlerinden daha tesirlidir.

Bu mesleğin esas düstûru, şu suretle hülâsa edilebilir: İnsan idrâkinde bir takım fikirler ve zarurî kaziyeler var; bu zaruret, hakikatte var mıdır? Yoksa beşer aklında mevcut ve haricî hakikati olmayan şeyler midir? Tenkit felsefesi, bunlarda hiç bir haricî hakikat olmadığını iddia ediyor. Şu halde beşeriyet için hakikatleri bilmek mümkün olmadığı gibi maneviyatın da varlığı, insan idrakinin hükmünden ibaret kalıyor.

İşte görülüyor ki, tenkit mesleği zarurî olarak şek ve şüpheye (reyb) götürüyor.

İsbat ve tekâmül felsefesi (Le Positivisme et l'évolution): İsbat felsefesi (positivism), hâdiselerden ve kâinattan hârice çıkmamak ve tecrübe ile sabit olamayacak şeyleri felsefeden çıkarmak emelindedir. Lâkin ekseri düstûrları bu dâvanın aksine olup, bir çok zıt fikirleri içine almaktadır.

Tekâmül felsefesi ile pozitivism arasında fark pek azdır. Her ikisi maneviyatı tecrübe zemini hâricinde ve meşgul olmağa lâayık görmemektedirler.

Maddiyyun ve ferdiyyun, (Le Matérialisme et le Monisme matérialiste): Maddiyyun (Materyalizm), mevcudiyeti kuvvet ve madde nâmıyla iki asla irca ederek [=indirgeyerek] bütün maneviyatı bir kalemde red ve inkâr eder. Ferdiyyun (Monizm) ise, kudret ve maddeyi bir “cevher, mâye”ya irca etmek gibi fazla bir fikri muhtevi ise de aralarındaki fark ehemmiyetsizdir. Monizm, materyalizm mesleği ile vücûdiyyun (pantheisme) mesleğinin karışımıdır denilebilir.

Vücûdiyyun ve ruhâniyyun (Le Panthéisme et le Spritualisme): Vücûdiyyun(-panteizm), vahdet-i vücûd tarafdârları ise de, bunlarla İslâm tevhiðcileri arasında fark vardır. Ruhâniyyun (Spritualistler) Cenâb-ı Hakk'ın bu âlemden maya itibarıyla ayrı ve ruhanî bir şahıs olduğuna kail olanlardır.

Îlâhiyyun (Le Déisme): Bir dine mensup olmadığı, nebîleri tasdik etmediği halde Zât-ı Bâri'nin [Allah'ın] varlığına inananlardır.

Fennin (ilmin) selâhiyeti: İlim ve fen¹, bir şeyin “nasıl” olduğunu tedkik eder. Şu halde fennin uğraşacağı zemin, yalnız hâdiseler ve olanlar (Şuûnât) sahasıdır.

¹ İlim ve fen, din ve hikmetin mevzuları hâricinde ve hudutlu bir şekilde alınıyor. Buraya dikkat edilmelidir. Yoksa umumî mânâsı itibarıyla “fenn-i hikmet (hikmet fenni), ilm-i hikmet (hikmet ilmi), din ilmi” demek câizdir.

Bundan dolayı fen, hiç bir vakit tecrübe ve tedkik vadisinden çıkamaz; çıkarsa artık ona fen¹ nâmı verilemez.

Demek ki fennin² kendisine has bir sahası vardır ki, hâdiseler meydana gelir. Fen bu sahada kaldıkça, hâkimdir, mutadır, sahihtir. Zira insanlarca icrası mümkün olan tecrübe ve tedkik üzerine kurulmuştur. Gerçi fende, ilimde bizatihi tecrübe ve tedkiki mümkün olmayan nazariyeler, faraziyeler vardır. Şu kadar ki bunlar eserleri ve neticelerinde tecrübesi mümkün olan bahisleri ihtiva edebilir. Meselâ: Cüz'ü fert (atom), kudretin ve maddenin muhafazası [=maddenin sakımı, korunumu] nazariyeleri gibi. Hiç bir suretle tecrübe ve tedkikî mümkün olmayan bahisler ilmin ve fennin hâricinde kalır. Eğer ilim, bu gibi bahisler hakkında hüküm vermeğe kalkışırsa, hududunun hâricine, sahasının üstüne çıkmış olur ve ehemmiyeti kalmaz.

Meselâ bir kimse “Melekler yoktur.” dese, eğer bu sözle, fennen ve tecrübi olarak, meleklerin mevcudiyetini incelemek kabil değildir, demek istiyorsa, sözü doğrudur. Lâkin tecrübe ile ispatı mümkün olmadığı için meleklerin mevcudiyetinin inkârını kastediyorsa, yalan söylemiş oluyor; çünkü evvelâ kendisi ilmin hâricine çıkıyor.

Tecrübe ve tedkik ile ispatı mümkün olmayan bir şeyi inkâr, ikrar kadar, ilme ve fenne zıttır.

Avrupa eserlerinde, en çok tenkide şâyân olanlar, fen ile felsefe ve dini mezcedenlerdir. Fenni kendi hududu hâricine çıkarmak, onu mahvetmek demektir. Halbuki Avrupa'da bir çok mütefekkirler bu hatâya düşüyorlar.

Şu halde fen ve ilim salâhiyetini aşıyor. Bu usûl, bu tecavüz, Avrupa cemiyetlerine pek fena tesirler yaptığı gibi, ilmin ve fennin gelişmesine de mâni olmaktadır. Çünkü, ilmi, selâhiyet ve mevzuu hâricine çıkarıyor ve lüzumsuz bir sürü faraziye ile ilmi ilim olmaktan uzaklaştırıyor.

Felsefenin selâhiyeti: İlim bir şeyin nasıl olduğunu tedkik eder demiştim. Niçin öyle olduğunu tedkik vazifesi felsefeye aittir.

Meselâ nazar-ı dikkatimize bir hâdiseyi, bir koyunu alalım. İlim, nütfenin ana rahmine düştüğü dakikadan itibaren tedkiklere başlar. “Bir koyun nasıl meydana gelir?” denilirse, size bütün tafsilâtıyla haber verir. Lâkin bu verdiği malûmata karşı “Niçin böyle oluyor?” dersiniz, ilim size cevap veremez. Hâdis ilmin malûmudur; tâli sebepleri de görebilir. Lâkin en büyük sebebi, gayeyi, hikmeti göremez ve niçin suâlüne cevap veremez.

¹ Fen'nin en kısa ve toplu tarifi şudur: Fen, kanunlar ve sebeplerden bahseder.

² Meşrutiyet devrinde fen kelimesi bugün pozitif ilimler dediğimiz ilimler için kullanılıyordu. İlim kelimesi, dinî bir mânâyı muhtevi kabul ediliyordu. Ulûm-i diniye, ilmiye (hocalar) sınıfı, kisve-yi ilmiye gibi. Müsbet ilimlere fûnûn-ı müsbite deniliyordu. Bu sebepten üniversiteye “Darülfünun” denilmiştii. (Ziya Nur'un ilâvesidir.)

Beşeriyet bir hâdisenin nasıl meydana geldiğini bilmekle kanaat edemez. Her meçhule karşı, insan vicdanı, derhal “niçin?” سوالını sorar. Bu sonuncu سوالler, insaniyeti bilhassa işgal edenlerdir. Her akıllı ve gafil olmayan insan, dünyaya niçin geldiğini, nereye gideceğini, mükevvenâtın niçin mevcût olduğunu sorar ve sormağa fitraten ve vicdanen zaruret hisseder.

İlim, سوال soranın dünyaya nasıl geldiğini bildirir, lâkin niçin geldiğini bilmez ve bildiremez. Bu âleme her gelenin öleceğini söyler, lâkin nereye gideceğini ve ölümünden sonra bir ikinci hayat olup olmadığını kestiremez. Mükevvenât hakkında güzel fikirler verir, fakat varlığın asıl sebeplerini keşfetmeye muktedir olamaz.

Beşeriyet, ilmin bu aczi önünde başını eğip kalmaz, سوالine cevap almadıkça gönlünün endişesi sükûnet bulmaz. İşte bu suale cevap bulmak zarurettir ki beşeriyeti, ilim¹ yanında ilimlerin hükümlerinin zübdesi ve aklî neticeleri olarak bir de felsefe meydana getirmeye icbar etmiştir. İnsanın yaratılışına böyle bir endişe va’zettği içindir ki Cenâb-ı Hak insanlara Peygamberler göndermiş ve dini ihsan etmiştir.

Demek ki ilim (müspet ilim) bir hâdisenin şekilleri ve tezahürlerinde kalır, hikmet ise, içine ve sebeplerine müracaat eder, birinci nasıl olduğunu, ikinci niçin öyle olduğunu anlatmağa uğraşır. Şu halde din, zâid [fazlalık] olmaz mı? Dinin vazifesi nedir? Felsefe dinden ayrılmayı icap ettirir mi? Bu سوالın cevabını dördüncü bahiste vereceğiz. Şimdilik şu kadar söyleyelim ki; felsefe dinin yardımcı ve tamamlayıcısıdır, lâkin, hiç bir vakit felsefe “Din hissini” doyuramaz. Hiç bir vakit felsefe, insanı dinden uzaklaştıramaz.

¹ Tarihen, hikmet (felsefe), ilimden evvel ibda’ edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BAHİS

DİN

Dinin tarifi – Din hissi – Dinin lüzumu – Dinin faydaları.

Dinin tarifi: Dinin tarifi basit bir görüş önünde pek kolay zannedilir. Din ile o derece ülfet etmişiz ki âdeta din ve insan, birbirine müteradif kelimeler haline gelmiştir. Bundan dolayı dinî, tarife muhtaç olmayacak samimî bir anlayış ile bilen insan, evvelemirde “Din nedir?” sualini lüzumsuz bulursa da dini efradını câmî ve ağıyarını mâni bir surette tarif etmeğe araştırmacılar ve felsefeciler hâlâ muvaffak olamamışlardır.

Din lâfzından “hak veya bâtıl”, “falan veya filan din” anlaşılmamalıdır. Dinlerden her hangi bir din’i tarif etmek kolaydır. Müşkül olan, dinin şeklini yani “din fikri”ni tarifidir.

Bu itibarla din nedir? Bu sorunun cevabını verenler, esastan ziyade kendi telkinlerini gözönüne almışlardır. Biz teferruata ait olan cevapları bir tarafa bırakacağız. Lâkin bütün cevaplarda, bütün tariflerde kâh açık, kâh kapalı olarak mevcut olan fikirlere göre:

Din iki haddin birleşmesinden hâsıl olan fıkirdir. Bu iki haddin biri içtimâî topluluk veya fert, diğeri insanlıkla temasta olan ve ona ilham veren tabiatüstü bir hakikattir.

Bu muğlâk tarifi sade bir lisana tercüme edersek şu hâsıl olur ki:

Din, bir insanın, kendinden üstün ve kendinin muhtaç olduğu bir kudreti anlaması, itiraf etmesidir.

Bu öyle yüksek bir hakikattir ki, insan hangi soyda olursa olsun, onu samimî ve ilhamî bir şekilde hisseder, his derecesi ayrı ayrı olabilir, lâkin bu hisse sahip olma hususunda insanlar müşterektir.

Bazı müdekkikler dini şu suretle de tarif etmişlerdir:

Din, öyle bir idrak hassesidir ki muhtelif isimler ve şekiller altında insan onunla “mutlak, nâmütenâhî”yi hisseder veya anlar. Bu kabiliyet olmasaydı, yani insanların yaradılışında böyle bir istidat bulunmasaydı, din meçhul ve imkân hârici olurdu.

İşte bir tarif daha:

“İnsanın bilinmesi imkânsız olan Mutlak Zâtı bilmek arzu ve aşkı, dindir.”

[Bu hakikat “*Subhâneke mâ-arefnâke hakka ma’rifetike yâ ma’rûf* =Seni hakkıyla bilemedim! Ey Ma’rûf!” şeklinde Peygamber tarafından ifade buyrulmuştur].

Bu tariflerin her üçü de, aynı mânâyı ifade etmektedir. Tahlil bahsinde din fikrinde üç esas bulunmaktadır.

1. Bizden üstün olan ve tâbi olmaktan ganî bir kudretin vücûdunun itirafı,
2. Bu kudretin mahkûmu ve tâbi'i bulunduğunu his,
3. Bu kudretle insan arasında münasebet [kulluk, mâbudluk veya vahdet].

Dinin bu şekilde tarifine itiraz edenler ve zira bu tarifleri eksik bulanlar var. Mesele insaf ile muhakeme olunursa, itirazların ciddî olmaktan ziyade bazı teferruata ait noktaları anlayış şekline ait olduğu görülür.

Ezcümle “*Buda*” dininde ilâh ve ilâhelere verilen mevkiin ikinci derecede kaldığını ve hele tariflerin birçok dinlerdeki teferruatı ihtiva etmediği belli başlı itirazları meydana getiriyorsa da, bu gibi itirazlar müspet olmayan, müphem fi-kirlere istinat ettirildiğinden, geçerli değildir.

Evvelâ *Buda* dini hakkında Avrupalıların henüz kat’î fikirleri yoktur. Ve ba-husus *Buda* dininin, ilâh mesleki [=sistemi] ve maddiyattan ibaret bulunduğu hakkında Avrupalılarda şu son zamanlarda hâsıl olan fikirler, yanlış bir cereya-nın mahsulüdür. Avrupalıları bu yanlışlığa sevkeden bu dinlerin “*Nirvana*” yani “hâlet-i fenâ-yı mutlak” [mutlak yokluk durumu, hiçlik]ıdır. Onlar, lâfzî tarifler-den bunu *adem* mânâsına alırlar. Halbuki bir mutasavvıf bunu pek kolaylıkla “*it-lak*” [=bağlardan, kayıtlardan kurtulma] fikriyle, birleştirebilir. Şimdi de şu fikir-leri kısaltalım: *Hikmet* gazetesinde yazdığımız İslâm Tasavvufu, Felsefe ve Yeni Fenler makalesinde dediğimiz gibi din, mabudu his ve anlamaktan, bilmekten ibarettir.

Din hissi: Bu terkip ile ifade etmek istediğimiz maksadı “vicdanî ve dinî sami-miyet zevki” cümleleriyle tefsir ederiz. Din, zamanımızda umumî bir keyfiyettir. Lâkin dinî his, hiç bir zaman taammüm etmemiştir.

Güzel san’atlar zevki ve istidadı, bedîî his, nasıl umuma şâmil mevhibelere-den değilse, hepsinden daha rakîk [=incelikli] olan din hissi de umumî bir istidat değildir. Dinlerden birine mensup iki adamı nazar-ı tedkike alalım. Bunların bi-risi mensup olduğu dinin ibadet ilmini harfiyen icra ediyor. Vicdanî ihtisasların-da hiçbir değişiklik ve heyecan, hiç bir cezbedici vak’a oluşmadığı halde ibâdet eyliyor.

Böyle bir adama dinsiz diyemeyiz. Lâkin kendisinde din hissi olmadığı ve daha doğrusu bu hissin kendisinde ya başlangıç halinde kaldığı veyahut da diğer bir temayül şekline girdiği muhakkaktır. Böyle bir makinede dinî his olamaz. Böyle adamlarda ibadet eden, ruh ve vicdan değil, i’tiyad ve ta’lim neticesinde maddî bir makine intizamı ile hareket eden cesedidir.

Diğer adama bakarsak görürüz ki: Bir çok vesile ile Cenâb-ı Hakk’ı hatırlar, bedîî mâhiyeti arzeden her manzara, ona hakikî güzelliklerin kaynağı olan yaratıcısını hatırlatır. Bu vesilenin zuhûriyle vicdanında tatlı bir heyecan, bağlı-

lığının derinliklerinde benzetilmesi ve tarifi müşkül bir zevk hisseder. Hâlık ve sahibine karşı kalbi taparcasına bir bağlılık duygusuyla dolar. İşte bu adam dinî his sahibidir. Meselâ İslâm dinine itikadı olmayan bir çok Avrupa mütefekkirleri, bir camii ve cemaatle namaz kıldığını görerek, İslâm dininin ibadetinde kalbe ve vicdana tesir eden bir büyüklük olduğunu beyan etmişlerdir. Bu gibi itirafların sahiplerindeki dinî hissi, bazen dine düşmanlık gösterenlerde bile görürüz. Meselâ pozitivizm mesleğinin pîri Auguste Comte, ömrünü maneviyâtı tahribe vakfetmişken en sonunda esrarengiz bir nev'i din, bir garip tarikat meydana koymuştur. Bu ifrattan dahi anlaşılıyor ki Auguste Comte'un dehâsında kuvvetli bir din hissi vardı ve sönmemiştir.

Bilâkis pek dindar bazı adamlar olur ki, bir mabede girerken, ibadetleri icra ederken hiç bir şey hissetmezler. Bir Frenk'i bile te'sire gark edip zevklendiren camilerimize kırk sene devam edip de hiçbir heyecan hissetmeyen adamlar vardır.

Din aşkı, din uğrunda fedakârlık ve hizmet gibi hasletler ancak dinî hisse sahip olanlarda bulunur. Bu histen mahrum olanların dindarlığı ise ancak kendi kendilerini memnun etmekten ibaret kalır. Böyleleri din aşkıdan, fedakârlıktan hisse almamış olanlardır.

Dinin lüzumu: Milyonlarca insanın, binlerce senedenberi bir din ile müte-deyyin olma lüzumunu hissetmiş olması ve bugün dahi yeryüzünün sakinlerini teşkil eden milyonlarca insanın dinî şekillerden biriyle “din”lenmiş bulunması, dinin lüzumu hakkında sebep ve delillerin beyhude bir külfet olduğu fikrini uyandırır. Hadd-ı zâtında bu fikir doğru ise de bu konuda öne sürülecek deliller zihinleri aydınlatmaya yardım edeceğinden lüzumsuz değildir. Şurası da unutulmamalıdır ki dinin lüzumunu inkâr eden adamlar her asırda görülmüştür. Zamanımızda da dinin hiç bir vicdanî, siyasî ve içtimâî lüzumu olmadığı fikrinde bulunan adamlar pek çoktur.

Din fikri, denilebilir ki, insan idrakinin doğuşundaki zaruretindendir. Beşer tarihinin yedibin senelik sahifelerinde isimleri görülen kavimlerin hep bir din ile müte-deyyin oldukları tahakkuk etmiştir. Lâkin zannedilmemelidir ki din fikri yedibin seneliktir. Din “insan” ile beraber zuhûr etmiştir. Bu itibarla Din ve İnsan kelimeleri âdeta müteradif kelimelerden sayılır. Çünkü yekdiğerinden ayrılması kabil değildir. Tarihten evvel yaşamış insanlarda dahi din fikrinin var olduğu inkârı kabil olamayacak bir surette anlaşılmıştır. Zamanımızdan üçyüz elli bin sene evvel tahmin edilen Dördüncü Zaman başında yaşadıkları, bıraktıkları bakıyalar ve fosiller ise sâbit olan ve taşlaşmış kemiklerine nispetle “Neanderthal”, “Kromanyon” v.s. gibi isimlerle yâdedilen eski insanlarda dinî fikrin mevcudiyeti, buna delâlet eden izlerle görülmektedir. Bu eski insanlardan bir kısmının cesedlerinin hususî bir itina ile hep aynı vaziyette defnedilmiş olması, kabirlere dikilen büyük taş parçaları, makber olarak seçilmiş olan mağaraların tertibi ve

daha birçok alâmetler dinî fikrin mevcudiyetini göstermektedir. Gerçekten sun'î olarak bozulmamış bir dimağın, bir idrâkin bazı hususları zarurî olarak düşünmeye ve muhakeme etmeye tabî bir meyli ve samimî bir ihtiyacı vardır. Her insan¹ şu suallere bir cevap bulmaya bir mecburiyet hisseder: “Ben kimim? Nereden geldim, nereye gidiyorum? Beni kuşatan bu şeyler nedir? Nereden peydâ olmuştur?” Her insanın bu suallere bulabileceği cevap, tarif ve ihtiva[=içerik] cihetiyle farklı olsa bile esasen ve mâhiyeten aynı şeylerdir. Bu سوال silsilesi neticesinde soru sahibi, kendi nefsi ve muhiti üstünde bir mevcudiyet keşfeder ve bu suretle yaratıcısını bulabilir.

Bu derece uzun zamanlardan beri milyonlarca insanın âdetâ zarurî ve tabîî olarak hissettiği bir fikrin lüzumu kendi kendine sâbit olur. Bu konuda bir itiraz yapılacak olsa bile bu, fikre ve dinin ruhuna ait olmayıp, şekillere ve dinin anlayış tarzlarına râci [yönelik] kalır.

Ceset için, hava, su ve gıdaların açıkça lüzumunu kimse inkâr edemez. Ruh için bazı gıdalar vardır ki, bunların lüzumu da aynı derecede açık ve bedihîdir. Ceset için hava ne ise, ruh için de din odur. İhtimâl ki bu tesbitimizi tenkit için havasız bir ceset yaşamadığı halde, dinsiz bir ruhun yaşayabildiği söylenir. Böyle bir tenkit meseleyi iyi tahlil etmemekten ileri gelir. Evvelâ zamanımızda dinsiz adam yoktur ve olamaz. Yalnız dinî fikirle “menfî” bir tarzda meşgul olan adamlar vardır. *Allah*’ın varlığını ve dini inkâr edenler var; lâkin dikkat edilsin ki, bu inkâr dinî fikirden mahrum olmak, dini bilmemek değildir; bu adamların dinî fikirlerle meşguliyeti, inananlar derecesindedir.

Dinî fikri “inkâr ve red” suretiyle kabul bile dinin lüzumu için bir delildir. Bundan dolayı bu babdaki سوالin hakikati şu suretle vâridir: Beşerin idrâkinden dinî fikir çıkarılabilir mi?

Buna tereddüd etmeden “hayır” cevabını veririz. İdrâk-i beşer hangi seviyede olursa olsun, dinî fikirden ayrılacak bir kuvveti hâiz değildir. Ne tarihte ne zamanımızda dinî fikirden esasen mahrum bir fert göremiyoruz. Dinî fikri kabul etmenin ise esasa hiçbir dahli yoktur. Bu itibarla dini inkâr, dinin lüzumunu inkâr olmadıktan başka, inkâr ile iştigal bile o lüzumu tasdik demektir. Şimdi yeni doğmuş bir çocuğu alarak, kendine hiçbir dinî fikir telkin etmesek, acaba tabîî bir tekâmül neticesinde ilk arayacağı şeyler arasında din bulunmayacak mıdır?

Beşer idrâkini âlimâne ve vâkıfâne tahlil edenler, dinî fikrin zarurî fikirler arasında olduğunu açık bir surette ve hattâ bir riyazî kat’iyet ile ispat etmişlerdir.

¹ İptidâî insanda bu hassenin yokluğunu iddia edenler haksızdırlar. İlkel insanda umumiyetle bir başlangıç halinde bulunan bu hasse bazı mümtaz fertlerde kemal halinde bulunabilir. Dâvamızda ilmî olmayan hiçbir cihet yoktur.

Bu dâvamızı bugün bile sayısız misâller ile ispat mümkündür. Zira hâlâ bir millet fertleri içinde aynı zamanda yaşadığı halde vicdanî tekâmülleri itibariyle aralarında binlerce senelik mesafeler ve farklar bulunanlarını görüyoruz.

Şimdi de dine daha insanî ve daha samimî nokta-i nazardan bakalım. Evvelâ hiç kimsenin inkârına cüret etmediği şu kazıyyeyi zikrederim: “Ahlâk yani ahlâkî faziletler beşeriyet için elzemdir.”

Gerçekten beşeriyet ahlâk ile sair mevcudattan ayrılmış ve temayüz etmiştir. Umumî ismiyle insaniyet dediğimiz manzume, ancak ahlâk ile kaimdir. Eğer ahlâk olmaz ise, vazifeler de olmaz; vazifeler olmazsa insanların hayvandan farkı kalmaz. İnsan cemiyetinin her şekli ahlâk ile mümkündür. İçtimaî topluluklar ve hükûmetler hep hukuka, hukuk ise, ahlâka dayanmıştır. Bu âlemde insanlara müyesser olan nisbî saadetin yegâne koruyucusu ahlâktır. Tarihî cibilliyetini tarif suretiyle ahlâkî tahrip edenler bile “*esâsen = En principe*” ahlâkın lüzumunu kabul etmişlerdir. Acaba din ve ahlâk ayrı ayrı şeyler midir? Din olmadan ahlâk mümkün müdür? Sokrat ve talebeleri Eflâtun ve Aristo’dan itibaren bir takım filozoflar, dinin ve ahlâkın ulviyette bir olmakla beraber ayrı ayrı şeyler olduklarını zan ve iddia etmişlerdir. Bu iddiaları garp âlimlerinin ekserisince bugün kabul edilmiş bulunuyor. Lâkin mesele inceden inceye tedkik olunursa Sokrat ve takipçilerini bu fikre sevkeden sebepler meydana çıkar. Evvelâ şurasını söyleyelim ki Sokrat’ı bu fikre sevk eden sebeplerin belli başlısı ikidir. Birisi bulunduğu muhit ve zaman, diğeri fazilet sevgisidir.

Ma’lûmdur ki Sokrat’ın yaşadığı zamanda Yunanlıların dini bir hurâfeler silsilesinden, zarîf bir putperestliğe kalbolmuş bir “insan şekline tapma” “Antropomorphisme”den ibaret idi.

Bu kadar âdî bir şekle düşmüş olan bir dinin (dikkat edilsin ki dinî fikrin değil, bahsedilen dinî şeklin) dayanabileceği ahlâk ile Sokrat’ın vahdet arayan vicdanında tecelli etmiş olan ahlâk pek farklı idi. Eğer Sokrat, ahlâkı, o vakitki dinî şekle raptetmiş, ahlâkı o suretle mümkün görmüş olsaydı, bizzat ahlâkı mahvetmiş olacaktı.

Sokrat bir din müceddidi değildi, zamanındaki dini islâha muktedir değildi. Üzerinde bu kadar oyun oynanmış dinî şekil üzerine bina edilecek ahlâk’ın, bihasbe’t-tahlil [=tahlîlî yapılanca] ahlâksızlık olacağını pek güzel biliyordu. Bundan dolayı hiç olmazsa muhitindeki bâtlı dinin tahakküm ve fesat sahası dışında bir “ahlâk” yapmak istedi. Bu muhterem filozof dini ve ahlâkı ayrı ayrı şeyler addetti. Lâkin her ikisinin ulviyet mevzuunda birleştiğini itiraf etmesi bile göstermiştir ki Sokrat ahlâk ilminin dinî fikirden ayrı olamayacağını esasen kabul etmiştir. Ayrılık dinî fikre değil; o zamanın din şekline yani bu şeklin bâtlı olmasına yöneliktir ki, bu da pek doğrudur.

Bu satırlarda yazdıklarımızın bir hakikat olduğunu ispat için bu mühim bahsi bütün açıklığıyla tenkid ölçüsüne vurmak lâzımdır. Ahlâk’ın esas mevzûu “Vazife”den ibarettir. Bu vazifenin icrası vâcib ve mukaddestir. Böyle olmazsa ismen vazife kalsa bile hakikatta vazife sayılamaz. Vazifenin vâcibü’l-icrâ [=uygulanması gerekli] ve mukaddes olabilmesi için mukaddes bir esasa dayanması

icap eder. Bu mukaddes esas ise kısaca “tek fikir”den ibaret olup bu da “Ba’sü ba’de’l-mevt” ve “mükâfat ve mücâzat” fikriyle ifhâm edilmiş olur. Bu fikirler sisteminin toplamı ise bir “din” olur. Bu esaslar aradan çıkarılır ise ahlâk’ın bir mânâsı kalmaz. Vazife denilen ağır borcu ifâ için bir sebep de kalmaz. Dinsizlik ile hâsıl olabilecek “fazilet” gizli vahşet kanunlarını cezalandırmak ve hükûmet kuvvetleriyle “zahiren” fenalık yapmaktan ibaret kalır ki böyle bir hale “fazilet” adı verilemeyeceği meydandadır. Bir adam farzedelim ki Vücûd-ı Bârî’ye, ba’sü ba’de’l-mevt’e, mücâzat ile mükâfat-ı uhrevîyeye kail değil, bu âlemin ne hikmette dayanılarak yaratıldığı kendisince meçhul, hattâ kendisinin manevî sebepler ortaya koyması söz konusu değil. Bu mevcudiyet ona göre ya mihanikî kanunların zarurî faaliyeti neticesi; veyahut da tesadüf eseri... Bu adam için yegâne saadet bu dünyada imkân dahilindeki zevklerle yaşamaktan ibaret... Lâkin topluluk içinde işgal ettiği vaziyet veyahut talihi icabı olarak bu adam mahrumiyete mahkûm... Bir çok hemcinsinin nâil olduğu refah, saadet ona nasip ve müyesser olmuyor. Halbuki bu adamın yaşamasındaki yegâne sebep bu saâdetten ibarettir.

Şimdi insafla ve mantık icabı soralım: Bu adamın fazilet sahibi olmasında, ahlâk’ın emrettiği vazifeleri icra etmesinde, hattâ yaşamasında bir mânâ var mıdır? Vazife, fedakârlığı gerektirdiği zaman nefsî fedakârlığı ve her vakit ihtirasların sınırlandırılmasını emreder. Bu adam fedakârlığı niçin yapsın? Sebep, hikmet? Hiç! Hiçbir sebebi yoktur. Bu adama göre vazifenin ifâsı, bir mecnûnun alışkanlıkla bir şeyi yapması kadar mantıksız ve mânâsızdır. Denilebilir ki “insaniyet” hürmet ettiğine ve sevdiğine karşı vazife ifâ eder. Lâkin bu adamın anlayışına göre insaniyet nedir? İnsafsız tesadüf elinin, icad sebebi meçhul bir yaratığı! Hissiz ve vicdansız mihanikî kanunların acâib sanatlarından bir mecmua; öyle bir mecmua ki üç beş günlük hayat için sayısız elemleri ve kederleri göğüslemeye mahkûm... Böyle bir adamdan beklenecek hareket, vazife ve fazilet olamaz. Benliğinin sevgi, yeis ve nefret olabilir. Eğer bu fikirler manzumesine giren bir adam, tesadüfen mes’udlar sırasında bulunursa, hemcinsine fenalık şartıyledir. Eğer bu şart aradan çıkarsa fenalık etmesi pek tabiidir. Çünkü fenalık etmesi için hâdiselerin silsilesi hâricinde sâbit ve kat’î bir sebebe inanmıyor. Hiç bir zarurî fikir kendisinin nâzım-ı harekâtı olamıyor! Olabilir ki böyle bir adam hemcinsine iyilik de edebilsin, lâkin bu da sosyal kadrodaki vaziyeti itibariyle veyahud keyfî davranış olarak bir hesap veya menfaate dayanmaktadır. Şu halde ise o adama fazilet ibraz etmiş, vazifesini yapmış denilemez: Menfaatini gözetmiş, keyfini yapmış denilir.

Bu adamı aç kalmış farzediniz. Niçin aç kalsın? Sebep? Acaba aç kaldığı halde herkesin hakkına, hukukuna riâyet eder de bir şey çalmazsa diğer bir hayatta bu vazifeşinas hareket’in, bu faziletinin mükâfatını görecektir mi? Hayır. Çünkü, bu adama göre ukbâ yoktur. Yaratıcı yoktur, din yoktur ki böyle bir fikre sapsın. Şu halde aç kalmış iken çalmaması için üç sebep sıralanabilir:

1. Kanunen terhib ve tenkil edilmekten korktuğu için...

2. Dine sâlik bir muhitin te'siri altında kalarak "nazari" olarak dinsiz iken, "amelî" olarak dindar olduğu için...

3. Ahmaklık ve eblehliğinden...

Gerçi vazifeşinas dinsizlerde bu üç sebepten bazan birisi ve bazan ikisi ve bazan da her üçü bulunur. Bazı dinsiz filozoflar görülüyor ki âleme ahlâksızlık fikirlerini yaymak gibi pek uğursuz bir vazife ifâ etmelerine rağmen, kendileri faziletli ve ahlâklı adamlardır. Bu mânâsız fazilet, yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden ilk ikisine dayandırıldığı gibi ayrıca da dâvasını ispat ve mesleğini korumak gibi hususî sebepleri de içine almaktadır. Velhasıl dinsizlikle fazilet esâsen birleşemeyip, birleştiği nâdir misâllerde ise istisnadan ibaret kalıyor ve bu istisna da bir kaide olmak mahiyetinden mahrum bulunuyor. İşte hangi noktadan muhakeme edilse görülüyor ki din, insanlar için tabîî bir ihtiyaçtır. Kalben ve vicdanen, hikmeten ve tefekküren, siyaseten ve içtimaiyat noktasından insanlar dine muhtaçtır. Bu hakikat tarihle ve her devirdeki insanî tezahürlerle sâbittir. Dinsizliğin tabîî meyvaları anti-sosyallik, yeis, hayatı kötölemek ve anarşizmdir.

Dinin lüzumunu inkâr edenler bütün bu hakikatların kuvvet ve te'sirini tâdil ve izâle için birçok vesikalara müracaat ederler. Ezcümle din nâmına işlenen sayısız faciaları ve kötülükleri sayarlar. İstibdadın en fena şekli olan dinî istibdadı bütün korkunç safhaları ile gözönüne koyarlar, dinin vesile ve vasıta olduğu su-i istimalleri an'anesiyle sayıp dökerler. İnsanlık tarihinde bir ân eksik olmadığı görülen sefaletleri, cefaları merhametli görüşlere karşı teşhir ederek tahlil ederler. Bu kötülüklerin en mühim saik ve âmilleriyle birinin de din olduğunu ortaya sürerler.

Bunların hepsi doğru ise de dini inkâr edenlerin bunlardan çıkardıkları netice yanlıştır. Bunların cümlesi beşerî ihtirasların süflî kudretini, insan nefsinin kötülöklere istidadını isbat edebilir. Lâkin ne dinin lüzumunu, ne de ulviyetini inkâr için delil olamaz. Bir şey tahrifat ve su-i istimal ile doğan te'sirleriyle değil, zatî mahiyetiyle muhakeme edilmelidir. Dinin su-i istimal uğradığı pek doğrudur. Fakat bundan dinin lüzumunu inkâr etmek gibi bir netice çıkarmak hiç de doğru değildir. En faydalı bir şey bile su-i istimal neticesinde faydasız, hattâ zararlı olabilir. Lâkin bu, su-i istimala dönük olup o şeye dönük olamaz. İnsanlar, en ulvî fikirleri bile ihtiras âleti etmek yolunu bulurlar. Bu kabil su-i istimler beşeriyetin fitrat ve cibilliyetine veyahud da istidad ve terbiye tarzına ait bir keyfiyettir.

Dinin su-i istimalinden hâsıl olan neticeler ile dinin lüzumsuzluğunu veya hud zararlı olduğunu iddia etmek en parlak safsatalardan sayılmıştır:

Tarihte din nâmına işlenmiş cinâyetler çoktur. Lâkin din nâmına yapılan iyilikler ve faziletler de hesapsızdır. Birinciler din nâmına icra edildiği halde, dinin su-i istimaliyle hâsıl olmuş ve çünkü dinin men'ettiği şeylerdir. İkinciler ise dinin emirlerine uygundur. Dinin lüzumu için bundan büyük tarihî delil olamaz fikrindeyiz.

DÖRDÜNCÜ BAHİS DİNSİZLİK VE NETİCELERİ

Ahlâk fikrinin kaybolması – Cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybı – Saadetin kaybı.

Dinsizliğin neticeleri: Dinsizliğin belli başlı üç neticesi vardır ki her üçü gerek tarih sahifelerinde gerekse bugünkü Avrupa’da mütefekkirlerin dehşet nazarlarına hedef olmaktadır. Bu üç halin:

Birincisi: ahlâk fikrinin kaybolması,

İkincisi: cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybolması,

Üçüncüsü: saadetin kaybı. Bu söylediklerimizi isbata mecburuz. Gerçi gerek tarih ve gerek medenî cemiyetler nüfûz-ı nazarla tedkik olursa, yazdığımız hakikatlar garip bir kat’iyetle göze çarparsa da bu nüfûz-ı nazar herkese ait bir şey olmadığından bu meselede yeterli açıklamaları yapmak lüzumludur.

Ahlâk fikrinin kaybolması: Bir toplum, bir takım kanunlarla kurulmuş bir makineye benzer. Bu kanunların neticelerindeki esas “*Hukuk*” fikri olup bu fikrin de çıkış yeri “*Ahlâkiyât*[=*Etik, ahlâk bilgisi*]’dır. Gerçekten, aradan bu engel çıkarılırsa ne hukukun ve ne de kanunların mânâsı kalmaz.

Her ilmin bir mevzuu olup ahlâk ilminin ise mevzuu “*İyi - Fazilet*”dir. Üç bin senedir icra edilen tecrübelerle göre “*Kudsiyet*” fikri esas alınmadıkça bir ahlâk manzumesi kurulması kabil değildir. Kudsiyet ise, ancak Zat-ı Bârî’ye itikad ve muhabbetle yani dindarlıkla hâsıl olabilir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hakk’ı inkâr eden bir adamın ahlâksız olması tabîî ve mantıkî; olmaması ise gayr-i tabîî ve zâhiren müstesna bir hâlettir. Zâhiren, dedik. Zira bugün gördüğümüz ahlâklı dinsizlerin tercüme-i hallerini tedkik etsek, yetişme tarzlarında veya muhitlerinde ya dindar akraba ve mürebbilerin veyahud dindar bir muhitin te’sirleriyle ahlâktan istifade ettiklerini görürüz.

Halbuki din ve mukaddes dinî fikirlerden tamamen mahrum olarak terbiye edilecek bir nesilde, asırlar geçtikten sonra ne gibi haller peyda olacağını katıyen kestiremezsek de insanın ruhî hallerini tedkikten ve daha şimdiden görülen alâmetlerden bizim “*Ahlâk*” dediğimiz ma’nevî manzumeden eser kalmayacağına ve her türlü ulvî ihtiraslardan mahrum ve sırf hayvanî hesaplarla geçinen bir toplum meydana geleceğine hükmedebiliriz.

“*İyilik*” fikrine temâyül, fazileti menfaate tercih, mutlaka Zât-ı Bârî’ye inanıp sevmeğe ihtiyaç gösterir. Hatıra gelebilir ki “iyilik ve fazilet, menfaatin takdiri suretiyle” de yapılabilir. Gerçekten birçok mütefekkirler, menfaat ve egoizm

(benlik) fikirleri üzerine birer “Ahlâk ilmi” tesisine çalışmışlardır. Lâkin bunların ulaştığı neticenin en çirkin bir “Ahlâksızlık” olduğunu söylersek, ahlâkın iyilik fikri, vazife ve fazilet esaslarından başka bir esas üzerine bina edilemeyeceğini söylemiş oluruz. Menfaat ve benlik fikirleri üzerine te’sis edilen ve isimlerine pek haksız olarak “Ahlâk” namı verilen düstûrlar manzumesi gözönüne alınırsa, hiçbir vicdan sahibi insan tasavvur edilmez ki samimî olarak kalbinde bu çirkin düstûrlara karşı bir tiksinti hissetmesin. Biraz daha izahat verelim.

Bir anne, yavrusunu niçin sever? Bir baba oğlunun saadeti için niye çabalar durur?

Dinlerdeki mukaddes fikirler üzerine kurulmuş olan ahlâkiyât, bu suallere pek güzel cevaplar verir, fakat bir kere de bakınız diğer ahlâkiyât ile ne cevap veriliyor:

Bir valide yavrusunu, benlik duygusundan, malı olduğu için, ondan bir fayda umduğu için sever, sevdiği yavrusu değil yine kendi menfaati, kendi nefsidir.

Bir peder oğlunu, oğlu büyüsün de kendine baksın diye sever!

Şimdi bu mekruh düstûrlarda yüksek insanî hislerden bir zerre var mıdır?

Bir valide tasavvur ediniz ki denize düşen ciğerparesini kurtarmak için, yüz-mek bilmezken, kendini kaldırıp denize atıyor. Acaba bu âlicenâbâne hareket “menfaat ve enâiyet [=bencillik]” gibi ölüm kadar soğuk kelimelerle izah edilebilir mi?

Bir fakir¹ tasavvur ediniz ki iki gün aç durmuş, ölmesine ramak kalmışken eline bir dilim ekmek geçmiş. Bir gün sonra tekrar bir dilim ekmek bulması asla muhakkak değil. Öyle iken kendi gibi bir aç görüyor, ondan hiçbir menfaat beklemezken ve ertesi günü ekmek bulamayıp açlıktan ölmesi muhtemel iken ekmeğinin yarısını o fakir’e veriyor!

Bir misâl daha: Çölde susuz kalmış iki kimse tasavvur ediniz ki birisi o yerin garibi, diğeri yerlisi. Güneşin harareti yetmişbeş derecede. Yerlinin elinde ancak kendisini üç beş saat susuzluktan koruyacak ve dolayısıyla muhtemel ölüme mâni olacak su var. Yolcular kuyunun yerini kaybetmiş ve demek ki su bulmaları tesadüfe kalmış. Böyle iken yerli ölümünün en dehşetlisi olan “ateşle ölüm”ü göze alıyor da garibe elindeki suyu veriyor! Acaba şu âlicenâbâne hareket “menfaat ve benlik” gibi hezeyanlarla bağdaştırılabilir mi?

Hayır!.

Bu hakikat o kadar parlaktır ki bir takım mütefekkirler ahlâk ilmini menfaat ve yardım fikirleri üzerine kurmak imkânı olmadığını görerek ortaya “İncizab” nazariyesini koymuşlardır. Meselâ bir insanın iyilik etmesi, iyilik hislerine kapılmasından ve toplumda iyiliğin varlığı birçok insanların ferden ferda birbirlerine karşı yardım hisleriyle bağlı bulunmasından ileri geldiğini öne sürmüşlerse de

¹ Bu misâller birer faraziye olmayıp aynen vâki olmuştur.

“Vazife” gibi müşkül ve mukaddes bir şeyin bu “İncizab” nazariyesi gibi bir vehim ve zan üzerine te’sis edilmeyeceğini anlamak için çok düşünmek lâzım gelmez.

Demek ki ahlâk ancak “Vazife” fikri üzerine bina edilebiliyor. Vazife fikri ise Cenâb-ı Bâri’ye itikad ve meveddet’den başka bir esasa bağlanamaz. Şu halde yine tekrar ederiz ki bir dinsiz’in ahlâk sahibi olması bir gariplik, olmaması ise pek tabîî bir neticedir.

Cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybolması:

İnsan toplulukları, mütecanis[=homojen] bir hey’et değildir ve olamaz. Yaradılmışlar içinde “tam mânâsıyla eşit” hiçbir mevcudiyet şekli olmadığı için insanlar da, hiçbir hususta “tam mânâsıyla eşit” olamazlar. Beşeriyetin icad ettiği bir sürü esrarengiz kelimeler vardır ki, bunlar hep bu hakikatı remz ve işaret ederler. Talih, kader, tesadüf ilh. Gerçekten insanlar cismen ve manen birbirinden farklı derecelerde zuhûr ederler, biri bülbül gibi söyler, diğeri kekeler; biri tabîî güzellikleri tasvire muktedir, diğeri ancak karakoncoloslar resmedebilir; biri sanki güzelliğin maskesi imiş gibi güzel olur, diğeri son derece çirkin gözükür.

Lâkin her ne hal ve tecellide olursa olsun, bütün insanların hakkı olan şey “hukuk’ün eşitlik”tir ki bunun en doğru adı “hakk-ı hayat”dır. Hukuku korunmayan fertler, muntazam bir topluluk meydana getiremezler.

Halbuki bir topluluk, fertlerin durumlarındaki dengeye riâyet edilmedikçe hiçbir vakit payidar olamaz. Eğer insanların sâiki “yalnız benlik” olursa bu dengenin sürdürülmesi mümkün değildir. Şu halde o toplumdaki dengeyi sürdürecektir “maddî ve manevî bir kuvvet” bulunmadığı dakikada “Anarşizm” yani hükûmetsizlik ortaya çıkar. Eğer “Din ve Ahlâk” mânâsız sözler ise insan cemiyetlerinin “Anarşist” olması hem pek tabîî ve hem de pek meşrudur. Biraz daha izahat verelim:

Ahmed efendiye pederinden yüz bin lira miras kalmış. Bu sermaye ile günde beş altın kazanıyor, hem de yorulmadan. Mahmud efendi ise bir ay çalışarak ancak bu parayı kazanıyor. Aradan din ve ahlâk kaideleri çıkarsa, Mahmud efendiye düşen ilk vazife, Ahmed efendinin yarı parasını, yarı kazancını almaktır. Vâkıa şimdiki halde “Din ve Ahlâk” kaideleri üzerine müesses bir hükûmet var, yani kahir kuvvetlerden gelen bir engel var, Mahmud efendiyi, Ahmed efendiye tecâvüzden men eder. Lâkin böyle bir hükûmet’in mevcudiyeti “din ve ahlâkın ekseriyet tarafından kabul edilmiş olduğu içindir.” Ya ekseriyet anarşistlere geçerse? İlk yapacakları icrâat, toplumu teşkil eden bir kısım fertleri “Eşitlik” aşkına haklarından mahrum etmek olur. Bari ondan sonra muntazam ve yeni bir cemiyet teşkili mümkün olur mu? Hayır! Madem ki insaniyetin mâhiyetini daha doğrusu tabiat ve kanunlarını değiştirmek kabil değildir, bu yeni cemiyette de muhtelif sınıflar hâsıl olacak ve yine insanlar: Akıllılar, budalalar, talihliler, talihsizler, çalışanlar, tembeller; güzeller, çirkinler gibi kısımlara ayrılacaktır.

Bu hakikat güzelce işlenirse, teslim edilir ki: Cemiyete az çok meşru bir renk veren, ancak din ve ahlâk'a tâbî' olmaktadır.

Saâdet'in kaybolması: İnsanın hayat yükünü sürükleyip durması hep saadet ümidiyledir. Pek az müstesnasıyla insan nisbî bir saâdet'e mâliktir. Lâkin bu nisbî saâdet'i meydana getiren şey'in maddiyât olduğunu zannedersek ziyadesiyle aldanmış oluruz. Bu nisbî saâdeti meydana getiren şey vicdanî kanaat ve maneviyâttır. Diğer bir tâbirle nisbî saâdet, din ve ahlâk'ın mahsûlüdür. Dinsizlikte saâdet imkânı yoktur. Dinsizler için iki nev'i büyük azap va'dedilmiştir ve mevcuttur. Zenginler için yüksek ve rakık ihtisaslar ve hayatın hakikî zevkinden mahrumiyet ve o kadar bol nimetlere rağmen hayatı o kadar devamlı bir tadsızlıkla geçirmek; fakirler için ise; teselli ve ümitten, adâlet ve bağlılıktan mahrumiyettir. Bu halde birinciler için intihar, ikinciler için "Anarşi" hayatın tabîî bir neticesi olur.

Dinsizliğin sosyal neticeleri cidden müdhiştir. Bir dinsizin, dinî fikir ile esasları kurulmuş ve ancak dinî fikir ile bir mânâ ve sebebi olan ahlâkî düstûrlardan yardım ummağa hiç bir salâhiyeti yoktur. Bir dinsizin din ve imanın mahsûlü olan beşerî faziletlerden hiçbir nasip beklemeğe hakkı yoktur.

Bir dinsiz nazarında "*İnsanîyet*", "*Fazilet*", "*Mürüvvet*", "*Şefkat*", "*İnsaf*" gibi âlî kelimeler mecmuasının hiçbir mânâsı yoktur. Eğer hem bu kelimelerde bir mânâ görüyor ve hem de dinsizlik dâvasında bulunuyorsa, kendi vicdanını tahlilden âciz kalmış ve özellikle yüksek hislerini, çocukluğundaki dindar terbiyeye ve hâlâ vicdanına hâkim olan dinî fikre borçlu olduğunu fark edememiş demektir.

Bir dinsizin nazarında "hissiz, vicdansız, lâkayd ve insafsız bir kudret" den, varoluşları mücerret[=soyut] varlıklardan ibaret olan yaradılış "*kanunları*"ndan başka bir şey olamaz.

İlâhî fikir ve neticeleri aradan çıkarılırsa, tabiat sahasında atomlar yığının-dan, mihanikî faaliyetten başka birşey görülemez. Bütün kâinat manzumesi, rekabet ve mücadele, ölüm ve düşmanlık kanunları üzerine te'sis edilmiştir.

Yalnız insan, bu vahşet kanunlarına akıl ve vicdanıyla mukavemet ederek tesirlerini yok etmeye ve hattâ te'sir mecrasını değiştirmeye muvaffak olmuştur. İnsan bu kudreti, ilâhî fikirden almıştır.

Bu fikir aradan çıkarsa insan, alelade hayvanî şubelerden birine mensup bir hayvan kalır ve diğer hayvanlar gibi "tabiatın kör te'siri altına" düşmesi lâzım gelir. Dinsiz bir anarşistin vicdanını tahlil edersek, haklı olduğunu tamamen görürüz. Böyle bir dinsiz'in kanaatine göre bütün ulviyetler hakikatten mahrum ve hayalin mahsûlüdürler. Hakikî olan şey tabiattan ibarettir. Ukbâ, fazilet, uhrevî mükâfatlar, ahlâk; bütün bu kelimeler bir hilekârlar gürûhunun insanların ekseriyetini esir gibi istihdam için icad ettikleri şeylerdir. Şu halde "beşeriyet ideali" yerine her ferdin şahsî ideali kaim olur. Her insan, şu dünyada kayıtsız şartsız

mes'ûd olmak ister, bundan başka saâdet şekli de yoktur. Lâkin insan cemiyetlerinin mevcut şekilleri, dinî kanunları, itikadları bu emele ve arzuya muhaliftir.

Demek ki bir anarşistin bir bomba ile binlerce adamı mahvetmesiyle bir zelzele, bir yanardağ fışkırması arasında hiçbir fark yoktur!

Bir anarşist'e: Binlerce adamı, acımadan nasıl mahvettin? demek kadar mânâsız söz yoktur, çünkü dinsiz için "merhamet" sınırların zayıflaması ve kuvvetlenmesi mes'elesi olup ayrıca bir mânâsı yoktur.

Dinsiz anarşist, kendi mahrumiyet ve sefâletiyle diğerlerinin zevk ve saadeti arasında muhayyer kalıyor, acaba kendi mahrumiyetine katlanmak, diğerlerinin saâdetine razı olmak için mânevi bir sebep var mıdır?

Hayır. Yalnız maddî bir sebep var: Ceza ve ölüm korkusu. Dinsiz anarşist, bu kaydı attığı gün, kendinden başka mes'ûd olanları îdam etmek için hiçbir engel görmez!

Bir dinsiz'in zevcesinden sadâkat, sevgilisinden vefa, evlâdından ihtiram, hemcinsinden iltifat beklemeye selâhiyeti yoktur; madem ki insanı yalnız "tekâmül etmiş bir hayvan" olarak görüyor; bu haller neyi gerektiriyorsa fazla bir şey beklemek hakkı ondan düşmüş oluyor.

Bir kedi, dışısından nekadar vefa beklerse, bir dinsizle zevcesinin münâsebeti de o kadar olmak icap eder. Birisinin tabîî hürriyet içindeki davranışlarıyla diğerinin hürriyetinde netice itibariyle fark yoktur.

Şu satırlarda "dinsiz" sözüyle ifade ettiğimiz şahıslar dinî hisden kendilerini tecrid ve ilâhî fikri inkâr edenler demek olup dinî şekiller nazar-ı i'tinaya alınmamıştır. Zira bir din ne derece bâtil olursa olsun yine insanların hayvanî taraflarına mâni olacak prensipleri içine alır.

Bundan sonra dinsizin, münkirin hakikî saâdetten, yüksek zevklerden nasibi yoktur; ve her kâfir hayat devresinde bir kere, ebedî olarak zikre mahkûm olduğu pişmanlığı kederli ağzından zehirler gibi çıkarır. Evet, ebedî bir hakikattir ki:

وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا

"Veyekulu'l-kâfiru yâ leytenî küntü turâbâ. =Kâfirler söyler: Keşke toprak olsaydık." (Nebe', 40).

İSLÂM TARİHİ

MUKADDİME

İslâmın iki türlü inkârcıları – Dozy ve benzerlerinin fikirleri –

Tarihi eksik ve ruhsuz bırakan yarım hükümlü zanlar –

Tahrif edilmiş vak’alarla meslek ve maksada hizmet ettirmek illeti – En doğru usûl.

İslâm’ı inkâr edenler iki sınıfa ayrılır, birinciler, mevcut dinlerden birine mensup olanlardır. İkinciler ise, dinleri insanların içtimaî hayatları için muzır gören müfrit rasyonalist ve materyalistlerden itibaren dinleri “alelade bir tekâmül meselesi” gören mutedil filozoflara kadar olan tenkit erbabından ibarettir. Birinciler, İslâmı kabul etmemekte mecburdurlar. Bundan dolayı böyleleri itiraz ve tahriften uzak eser yazamazlar. Onlarca İslâm’a dair eser yazmak, İslâm’ı aklen ve ilmen muhakeme etmek mânâsına gelemmez. Bilâkis her ne yapıp ederek İslâm’ı çürütmek mânâsına gelir.

Bu zaruretleri, onların bağlı oldukları dinin kaidelerinde ve akîdelerinde aramak lâzım gelir. Meselâ bir Hıristiyan âlimi, İslâm’a dair bir eser yazacağı vakit, tedkikten sonra vermesi lâzım gelen hükmü, tedkikten evvel verir. O, kat’î bir düstûr olarak “İslâm’ın haksız olduğunu” başlangıç kabul eder. Zarurî olarak her yazdığını, bu düstûru isbat maksadıyla yazar, her şeyi bu maksada hizmet edecek şekle sokar.

“Tecrübe ve tedkikten evvel = a priori” verilen bir hüküm üzerine yazılan böyle bir eserde hiç bir ilmî kıymet bulunamaz. Bu, bir itikat meselesidir. Lâkin itikadın bu şekli makbul bir şey ise, bütün akîdelerin makbul olması gibi “mâkûl olmayan” bir netice çıkar. Her kim: “Ben böyle inandım, bundan dolayı bu haktır.” der ise, hayvanlara ve cansızlara ibadet edenlerin de itikadını mâkûl ve meşru görmek icabeder.

Hıristiyanlık hak din olarak kendinden evvel gelen ve kendisini doğuran “Yahudi dini”ni tanır. Lâkin Hıristiyanlıktan sonra o dini hükümsüz görür. Hıristiyanlık kaidelerine göre İsa dini, mutlak, nihaî ve umumî bir dindir. Cenâb-ı İsa, beşeriyeti kurtarmak için gelmiş ve insan şekline girmiş “Hudâ”dır, “İbnu’llah”-dır. Ondan sonra diğer bir hak din ortaya çıkması imkânsızdır.

Böyle bir akîdeye bağlı olan adamın, İslâm’ı bîtarafâne muhakeme edemeyeceği ve ister istemez müsait olmayan bir hüküm vereceği açıktır.

İşte İslâm dinini muhakeme edenlerin hemen hepsi bu akîdeye bağlı ve hatâ bir kısmı bu akîdeyi inkâr etmesine rağmen yine onun te’sirlerinden tamamen kurtulması imkânsızdır. Ancak pek azı itikadının te’sirlerinden kurtulmuş adamlardır.

Nümûne olarak Muir’i ele alalım. Bu adam “sofu bir Hıristiyandır”; cinlere ve şeytanlara inanır. İslâm Peygamberini tenkid ederken onda bir takım hârikalar, bir fevkalâdelik, bir müstesnâlık görüyor. Burasını inkâr edemiyor. Lâkin Cenâb-ı Peygamber’e “hak resul” diyemez, sebebi, aklen ve ilmen nebîyi kabul etmemesi değildir. Bilâkis *Tevrat* nâmı altında toplanan tarih ve hurâfeler mecmuasında isimleri yazılı enbiyâya¹ tamamıyla inanır; hattâ *Tevrat*’ın nakline göre bunlar içinde âsi ve mecnûnlar bulunsun bile. Lâkin İslâm Peygamberine inanmaz; zira akîdesi buna mânidir. Bundan dolayı Muir, Peygamber’de zuhûr eden hârikaları ve fevkalâdeliği “ifritler”in büyüleyici tesiri altına düşmesine hamlediyor.

Böyle bir zan ve dâva, bir ilim adamını tebessüme mecbur edecek kadar bayagıdır; çocukçadır. Lâkin akıl ve irâdesi basit olanların hoşuna gidiyor. Bu derece gayr-ı ilmî ve gayr-ı mâkûl fikirler öne süren bir adamın, bütün söyledikleri ve muhakemesi bu kabil esaslardan çıkacağı ve bundan dolayı aynı kıymeti hâiz olacağı bilinmekte iken çokları bu fikirlere ehemmiyet vermek garabetini gösteriyor.

Yahudilere göre Hıristiyanlık bir nevi irtidattır. En insaflı “Rabbî’ler”, Müslümanlığın ancak Araplara mahsus bir din olduğunu itiraf ederler. Şu halde, itikadî itibariyle bir Yahudi dahi İslâm’ı bîtarafâne muhakeme edemezse de Yahudilerden İslâmiyet aleyhinde kalem oynatanlar çok görülmez.

İkinci sınıf münkirler ve müfritler, hangisi olursa olsun, bütün dinlerin düşmanları olup, onlara göre hangi din olursa olsun terakkiye mânidir, insanın eblehliğini sürdürmeye yarar; hayalî ve mevhum şeylere hakikat ve kudsiyet rengi verir. Velhasıl din, akıl ve ilme aykırı ve asırların hediyesi olan bir insanî çocukluktur.

Bu tezlerde hakikat var mıdır? Hakikaten ilim ile dinin bağdaşması kabil değil midir? Asla. Evvelâ şurasını belirtelim ki ilim ile dinin mevzu ve zeminleri başka başka şeylerdir. İlim, hâdiselerin sebeplerinden ve kanunlarından bahseder. Bu zeminde kaldıkça mutlak hâkimdir; lâkin bu zeminden çıktığı takdirde hiç bir hâkimiyeti kalmaz. Hakikî âlimler burasını pek güzel bildikleri için hiç bir vakit ilmî felsefe ve din zeminlerine tecâvüz ettirmezler. Lâkin bir çoğu yarı âlim, bir kısmı âlimden ziyâde faraziyâtçı filozof adamlar, ilmin yalnız hâdiselere tatbikte bir mânâsı olan düstûrlarını varlıkla ilgili mertebelere ve nihayet Vâcibü’l-Vücûd’a tatbik etmek sevdasında bulunuyorlar.

Bir İslâm tarihi yazmış olan Dozy bunlardan birisidir. Onun ve ona benzeyenlerin fikirleri şu suretle hülâsa edilebilir:

¹ Bu enbiyânın bazıları Kur’ân’da zikredilmemiştir. Yahudilerle Müslümanların nebîler hakkındaki itikadları arasında büyük farklar vardır. Yahudilere göre “nübüvvet” bir nevi dinî riyaşet, bir nevi şeyhliktir. Meselâ İshak, oğlu İlyâs’ı yerine nebi yapmak isterken, Yâkûb’un validesi İshak’ın âmâlığından istifade ederek İlyâs yerine Yâkûb’u götürdü. Ondandır duâ istedi, nübüvvet İlyâs yerine Yâkûb’a verildi diyorlar. Şu halde Cenâb-ı Hakk’ın ne yaptığını bilmez olması lâzım geleceği gibi İshak’ın da zâhir ve bâtınında kör olması lâzım gelir.

1. İlmî kanunlardan başka kanun, hâdiseler silsilesinin üstünde tedkiki kabil bir şey yoktur;
2. Aksi dâvada bulunanlar ya aldanıyorlar, ya aldatıyorlar;
3. Hârikalar metafizik bir zan ve hayâlden ibarettir;
4. Bundan dolayı dinler, beşerin vücûda getirdiği ve alelade bir “malûmat manzumesidir”;
5. Bu sebeple bir din ile bir tarihî vak’a arasında illet ve gaye itibariyle bir fark yoktur;
6. Dinde remz, işaret ve kudsî atıflarla işaret olunan şeyler, ilmî lisana tercüme edilerek ilmî düstûrlarla ifade edilmelidir;
7. Dinlerden biri olan “İslâm Dini” hakkında dahi aynı suretle muamele lâzımdır.

Bu iddiaların hiç birisi kabul edilebilir şeylerden değildir. Maamafih İslâm dininde “ilim ve fen” hâricinde hiç bir şey bulunmadığından, bu kaidelerle tedkikine de râzî olabiliriz. Lâkin bir şartla: Tarihi çekimsiz bırakacak yarım hükümlü zanlardan, olayları tahrif ve tağyirden veyahut da meslek ve maksada yardım etmek sevdasından uzak durmak şartıyla.

Bu şartlara riâyet edilmese, değil İslâm tarihi, hiç bir tarih yazmak mümkün değildir. Bu şartları taşımayarak yazılan bir esere “ilmen ve felsefî olarak” hiçbir kıymet verilemez. Böyle bir eser baştan başa bir “müsâderâtı ale’l-matlupe mecmuası” [=kendince geçerli olanların esas alındığı şeyler toplamı] olur. İşte Dozy’nin İslâm’ın esasına ait yazdıkları hep bu kabildendir. Vâkıa eserin metninde tahrifat ve düşmanlıkları yerleri geldikçe red edeceksek de iddianın isbatı için buracıkta “şeklen” küçük ve “neticeten” büyük bir misal irâd edelim:

Dozy tarihinin 32’nci sahifesinde şu sözler yazılıdır: “Muhammed [A.S.] altı yaşında olduğu halde pek asabî mizaçlı ve pek harâretli bir kadın olduğu anlaşılan validesi Âmine’yi kaybetti.” Bu satırların yarısı doğru yarısı yalandır. Dozy, Peygamber’in anasının “pek asabî mizaçlı ve pek harâretli bir kadın” olduğunu nereden biliyor? Bunu nerden görmüş? Bu hükümleri nereden çıkarıyor?

Hiç!!! Hattâ bu hiçliği “olduğu anlaşılan” gibi kaçamaklı bir cümle ile itiraf ediyor.

Dozy, tarihî vesikaların hangisi işine gelmezse onları ya tahrif veya tebdil ettiği halde hiç bir tarihte olmayan bir şeyi “anlaşılan” kelimesiyle hayalinden çıkarıp ilâve ediyor. Sebep?

Okuyucularımızın bir kısmı, Dozy tarafından böyle bir yalanın niye uydurulduğuna akıl erdiremezler. Peygamberimizin validesinin asabı veya lenfatik, harâretsiz veya harâretli oluşuyla koca İslâm dini arasında bir münâsebet göremezler. Lâkin aldanırlar. Dozy’nin tarihî bir hakikata yani “Peygamber altı yaşında iken validesinin vefatına” bir de “bu validenin asabî ve harâretli oluşu” gibi keyfî ve

âdî bir cümle ilâve etmesi, ileride öne süreceği diğer bir yalana ilmî bir şekil vermek, ilim ve hakikat nâmına okuyucularını iğfal etmek içindir. Gerçekten Dozy, alelade bir “adelî isteri” olduğunu ve Peygamberin nübüvvetinin bir nevi hastalıktan ibaret bulunduğunu iddia edecek. Bu iddiayı bir kat daha mâkûl gösterebilmek için “adelî isteri” hastalığına tutulmuş olan Peygamberin validesinin de “asabî mizaçlı ve harâretli bir kadın” olduğunu öne sürüyor. Ta ki bu hastalığın mevcûdiyeti “tevârûs”le sabit olsun!

Demek ki Dozy bu meselede ilim ve namusa aykırı üç harekette bulunuyor: Birincisi, hiç bir tarihî şehâdete dayanmayan alelade bir zan ve bir yalan. İkincisi, bizzat tecrübe ve tedkik etmediği ve bundan dolayı eşkâl ve arızalarının tahrifinden ibaret diğer bir yalan ve lâkin bu defa bir vak’a, bir tarihî şehâdetin tahrifinden ibaret yalan. Üçüncüsü, bir zannı mâkûl ve meşru göstermek ve herkesi aldatmak için yalan icadına tenezzül.

İşte Dozy’nin tarihi ekseriya böyle yalanlar ve tahrifler ile doludur. Yalan söylemek ve hezeyan savurmak Dozy’nin hakkı olabilir. Lâkin bu hezeyanlarda ilmî bir kıymet ve hakikat görmeğe kalkışmak, özür kabul etmez.

Birisi kalksa da: “Ben dinlerdeki kudsiyete, dinlerdeki kaidelere inanmam.” dese, biz ona karşı hiç bir hiddet ve infial hissetmeyiz. “Ben materyalistim, bu mesleğin kaideleri ve neticeleri mucibince hiç bir dine inanmam.” dese, ona da bir diyeğimiz olmaz. Lâkin bir taraftan ilim ve hakikata istinat dâvasında bulunmayı ve diğer taraftan ise yalanlara, uydurmalara tenezzül etmeyi, sırf “ilim ve hak” nâmına bir zillet görürüz.

Gerek Dozy ve gerek emsalinin usûl ve mesleği hep “ilim ve akla mugayir” bu kabil yalanlardan ibaret olduğundan, iddianın isbatı için bir misal daha zikredeceğiz.

Dozy, tarihinin 33’üncü sahifesinde:

“Hatice için bu izdivaç, hürmet ve muhabbet üzerine kurulmuş bir izdivaç idi.” diyor. Burası tamamen doğrudur, o derece doğru ki Dozy onu tahrife cesaret edememiştir. Hakikaten Hatice’nin, Risâletmeâb Efendimize saygının son derecesiyle beraber en şiddetli bir aşk ve bağlılık ile bağlanmış olduğunu ve o Hazret’in uğrunda nefsinin, ancak aşkın yapabileceği bir suretle verdiğini, ne doğuda yazılmış bir tarih ve ne de Arap âleminde yazılmış bir eser inkâr etmiyor. Lâkin Dozy, bu hakikati kendisi de kabul ettiğini unutarak, tarihinin 33’üncü sahifesinde:

“İzdivacından sonra da Muhammed [A.S.] Hatice’ye tâbi olmaktan vazgeçmedi. Hatice servetinin idaresini muhafaza etmek fetânetine mâlik oldu; zevcine muhtaç olduğu şeyleri veyahut zevcine vermek istediği şeyleri verirdi.” diyor.

Şimdi şu ikinci cümlelerin akla, mantığa, tarihe, herşeye aykırı bir hezeyan silsilesi olduğunu isbat etmek için uzun uzadıya fikir yürütmek lâzım gelir mi?

Dozy, ya Hatice’nin Peygamberi hürmetle sevdiğine dair olan kanaatlarıyla

yalan söylüyor, veyahut şu son cümlelerde Hatice'nin Peygamber'e aşk ve hürmeti tarihen ve aklen sâbittir. Şu halde bu ikinci cümle baştan ayağa hezeyan olur.

Âşık, ma'sûkuna mı tâbi olur, yoksa ma'sûk âşıkına mı? Kocasının dirayet, sadâkat ve kudsiyetini takdir edip onu aşk ve hürmetle seven bir kadın mı böyle bir kocaya tâbi olur; yoksa o kadar yüksek evsâf sahibi bir erkek mi zevcesine itâat eder?

"Aşk" denilen hârikayı az çok his ve tecrübe edenler bilir ki, âşık, ma'sûkundan değil malını, hattâ canını, şerefini, namusunu bile esirgemez. Şu halde nasıl olur da aşk-ı nebevî ile sûzân olan Hatice, kuru yürekli, katı hisli, faizci bir kadın gibi, zevcine "muhtaç olduğu veyahut vermek istediği şeyleri" verir?

Aklımızdan, ilmî ve mantıkî düşünmekten feragat etmedikçe hükme mecburuz ki Dozy'nin şu düşmanlığı, her türlü tarihî ve aklî hakikatlardan ârî ve sırf uydurmadır. Şimdi de böyle bir hezeyana neden lüzum gördüğünü ve gözetdiği maksadın ne olduğunu tedkik edelim.

Dozy, bu lâflarıyla Hazret-i Muhammed'in (A.S.) mânevî kıymet ve meziyetini küçültmek istiyor. Onu, parası için aldığı bir kadının, para mukabilinde satılmış ve kendisine verilen bir kaç para cep harçlığına kanaat eder bir kocası gibi göstermek için bu alçakça yalanları irtikâp ediyor.

Okuyucularımızı katiyen temin ederiz ki, şu satırları yazarken hissettiğimiz teessür, infial ve hiddet çok büyük olmakla beraber asla "İslâmî taassup" nâmına değildir; sırf "aklî ve ilmî taassup" nâmınadır.

Bir dini tutmak suretiyle, dinî taassup yoluyla söylenen yalan, mekruh ise de belki ma'zûrdur. Lâkin hakikat nâmına hareket eden ve tamamen bîtaraf olan "ilim" nâmına yalan söylemek cidden pek menfur ve her halde özü mümkün olmayan hallerdendir. Bir misal daha getirerek bu bahse son vereceğiz. Dozy, kitabının 35'inci sahifesinde: "Bununla beraber hiddetli bir hayâle sahipti. Ekseriya tekrar bulunduğu gibi *âlî olan şey* ile değil. Çünkü onun hakikaten büyük olan şey hakkında bir fikri yok idi; fakat belâgat ihtişâmıyla cebzolundugunu hissediyordu."

Acaba Dozy'ye göre "büyük olan şey" nedir? Hollandalı bir kızın bacağı mı? Bir Hollanda ineğinin 20 okka süt veren memeleri mi? Büyük binalar mı? Hikmet ve kimya âletleri mi? Yoksa âciz bir kadının batnında kan içerek gelişip büyüyen bir insana Allahlık isnadı mı? Eğer bunlar değil de "mükevvenât ve vâcibü'l-vücûdün sırları" ise, Peygamberin bunlarla iştigâl ettiği, bunlara kapıldığı en büyük ve en metin bir dinin nebîsi olmasıyla tarihen, aklen ve mevcut eserleriyle sabittir.

Dozy, "Çünkü onun hakikaten büyük olan şey hakkında bir fikri yoktu." iddiasını ne ile isbat edebilir? Bunu nereden biliyor? Bir insan, kırk sene arkadaşlık ettiği bir adamın bile vicdanının derinliğinde neler olduğuna tamamen akıl

erdiremiyor. Acaba Dozy, on üç asır evvel yaşamış bir nebînin endişe ve ihtisalarının nereden biliyor ki onun vicdanı “hakikaten büyük olan şeyi” hissetmiyor? “Belâgatın ihtişamı” ne demektir? Belâgatın gayesi “hakikaten büyük olan şey” değil midir ki Dozy iddiasını isbat zımında belâgatı “ulviyet hâricinde bir şey” olmak üzere gösteriyor ve “Bu seciyede olan adamlardır ki, dinî fikirlere büyük bir kolaylıkla meyyâl olurlar.” diyor.

Dozy, hiç de malûm ve müsellemlen olmayan “ve yüksek dinî hisler ile dinî taassup şeklini birbirine karıştırmaktan ibaret olan” şu satırları yalnız malûm olmayan bir şeyi âleme ilâm ediyor, ki o da: Kendisinin hasta dimağında ulviyet hakkında hiç bir selîm fikir bulunmayışı, bir taraftan beşeriyetin yetiştirdiği en büyük simaları, en muhterem dehâları ve onların eserlerini, ve diğer taraftan da beşer idrâkine müyesser olan ulviyeti nazar-ı dikkate alırsak teslim etmek zorunda kalırız ki, en büyük fikirler, başta vâcibü'l-vücûd olarak nihaî şeyler hakkında olanlardır. Bir nebînin ise iştigâl edebileceği şeyler ancak bunlardır. Bizim nebimizin bu husustaki fikirleri, kendisine Allah'ın hediyesi olan Kur'ân ile, hikmetli hadîsleriyle, muhakkak ve sâbit olan hayatıyla malûmdur. Ve sâbittir ki “en yüksek şey olan, en büyük şey olan” Allah'ı, onun ilâhî vahdetini, fiillerinin izzetini ve sıfatının azametini diğer bir fertle kıyâs kabul etmeyecek bir incelik ve yükseklikle kabul etmiştir.

Zannediyoruz ki bu kadar izah Dozy ve benzerlerinin ilim ve felsefe nazarında ne gibi kıymetleri olduğunu, yani hiç bir kıymetleri olmadığını isbâta kâfidir. Bundan sonra İslâm tarihini, olduğu gibi, yani her türlü fazlalık ve süslemelerden âri olarak yazacağız. Bizim fikrimize göre İslâm'ın yüceliği, tabiî, hurâfelerden ve esâtirden âri bir din oluşundadır.

Güzel bir vücûdun, sanatlı ve zengin elbiselerle güzelliği artmaz; bilâkis örtülmüş olur. İslâm, incelenmeğe ne kadar açık konulursa, güzelliği o derece artar. Şurasını okuyucularımıza ihtar ederiz ki: Mukabele ve muhakemeyi kolaylaştırmak için Dozy'nin taksimatına mümkün olduğu kadar biz de riâyet edeceğiz. Zaten Dozy'nin eserinde mâkûl ve râğbete değer bir cihet varsa, o da taksimatıdır. Maamafih belki de bahisler adet cihetiyle uymayacaktır. Şu kadar ki bahis başlarından Dozy tarihinin hangi kısmına mukabil olduğu kolayca anlaşılır.

BİRİNCİ BAHİS
ARAP YARIMADASI VE ARAP KAVMI

Tabiî ahvâl – Araplar: Arab-ı A’ribe, Arab-ı Müsta’ribe, Âl-i Adnan ve Kureyş,
Hâşimîler ve Emevîler – Peygamberin nesebi – Araplarda ilm-i ensâb.

Arap yarımadası: Asya kıt’asında yarımada şeklinde bir büyük yer olup, necip Arap kavminin aslî vatanı ve İslâm dininin zuhûr ettiği yerdir.¹

Mevkii, hudud ve mesahası: Arap yarımadası kuzey-batıdan güney-doğuya doğru uzanmış muntazam olmayan bir dikdörtgen şeklinde olup, güney kısmı, doğuya doğru genişlemekle kaba bir çizme şeklini alıyor. Batıdan Kızıldeniz ile, güneyden Aden körfeziyle ve Hind Okyanusu ile, doğudan Umman denizi ile çevrilidir. Yalnız kuzeyden karaya bağlı olup, her ne kadar bu cihetten dahi Asya’nın sair taraflarından denize kadar uzayan geniş çöllerle ayrılmış ise de, kuzey hududu tamamıyla belirgin olmayıp, coğrafyacılar arasında bazıları Fırat vadisine kadar çıkarmış ve bazıları Şam vilâyetini de Arap yarımadasından hâriç sayarak yalnız “Ane”ye kadar Fırat vadisini hudut kabul etmiş ve oradan Lût denizinin güney ucuna kadar bir hudut çizgisi çekmişlerdir ki, bu ikinci şekil daha doğrudur. Arap coğrafyacıları hudut çizgisini Lût denizinin güney ucundan Akabe körfezine indirerek Tûr-i Sînâ yarımadasıyla Tih sahrasını hâriç bırakıyorlarsa da, sonrakiler Arap yarımadasının hududunu Süveyş körfezinin nihayetinden “Ariş”e kadar uzanan mevhum bir hatta kadar genişleterek, Sînâ yarımadasını da Arap yarımadasından sayıyorlar. Bu veçhile Arap yarımadası kuzeyden Irak, Cezire, Şam ve Filistin’le, kuzey-batı köşesinden de Mısır ile sınırlıdır. Bu hudut dâhilinde olarak 34°30’ ile 12°40’ kuzey arz ve 30° ile 58° doğu tûl dereceleri arasında uzanıp, kuzey-batıdan güney-doğuya olan tûl azamî 2500 kilometre yani yetmiş, yetmiş beş merhale ve doğudan batıya olan vasatî arzı 1000 kilometredir. Yüzölçümü takriben 3.157.000 kilometre kare olup, Fransa’nın hemen altı misli büyüklüğündedir.

Tabiî şekli, dağları ve nehirleri: Arap yarımadası Asya kıt’asına daha ziyâde bağlı ve Asya’dan sayıldığı halde arazinin tarzı ve iklim itibariyle Asya’dan ziyâde Afrika’ya benzer. Geniş yarımada sâhil boyunca uzanan alçak yerlerden, sâhile

¹ Arap yarımadasının tabiî ahvalı hakkında muhterem üstad Şemseddin Sami bey merhumun “Kamusu’l-A’lâm”ındaki vâkıfâne ve müdekkikane yazılmış bahsi alıyor ve bu vesile ile de üstadın hâtırasını saygıyla anıyoruz.

yakın yüksek dağlardan ve dâhilde de irtifâlî ve geniş ovalardan ibarettir. Asıl dağları batı kısmında olup Filistin hududundan Babü'l-Mendeb'e kadar Kızıldeniz sâhillerine paralel bir dağ silsilesi uzanıyor ki, Serat umumî ismiyle mâruf olup, Yemen ile Hicaz arasında bulunan "Asir" de olan en yüksek mahallinin irtifâî 2500 metreyi geçer. Kuzey kısmında yani Hicaz'da yüksekliği az, taşlık, kuru bir dağ suretinde olduğu halde "Asir"den aşağı yani güney tarafında bu silsile bir çok şubelere ayrılarak, Yemen dağlarını teşkil ediyor ve bir çok nehirlerin de akması bu parçayı Arap yarımadasının bir bahçesi haline koyuyor. Güney sâhilinde Hadramut'ta bulunan Cevhere dağları da Yemen'in Serat silsilesine bağlıdır. Doğu sâhili yakınında ve Umman'da olan Cebel-i Ahdar'ın yüksekliği de 2000 metreden aşağı değildir. Arap yarımadasının ortalarında ve Hicaz ile Bahreyn arasında bulunan Necid kısmında da münferit birkaç dağ bulunup, bunların bazıları hayli yüksek ise de irtifâları henüz tâyin olunamamıştır. Tehame, alçak ve kumluk olup Serat dağlarından inen nehirler de harareten kuruyarak bir takım kokuşmuş bataklıklar teşkil ettiklerinden Arap yarımadasının Kızıldeniz sâhilinden ibaret olan bu kısmı pek sıcak ve havası kötü ise de, ticaret iskeleleri olmak hasebiyle mâmur ve meskûndur. İrtifâları sebebiyle havaları mutedil olmakla bu iki kısım, özellikle Yemen mâmur ve meskûndur. Hicaz'ın doğusunda Necid çölü bulunup yüksek yaylalarla bazı dağlara sahip olmakla her ne kadar akarsuları az ve bazı tarafları çöl ise de mâmur ve meskûn yerleri çoktur. Şam'a kadar Yemâme'nin de arazi tabiatı bu şekildedir. Necid'in güneyinde yani Yemen ile Umman arasında Dehna tâbir olunur bir çöl vardır ki, Afrika'nın Büyük Sahara'sına benzer ve iskâna kabiliyetli hiç bir mahalli yoktur. Dehna'nın güneyinde sâhil boyunca Hadramut ve Şahyar kısımları ve doğusunda da Umman bulunur. Umman Fars denizi ile Umman denizi arasında geniş bir yarımada şeklinde olup, yüksek yaylalarıyla hayli mâmurdur. Necid'in doğu tarafında Nüfud nâmiyle bir çöl vardır ki, bunun da ötesinde yani Fars denizinin batı sâhilinde El-Hasa ve Bahreyn adaları bulunup mâmûrcadır. Bu veçhile Arap yarımadasının üçte ikisi mâmur ve umrâna kabiliyetli olup, yalnız üçte biri iskâna kabiliyetli olmamaktadır. Filistin ile Bâbü'l-Mendeb arasında yirmi kadar mahalde yanardağ izleri görülüp bunlardan yalnız Hayber yakınında olanı hicretten 600 sene evvel ateş saçmış ve rivayete göre Hazret-i Faruk'un hilâfeti zamanında da bir aralık alevler çıkarmıştır. Arap yarımadasının hususî hallerinden biri nehirlerin azlığı olup ırmak denilebilecek hiçbir nehir yoktur. Serat dağlarından Hicaz'a akan sular pek az olup, Asir ve Yemen'den daha ziyâde ise de, mesafenin azlığı sebebiyle bunlar küçük çaylar halinde kaldığından başka, ekserisi Tehame kumlarında kuruyup, yalnız yağmur mevsimlerinde Kızıldeniz'e varabilirler. Bunların başlıcaları Mekte ve Taif yakınlarında akan Vâdi-i Behre, Vâdi-i Şecce ile Kınf yakınındaki Vâdi-i Künûn'e, Asir'deki Vâdi-i Aşer ve Yemen'deki Vâdi-i Sem'dir. Serat dağının ve hususiyle Asir ve Yemen'in güney kısmının doğu eteklerinden dahi bir takım

nehirler akar. Bunlar dağların arasına akdıkça, büyümeğe başlar, iç taraflardaki çöller vâsıl olunca, yalnız yağmur mevsimlerinde sel halinde bir dereceye kadar uzanıp, diğer mevsimlerde kururlar. Yalnız Taif cihetinde kaynayan Vâdi-i Kebîr Aden koyuna, San'a civarlarında doğan Vâdi-i Şerid ile Vâdi-i Zümer Hadramut'a inip, ekseriya Aden körfezine ulaşırlar. Dehna ve Necid çöllerinde kuruyan nehirlerin en büyüğü Asir'de doğup, kuzey-doğuya doğru akan Vâdi-i Bişe'dir. Arap yarımadasının diğer taraflarında zikre şâyân hiçbir nehir olmayıp, ancak bu geniş saha, "Vadi" denilen ve bazıları pek uzun olan bir takım kuru derelerle bölünmüştür. Bunlar âdeta nehir yatağı şeklinde olup, yağmur mevsimlerinde bazen içlerinde hayli büyük ve hızlı seller akar. Bunların en büyüğü Asir cihetinden başlayıp, yarımadasının büyük bir kısmını bölüp Fırat'a ulaşan Vâdi-i Remim'dir ki, bunun seli bazen Fırat'a kadar uzanır.

Sahil ve adalar: Arap yarımadasının sâhilleri 3700 kilometre uzunluğunda olup, Kızıldeniz'de kayalık mercan vesâir nebatî hayvanların taşlaşmasından teşekkül etmiş "şap" denilen bir takım kayalar ve adalarla örtülü olduğu için, büyük gemilerin yaklaşmaları hayli müşkildir. Aden körfezi ile Hind denizi ve Umman'daki sâhiller dahi yüksek ve sarp olduğundan, yine gemilerin yanaşmasına müsait değildir. Fars denizindeki sâhiller ise bilâkis alçaktır. Kızıldeniz'de Süveyş ve Akabe körfezinden başka körfezi ve büyük koyu olmayıp, güney sâhillerinde bir kaç koy mevcut ise de Aden koyundan başkası açık olup, bu sâhillerin başlıca iskelesi Aden ve ikinci derecede Maskat'tır. Fars denizindeki sâhiller ise daha girintili çıkıntılı olup, bir kaç körfezi vardır ki, bunlardan başlıcaları Bahreyn ile Kuveyt körfezleridir. Arap yarımadasına mensup sâhillerde bir çok adalar mevcut ise de hiç biri ehemmiyeti hâiz olacak derecede büyük olmayıp, Kızıldeniz'dekilerin en büyükleri Akabe körfezinin medhalindeki Taran, Yemen sâhilinin karşısındaki Fersan ve Kümra, Bâbü'l-Mendeb'in girişindeki Muyum adalarıdır. Güney sâhilinde yalnız Muryan takım adalarıyla Meysere adası bulunuyor. Fars denizinde bir çok küçük adalar bulunup, en büyükleri Bahreyn adasıdır. Bunlar incileriyle meşhurdurlar.

İklim ve havası: Arap yarımadasının toprağı iktizâsınca umumiyet üzere havası sıcak ise de, arazinin yüksek oluşu bazı taraflarında bu harâreti hayli den hayliye değiştiriyor. Bu geniş kıt'anın havaca en güzel yerleri Yemen'in iç taraflarıyla Necid çölü, en fena yerleri de Tehame ile iç taraflarda olan Dehna ve sair bölgelerdir. Yemen'in yüksek taraflarında yağmurlar Haziran'dan başlayıp, Eylül sonuna kadar devam eder; harâret derecesi yazın 39 dereceyi geçmeyip, kışın ise ekseriya sular donar ve kar dahi yağar. Bazan Nisan ayında dahi yağmur yağıp, mahsulâta kâfi derecede faydalı olur. Umman cihetinde yağmur mevsimi Eylül'den Şubat'a kadar sürer. Gerek Yemen'de, gerekse Umman'da, Cidde, Kunûf'de, Hudeyde ve Muha gibi hayli ticaretgâh iskeleleri vardır. Bazı seneler

hemen hiç yağmur yağmayıp, kıtlık zuhûr eder ve çok defa sarî hastalıklar dahi bu âfetle beraber gelir. Tehame'de ekseriya yağmur yağmayıp harâret 37 dereceden aşağı inmez. Bununla beraber yüksek yerlerde hava kuru ve Tehame'de ise rutûbetlidir. Asla yağmur görmeyen çöllerde ise harâret derecesi gece vakti bile 38'den aşağı inmeyip, öğle vakti 43'den yukarı bulunur. Hicaz'dan Yemen'e kadar yağmur yağmıyor ise de, yine havası mutedilce olup, özellikle Taif cihetinde ve Medîne-i Münnevve'de kışın kar yağdığı dahi olur. Hicaz'ın Tehame'si dahi Yemen'inki kadar sıcak değildir. Geniş çöllerin içinden geçen rüzgâr Arap yarımadasında gayet sıcak ve boğucu olup, "sam" veya "semum" ismiyle mâruftur. Bu rüzgâr Yemen'e doğudan, Umman'a batıdan, Bağdad'a güneyden, velhasıl çöl tarafından gelip, yağmurların vücûda getirmiş olduğu yeşilliği kurutarak, ortalığı küle çevirir.

Mahsuller, hayvanât ve servet kaynakları: Arap yarımadası zannedildiği kadar mahsûlsüz olmayıp, birinci derecede Yemen'de ve ikinci derecede de Umman ile Hicaz ve Necid'de çeşitli ve kıymetli mahsûlleri vardır. Hurma Arap yarımadasının umumî ve en birinci mahsûlü olup, bu mübârek meyvanın bir çok çeşitleri yetişir. Çöllerde deve sütü ile beraber hurma Arapların yegâne medâr-ı maişetidir. Buğday, arpa, dure diye adlandırılan bir nevi darı, susam, mercimek, bakla, fasulye, mısır buğdayı vesâir hububat dahi Arap yarımadasının ekseri taraflarında yetiştiği gibi, bir çok yerlerde tütün de çok miktarda yetişir. Yemen'de kahvenin en âlâ cinsi yetiştiği gibi, pamuk, sarı ve kırmızı nebatat boyaları dahi yetiştirilir. Tıpta kullanılan sinameki ve demirhindi gibi bazı nebatlar ile kat tâbir olunan ve çiğnenmesi haşhaş gibi bir tesir yapan bir nevi küçük ağaç ile Arap zamkını veren ağaçlar ve bazı baharat Arap yarımadasının ekseri taraflarında bulunur. Umman cihetinde pamuk yetiştirilir. Hicaz'ın kınası meşhurdur. Şeker kamışı dahi yarımadanın asıl mahsûllerindendir. Meyvalara gelince, hurmadan başka nar, ayva, incir, badem, şeftali, zerdali, ceviz, karadut, elma, armut, erik, muz, portakal, limon, turunç, mandalina ve sair meyvaların envayı, yerin durum ve istidadına göre, yarımadanın bir çok taraflarında yetişir. Bağlar dahi çok olup, pek lezîz üzüm olur ve Yemen'de iyi şarap yapılır. Kavun ve karpuz dahi bahçelerde yetiştirilip pek büyük olur. Sebzeye taallûk eden enginar, bamya, kereviz, pazı, havuç, domates, patlıcan, pırasa, lahana, kabak, karnabahar, turp, soğan, sarmısak vesaire yetişir. Yemen'de ziraat pek iyi işlenip, ahâli fevkalâde çalışkandır. Yağmur mevsimlerinde suyu muhafaza etmek suretiyle kuraklık zamanlarında kullanmak için Berke dedikleri bir takım sedler ve havuzlar yaparak arazinin sulanması hususunda büyük dikkat ve maharetleri vardır. Umman'da da böyle sedler ve havuzlar çoktur. Bazı yerlerde de bahçe ve tarlalarını sulamak için derin kuyulardan su çekerler. Arap yarımadasında zikre şâyân ormanlar olmayıp, ekseri yerler taşlık ve çıplaktır. Başlıca ağaçları yukarıda sayılan meyva ağaçlarından ibaret olup, seyrek olarak bazı ardıc, yabanî zeytin ve yabanî yasemin ağaçları

dahi bulunur. Yağmur mevsimlerinde ortalık yeşil otlarla örtülüp, hayli mer'alar meydana gelirse de, çok geçmeden bunlar hemen kurur. Sulak yerlerde bir kaç çeşit uzun kamış yetişip, Araplar bunlardan hasır imâl ederler ve evlerinin iç duvarlarını onlarla kaplarlar. Tehame'de kamıştan yapılmış meskenler dahi vardır.

Ehlî hayvanları birinci derecede at ile deve olup, devenin asıl vatanı ve men-şei Arap yarımadası olduğu gibi, atlarının cinsi dahi meşhur olup, dünyanın en güzel atları bu kıt'ada çıkar. Develerin en çoğu ve en iyileri Necid'de bulunup, bir çok çeşitli kısımlara ayrılır. Umman'da gayet hareketli hecin develeri yetiştirilir. Arap yarımadasının güney sâhillerinde bazı iyi cins develer bulunur. Atların en güzelleri Necid'de olup, bu kıymetli hayvana her mevsimde mer'a bulmak için Şemir ve Aneze gibi Fırat ve Dicle kıyılarıyla vadilerine ve Arap yarımadasının en yukarı taraflarına kadar yayılmışlardır. Aneze, Şammar aşiretlerinin şecereli atları ve kısrakları onar bin raddelerinde olup, Necid'de bulunanları dahi on binden aşağı değildir. Arap yarımadasının diğer taraflarında ise daha az miktardadır. Arapların diğer ehlî hayvanları koyun, keçi, sığır, eşek, köpek, kedi v.s.den ibarettir. Vahşî hayvanları sırasında en başta çöllerin hükümdarı olan arslan gelir. Kaplan, sırtlan, kurt, domuz, çakal, tilki ve maymun cinsleri dahi çoktur. Haşaratın en külliyyetlisi, en muzuru çekirge olup, Hicaz tarafında "lâdug" tâbir olunan zehiri gayet tesirli bir nevi zehirli örümcek dahi bulunur.

Arap yarımadasının arazisi muhtelif madenleri hâvi olan dağlardan müteşekkil olup, Yemen altın madenleriyle ve bütün Arap yarımadası kıymetli cevâhiriyle meşhur idi. Şimdiki halde yalnız Umman cihetinde bazı simli kibrit ve salz madenleri görülmüştür. Bakır madeni dahi ahâlî tarafından çıkarılmaktadır. Mekke-i Mükerreminin civarlarında dahi bazı kükürd madeni damarları görülmüştür. Buralarda petrol de vardır. Kızıldeniz'de ve bilhassa Yemen sâhillerinde bir hayli tuzlalar bulunup külliyyetli tuz çıktığı gibi, o civardaki adalarda pek çok da inci çıkar. Fars denizindeki Bahreyn adalarıyla o sâhillerin incisi meşhurdur.

Araplar Ümem-i Sâmiye nâmiyle meşhur olan kavimlerden mürekkep büyük bir şubeye mensupturlar. Arapların, bu şubeye dâhil olan İsrail, Keldânîler, Nebatîler, Asûrîler, Süryânîlerle gerek lisan ve gerekse mümeyyiz vasıfları yönünden benzerlikleri vardır.

Tevrat'ın rivayetleri üzerine kurulu olan eski etnoloji, mevcut beşerî kavimlere muntazam silsilelerle Nuh'un üç oğluna bağlar. Âdi tarihî vak'aların bile doğru bir surette zaptedilemediği zamanlarda nesebleri muntazam surette zabt etmek, hele insan cemiyetlerini yalnız Irak havalisine hasretmek, her türlü medeniyeti Avrupa'ya irca etmek, bugün ilmin tenkidine bile lüzum görmediği israilîyâtandır. Dünyanın hangi noktasında ilk insanın yaşadığı tarihen malûm değildir. Burası malûm olmadığı gibi beşeriyetin hususî ırklara ve bu ırkların muhtelif kavimlere ne zaman ve ne suretle bölündüğü de malûm değildir.

Pek ziyâde merak çekici olan bu bilinmezleri hal için coğrafya ve eski etno-

loji âlimleri mevcut bilgilerden akıl yürütmek suretiyle bazı tahminlerde bulunmuşlardır. Bu tahminlerin en mâkûllerine göre insanlık muhiti bir vakit Asya ile ilişik olan Avusturalya, Hind veyahud yine bir vakitler Asya'ya ve Avrupa'ya bitişik olan Afrika'dır.

Lâkin dediğimiz gibi bunlar hep tahminlerden ibaret kalıp, hakikat mâzînin meçhul derinliklerinde gömülüdür. Tarihî devirlerin başladığı zamanlarda "Sâmî kavimler" nâmı altında toplanan kavimlerin İran hududundan Akdeniz sâhiline ve güneyde Yemen'e kadar olan yerlere yayıldığı görülür. Bunlardan Araplar, Arap yarımadası denilen hat ile bunun kuzey tarafına gelen yerlerde otururlardı.

Sâmî şubesinin bellibaşlı bir ailesi olan hâlis Araplar "Arab-ı Ârîbe" nâmiyle yâd edilirler. Etnoloji âlimlerinin kabul ettikleri düstûrlara, icra eyledikleri tedkîklerden çıkan neticelere ve "basitten mürekkebe", "nâkısdan kemâle" doğru seyir gibi tekâmül kaidelerine nazaran Sâmî kavimlerin menşei Arap yarımadası ve en eski Sâmî ailesinin "Arab-ı Ârîbe" olduğuna hükmedebiliriz.

Sâmî dillerin mukayesesinden, en mümtaz ve esaslısı "Arapça" olduğu görülür. Üstünlüğü, diğer Sâmî dillerde olmayan veyahut zaman aşımı ile telâffuzu ve nihayet şekli kaybolmuş olan bazı harflerin Arapça'da mevcûdiyeti ve bazı harflerin bütün bütüne "hususî bir şekilde" telâffuzudur. Antropoloji nokta-i nazarıyla da "Arap" şekli, Sâmî ailenin "toplayıcı şekli" sayılabilir. Bu fikir manzumesine göre "Sâmî aile"den bir takım kabileler, Arap yarımadasından kuzeye doğru yayılarak batıda "Arî kavimleri"nin oturdukları İran ve güneybatı Anadolu'ya kadar olan yerlere ve doğuda bugün Suriye ve Mısır'a kadar yayılmışlardır.

Benî İsrail'in kavimler ve âlem hakkındaki fikri pek sınırlı ve hattâ onların dünyası Asya kıt'asının küçük bir parçasından ibaret olduğundan, "umumî" saydıkları "Tûfân"da, Nuh'un gemisindekilerden başka hayvanlar ve insanların tamamen helak olduğunu ve sonra insanların Nuh'un üç oğlundan ve hayvanların da gemidekilerden çoğaldığını zannederlerdi.

Küremizde mevcut kara hayvanlarının binlerce kısma ayrıldığı ve bunlardan alınacak birer çifti, değil Nuh'un teknesi, hattâ bütün Irak'ın içine alamayacağı bilinirse, Benî İsrail'in sınırlı ve mahallî bir hâdiseyi bütün dünyaya teşmil ettikleri görülür. Benî İsrail'e göre Arab-ı Ârîbe'nin helakinden sonra "Yektan-Keh-tan" nâmiyle biri Arap yarımadasına gitmiş ve Araplar onun sülâlesinden gelmişlerdir. Bunun bir hikâye olduğu şüphesiz ise de her hurafe gibi bir nebze hakikata mâlik olması ve bununla bir Keldânî muhacereti murad edilmesi sabit değildir. Muhakkak olan bir şey varsa, o da, Arapların tarihin bildiği zamandan beri şimdi bulundukları yer ve vatanlarında sakin olduğu ve Âd, Semud, Amâlîka, v.s. kavimlere ayrıldığıdır.

Bunların en meşhurları Âd ve Semud kavimleridir. Yemen'de Hadramut'ta oturan Âd kavmi, çevrelerinin müsait oluşu sebebiyle pek ziyâde medenîleşmiş ve eski kavimlerden çocuklarının muvaffak olamadığı bir terakki derecesine erişe-

rek bugün harabeleri hayret ve takdir çeken binalar ve büyük eserler bırakmıştır. İrem, Zâtü'l-İmad, Bağ-ı İrem gibi eserleri efsâneler uydurulmasına sebep olmuştur. Hicaz'la Suriye arasında oturan Semud kavmi dahi, Âd derecesinde değilse de, mühim terakkiye nail olmuştur.

Âd kavminin kendilerine mahsus ve "Müsnid" nâmıyla hatları olup, İbranî ve Süryanî ve bugünkü Lâtin harfleriyle benzerliği yoktur. Bu yazı, Mısırlıların hiyeroglifi ve Çinlilerin yazısı gibi "millî ve mahallî" bir icaddır. Yani evvelce mevcut bir yazıdan taklid edilmiş olmayıp tekâmülün eseridir. Eski Yunanlıların çoban mânâsını ifade eden "Hıksus" kelimesiyle adlandırdıkları ve aşağı Mısır'ı istilâ ile bir müddet icrâ-yı hükûmet eden kavmin, Amâlika'dan ibaret olması çok muhtemeldir. Benî İsrail ile çok münasebetlerde bulunmuş olan Amâlikler, irilikleri ve yiğitlikleriyle şöhet kazanmışlardır.

Arab-ı Âribe, bir medeniyetle beraber, enbiyâya dahi mâlikti. Cenâb-ı Hûd, Âd kavmine, Cenâb-ı Salih, Semud kavmine tâyin edilmiş peygamberler idiler. Âd kavminden sonra Yemen'de Hımyerî'ler ve Benî Kehtân iştihar etmiş ve Arap medeniyetini devam ettirmiştir.

Hicaz'da sakin olan Cürhüm kabilesi ilk devirlerde kayda şâyân bir tarihî mevcûdiyet göstermemişler ise de Suriye'den vukua gelen bir hicretten sonra, şöhetleri büyümüş ve onlarla İbranîlerin karışmasından yeni bir kavim meydana gelmiştir.

Bu hicret, Cenâb-ı İbrahim'in oğlu Hazret-i İsmail'in validesi Hâcer'le Cürhüm kabilesinin muhitleri dâhilinde Mekke civarına gitmesiyle başlar.

Hazret-i İsmail'in orada büyüüp yetişmesi, Cürhümî'lerden kız alması ve Hazret-i İbrahim'in oğlunu arasına ziyarete gelmesi, Arab-ı Âribe'den Cürhüm kabilesiyle İbranîler arasında münâsebet tesisine ve İbranîlerden bazısının Hicaz'a muhaceretine ve iki kavmin karışmasıyla yeni bir kavmin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Arap yarımadasının aslî ahâlisi olan Arab-ı Âribe ile bu kavim karışık farzedilmek üzere onlara "Arab-ı Müsta'ribe" nâmı verilir. Bunların eski Arapça ile eski İbranîce'den mürekkep bir lisanları peyda olmuştur ki, en fasih ve en belîğ, aynı zamanda en mükemmel ve geniş lisanlardan biri olan bu lisan, bugün hemen bütün Arapların edebî ve içtimaî lisanı ve bütün İslâm'ın dinî lisanıdır. Kur'ân-ı Kerîm bu lisanla nâzil olmuş, *Muallâkat-ı Seb'a* bu lisanla yazılmıştır.

Arap tarihlerinin iddiasına göre Arab-ı Müsta'ribe külliyyetli nüfus ve kabileleri içine alıp hepsi İsmail'in sülâlesinden gelmedir. Avrupalı tenkitçiler bunun bir zandan ibaret olduğunu ve bir tek adamın bir kaç bin senede, milyonlar meydana getiremeyeceğini ileri sürüyorlar. Sonra da Cürhüm kabilesi efrâd ve ahfadının bıraktığı neslin ne olduğunu soruyorlar.

Gerçekten, bugün Arab-ı Müsta'ribe ve daha doğrusu şöylece Arap nâmı altında toplanan hâlis ve Arap yarımadasında sakin Arapları bir ferdin, yani Haz-

ret-i İsmail'in ahfâd'ı saymak mümkün olmadıktan başka hepsini karışık bir kavim saymak ve hepsinde İbranî kanı bulmak da mümkün değildir. Bu umumî noktada biz de Avrupa münekkidi ile hemfikiriz. Lâkin böyle kat'î bir iddia, zaten Arapların umumiyeti tarafından da ileri sürülmemiştir.

Meselâ Asr-ı Saâdet'te Kureyşîlerle Yemenliler arasında, asalet ve lisan meselesi hakkında cereyan eden bir edebî mübâreze, Yemenliler "hâlis ve İbranî kanıyla karışmamış Arap olduklarını ve lisanlarının da daha saf bulunduğunu" iddia etmişlerdi. Demek ki Arapların umumu ve bahusus Arab-ı Ârîbe'nin ve Hımyerî'lerin asıl vatanı olan Yemen'deki kabilelerin çoğu yalnız İsmail'in neslinden olduklarını değil, hattâ İbranîlerle karışık olduklarını dahi iddia etmemişlerdir. Lâkin iş umumiyetten hususiyete dökülünce Avrupahlıların öne sürdüğü şeyler de kuvvetini kaybeder.

Arap an'anelerine göre, Benî İsrail olarak ilk şöhret alan aile yani "Âl-i Adnan" nâmı altında toplanan fertlerin hepsi Hazret-i İsmail'in ahfadı mı idiler?

Bu suale cevap vermek biraz müşkildir; lâkin zannedildiği kadar değil. Avrupa âlimleri bu suale olmayacak şey nazarıyla bakıyorlar ve sürülerle kabilelerin bir veya bir kaç adama nisbetini hurâfeler cümlesinden sayıyorlar.

Bize kalırsa Avrupa münekkidi bu hususta haklı değildir. Eski zamanlarda geçen ve tarihen tamamen vazih olmayan haller hakkında bir hüküm verebilmek için zamanımızda, gözümüzün önünde cereyan eden ve tecrübe ve tedkiki mümkün olan vak'aları göz önüne almak icabeder. İptidâî insan hakkında bir fikir edinmek üzere sosyolojinin kabul ettiği yol budur. Bundan dolayı, bu mesele hakkında hüküm vermeden evvel tarihçe kaydedilmiş benzer bir hâdiseyi tedkik edeceğiz.

Fizan'a bağlı Şatî vahasında "Âl-i Bûseyf" nâmında bir kabile var. Bunlar Hasenî şeriflerdendir. Bu kabilenin cedit olan Bûseyf Şatî vahasına 5-6 asır evvel göç etmiştir. Bûseyf, bittabi münferit değildi; bunlar bir aile idi. Lâkin miktarları "bir aile reisiyle bir kaç amca ve teyzeoğlundan ve bir kaç kadından ibaret olduğu, Bûseyfî'lerin makbul ve kayda geçmiş an'anelerindendir. Bunların nesepleri tamamıyla kayıtlıdır. Bu neseblerin tedkikinden anlaşılıyor ki, Şatî'ya muhaceret eden şerifler, iki, üç çadır halkından ibaret idi. Hicretlerinden bugüne kadar beş asırdan ziyâde zaman geçmemiş, hâricten kız almamış ve hârice kız vermemişken, "Zenton" muharebesine, yani bundan 30 sene evveline (yani 1890'lı yıllara) kadar onların toplam nüfusu 3500'e çıkıyordu. "Zenton" muharebesinde yarı nüfuslarını kaybetmişlerdi. Bûseyfî'lerin yaşadıkları yer dünyanın en gayrimüsâit yerlerinden sayılır. Çoğalmak için müsâit âmiller hemen yok denecek derecededir. Böyle iken 3-5 ailenin 500 senede 3500 kişiye çıktığını düşünürsek Cenâb-ı İsmail'den Adnan'a kadar geçen en aşağı 10 asırlık bir zamanda yekdiğeriyle sıhriyet peydası neticesinde hepsi İsmâiloğulları haline dönüşen Arab-ı Müsta'ribe'nin 20-30 bin kişiye çıkması hiç de imkân dışı sayılamaz.

Ecdâd isimlerinin, sıhriyetler v.s.’nin muhafaza şekline gelince: Araplarda lisan ilmi, belâgat ve fesâhat nasıl hayret edilecek bir tekâmül göstermiş ise, ilm-i ensâb (nesepler ilmi) de öylece o muhite has bir kudretle tekâmül etmiştir. Arapların nesebler ve isimlerin muhafazasında gösterdikleri maharet ve san’atı, hattâ bu ilimde koydukları kaidelerin mazbûtîyet ve şiddetini anlamak için Araplarla ve bilhassa bedevîlerle uzun uzadıya temasta bulunmak ve ensâbı tedkik etmek lâzımdır.

Âl-i Adnan’ın çoğalarak bir takım şubelere ayrılması üzerine Kureyş’liler hâlisîyeti muhafaza eden aslî kısım olmak üzere temeyyüz etmiştir. İlm-i ensâb âlimleri Adnan’dan itibaren Kureyş neseblerinin, mezkûr ilim kaidelerine uygun surette zaptedilmiş olduğunda hemfikir oldukları halde, “Neseb-i İsmâîliye” kuvvetli an’ane itibariyle asırlarca sâbit olmakla beraber, kayıtlı isimler hakkında bu sâbitlik görülmemektedir.

Kureyşliler de zaman geçtikçe bir çok şubelere ayrıldıktan sonra Peygamberin zuhûruna yakın zamanlarda en asil ve necîb kollarından birisi “Âl-i Hâşim, Âl-i Ümeyye” olmak üzere iki büyük aileye ayrılmış idi.

İşte Cenâb-ı Risâletmeâb Efendimiz, bu iki aileden “Âl-i Hâşim’e mensuptur. Neseb âlimleri indinde makbul ve mazbut olan amudî [dikey] “neseb-i nebevî” şöyledir.

Muhammed El-Mustafa (S.A.) – Abdullah - Abdülmuttalip - Hâşim – Abdi Menaf - Kusay - Hakem - Merre - Kâab - Loy - Galib - Fehir - Mâlik – Muddar – Kenâne - Hüzeyme - Müdrike - İlyâs – Mudır - Nezzâr - Maad - Adnan.

Neseblerin bu zapta geçmiş ve tarihî şekli ile İbranîlerin tarihten evvelki devirlerine kadar çıkan hurafe şekli arasında hiç bir münasebet yok iken, bazı Avrupalılar burasını teslim etmiyorlar ve Adnan’ın Cenâb-ı İsmail’e nisbetini İbranîlerin, her kavmi bir tarihî şahsa bağlamaktan ibaret olup Araplara öğrettikleri hayalî ensâb usûlüne atfediyorlar.

Bu fikirlerdeki isabetsizlik meydandadır. Vâkıa, kavimler Nuh’a kadar muntazam ve çoğu yüzer, iki yüzer sene yaşamış ecdâd vasıtasıyla ulaştırma usûlü Araplara Yahudiler tarafından öğretilmiş ise de, bununla Araplara mahsus nesepler ilmi ayrı ayrı şeylerdir.

İKİNCİ BAHİS

İSLÂMDAN EVVEL ARAPLAR

Dinî şekiller – İbrahim dini – Hanîf'ler – Müsevîlik ve İsevîlik – Vesniye [=Putâ tapıcılık] –
İçtimaî ve ruhî durum – Dinî fikir, Allah, ilaheler ve cinler – İdare, siyaset, âdet v.s.

İslâm'dan evvel Arapların ahvâline, sosyolojinin kaidelerini biraz ihtiyatla tatbik etmek lâzımdır. Tekâmül usûlü, her muhite caffè'l-kalem, aynı suretle tatbik olunamıyor. Meselâ bazı muhitlerde, ilim ve sanat tekâmül şubeleri ile ruhî ve içtimaî tekâmül paralel olarak yürüyor. Bir halde ki sanatın tekâmül mertebesinden, sair ilim şubelerinin derecelerini istidlâl etmek gayet doğru olabiliyor. İslâm'dan evvel Araplarda bunun aksini görmekteyiz. Çevrelerinin, sair kavimler ile sınırlı münâsebetlerinin belki de o vakit hükmünü yürütmekte olan tabî istidatlarının icabı olarak Araplar, sanatta ve yaşayış şekillerinde iptidaî bir halde bulunmakta iken, lisan ve edebiyatta hemen hemen tekâmüllerinin en yüksek noktasına erişmiş idiler.

Sair kavimlerde buna benzer farklar görülse bile bu derecede büyük farklar ihtimal ki yalnız Araplarda görülmüştür. Bundan dolayı İslâm'dan evvel Arapların mânevî ve dinî hallerini ölçülü olarak tedkik ve tenkid ederken buralarını unutmamak icabeder. Sanaat itibariyle bedevî, ahlâk itibariyle vahşî olan Araplar, lisan ve şiir itibariyle her kavimden ziyâde medenî idiler. Maamafih edebî tekâmül, onlarda ruhî ve mânevî tekâmül ile beraber yürümemiştir. İslâm'dan evvel gelen büyük Arap edîblerinin eserlerinde “teessürât ve dinî fikirler”den bir nebze dahi yok gibidir. Bizim fikrimize göre dinî his ile ruhî faziletlerin ayırlamayacağına Arap tarihi büyük bir vesikadır. Arapların bütün şiirleri “hakikî” ulviyetten, rakîk hissî ruhtan âdetâ mahrum olup edebî fazilet kelime süsünden ibaret idi. Araplar hayâl kudretinden az istifade etmekte diğer Sâmililerle müşterek idiler. Zaten memleketlerinde tabiat biraz fakir olduğundan edebî ruhun sınırlı bir dairede cevelânı zarurî idi.

İslâm'dan evvelki Araplarda millî güzellikler ve faziletler yok değildi. Lâkin bunlar iyi tahlil edildikte “hep içtimaî tekâmülün noksanlığına ve şahsın (enâiyetin=egoizmin) tekemmülüne” ait şeyler olduğu görülür. Halbuki bu kabil faziletler, esaslı ve ulvî faziletlerle birlikte olmak şartıyla hakikî fazilet sayılmaya lâyık olabilir. Gerek Dozy ve gerek bir çok müsteşrikler, tedkikleri neticesinde, İslâm'dan evvel Arapların “şen ve zekî, mağrur ve hırçın, şiddetli ihtiras sahibi, intikama meyyal, misafirperver, sâde ve necîp” olduklarını yazıyorlar. Biz de bu hususta onlarla hemfikiriz ve tarih tarafından tekzip edilmek korkusundan emin

olarak deriz ki: Arap kavminde hakikî fazileti vücûde getiren, ahlâkı doğuran İslâm dinidir; diğer tâbirle büyük Peygamber'dir.

Arapların malûm olan hallerinin incelenmesinden hâsıl olan neticeye göre, İslâm dininin ortaya çıkışını gerektirecek ve kolaylaştıracak içtimâî âmiller, Arap yarımadasında umumî surette yok denilebilirdi.

Araplar, hayâl ve mâneviyâtta mahrum, maddî insanlardı. Dinî hususlarda onların hiç bir merakı yoktu. Dinî his de kendilerinde terakki ve tekâmül etmemişti. Bu noktalarda dahi başta Rénan olarak bütün Avrupa araştırmacıları ile hemfikiriz. Çünkü bu bir hakikattir.

Lâkin onlardan şu noktada ayrılıyoruz ki: Bütün bu haller, Arabistan'dan mütekâmil ve yüksek bir dinin, necîp ve kerîm bir ahlâk manzumesinin zuhûrunu bir mantikî netice şeklinde telâkki ettirecek hazırlıkların ve içtimâî âmillerin yokluğunu göstermekte iken onlar, İslâm dininin ortaya çıkışını "alelâdelik"ten kurtarmak ve Peygamberin memuriyetindeki büyük ehemmiyeti küçültmek ve İslâm dininin zuhûruyla âdî bir putperestliğin zuhûru arasında hiç bir fark görmemek sevdâsıyla "İslâm dini için zeminin hazırlandığını ve peygamber gelmemiş olsa bile böyle bir dinin ortaya çıkabileceğini" iddia ediyorlar. Demek ki kendi kendilerini tekzip ediyorlar.

Evvelce edinilmiş, başlangıç ve ölçü kabul olunmuş fikirlerden ve özellikle gazezden âri bir surette tarih tedkik edilirse, zarurî olarak kabul olunur ki "İslâm demek, Muhammed (S.A.) demektir."; ve pek muhtemel idi ki o nebî gelmeseydi, Araplar hiç bir tarihî mevcûdiyet gösteremeyecek, kuşatılmış bulunduğu ada hâricine çıkamayacak ve bedevîlikten ileri geçemeyecek idi.

Bu dâvamızı isbat için Arap yarımadasının bugünkü halini gösterebiliriz. Peygamberin ve getirdiği dinin bahşettiği harikulade faaliyet ve ulviyet sayesinde bedevî Araplar, on sene zarfında bütün cihanın fazilet rehberi, ahlâk muallimi, idare ve irfan meş'alesi oldular. Halbuki o yüksek ruh, o Nebî ortadan çekildikten sonra Arapların (yani yine kadîm vatanlarına dönerek orada çoğalan Arapların) ekseriyeti İslâm'ın ortaya çıkışından evvelki bedevîlik ve cehaletlerine geri döndüler; öyle bir halde ki İslâm âleminin ve belki bütün cihanın en karanlık noktası, medeniyet beşiği olan Arap yarımadası oldu. Vahhabîlerin çıkışına kadar, sâhillere dışında yarımadanın bir kısım yerlerinde oturan Arapların "dinen" iptidâî hallerde bulundukları ve İslâm ile hemen hiç alâkalı olmadığı muhakkaktır. Bundan dolayı evvelâ "nübüvvetini, sonra da zâtının zuhûrunu ve dinin kurucusu" olduğunu inkâr etmek sevdâsıyla Dozy ve emsalinin, Arapların büyük bir din ortaya koymalarını gerektirecek sosyal kabiliyete eriştikleri hakkındaki tarihî hakikata aykırı iddialarının hiçbir ilmî kıymeti yoktur. Bu iddiamızı yine diğer tarihî vesikalarla isbat edeceğiz.

İslâm'ın zuhûrundan evvel Araplar arasında dinlerden "Mûsevîlik", "İsevîlik" ve çeşitli inanışlar mevcut olduğu gibi İbrahim'in dininden kalma bazı fi-

kirler ve âyin dahi mevcut idi. Eğer Araplarda, şirkten daha mütekâmil dinî şekillerin kabulüne “alelade içtimâî kaideler” ile istidat ve tesir edecek hazırlıklar mevcut olsaydı; birisi İslâm’dan 4-5 yüz, diğeri bin sene evvelden beri mevcut olan İsevîlik ve Müsevîlik’in kabulü lâzım gelirdi. Halbuki Hıristiyanlık Arap yarımadasına hemen hemen girmemiş, Müsevîlik ise oralara muhaceret eden Benî İsrail’e münhasır kalmıştı.

İşte bir kere daha sabit olur ki, İslâmiyet, Araplarda hâsıl olan millî tekâmül neticesinde meydana gelen bir şey olmayıp, sırf Hazret-i Muhammed’in zuhûru eseridir.

Dozy ve daha bir kaç müsteşrik, Arapların “Allahü Teâlâ” nâmıyla hâlık-ı mevcûdat, ve âlem hâricinde, mutlak hâkim ve şu kadar ki insan gibi şahsiyete mâlik bir Zât-ı Âlâ tanıdıklarını ve bu iptidâî itikadların “*Halaka’l-insâne fi sûretihi*=Allah insanı kendi suretinde yarattı.” şekliyle İslâmiyet’e intikal ettiğini, diğer bir tâbirle İslâm dininin, zaten Araplarda ötedenberi mevcut bir dinin biraz tanzim edilmiş şeklinden başka bir şey olmadığını iddia ediyorlar. Bu iddia bir itibarla yarı yarıya ve diğer bir itibarla ve hele çıkarılan netice itibarıyla tamamen yanlıştır. İslâm nokta-i nazarıyla olsun, sırf tarihî ve felsefî incelemeler bakımından olsun, son derece mühim olan bu bahsi ilmî bir görüşle incelemek isteriz.

Biz, müslüman olmak itibarıyla, peygamberlerin getirdikleri dinlerin hep hak olduğuna ve hepsi Allah’ın birliğini ikrar üzerine kurulu bulunduğuna inanırız. Delilimiz ise aklî ve ilmî olmayıp yalnız itikadîdir. Lâkin meseleyi itikad zemininden ilim ve tedkik zeminine çıkarırsak müdekkîkler ve son zamanın faziletli âlimleriyle birlikte iddia ederiz ki:

Bakî kalan eserleri ve tarihî şehâdetleri itibarıyla eski dinler içerisinde özü ve başlangıcı bakımından hakikî bir “vahdâniyet-i ilâhîye” (tevhid) fikrini içine alan İslâm dininden başka bir din yoktur!

İleri sürülen bu fikirleri tamamen isbata muktediriz.

Başta Rénan olarak bir takım münekkidler kavimlerde pek kat’î mümeyyiz vasıflar görmüşlerdir. Meselâ “tek ilâha ibadet”i Sâmi kavimlere mahsus fitrî bir istidat, tabiata ibadeti ve dolayısıyla vahdet-i vücûda itikadî Ârî kavimlerin bir hususiyeti saymışlardır. Bu fikir her hakikattan âri olmamakla beraber şu müfrit şekliyle bir hakikat sayılamaz. Tarihte, İslâm dininden başka, esasında “hakikî bir vahdet-i ilâhîye” fikrine sahip din göremiyoruz. Meselâ itikaden hak ve vahdâniyet fikri üzerine müesses gördüğümüz Müsevîliğin tarihî esasları olan *Ahd-i Atîk*’i güzelce tahlil edersek, ondaki ulûhîyet fikrinin şu devreleri geçirdiğine muttali oluruz:

Birinci devrede: Yahudî dini, ilahelerin çokluğuna ve yalnız bunlardan kendisinin millî ma’bûdu olan “Yehova”nın diğerlerinden daha kuvvetli olduğuna,

İkinci devrede: Diğer ma’bûdların birer gâsıb, ifrit, “Baal” bulunduğuna kani olup ancak üçüncü devresinde tenzîh fikrine biraz daha yaklaştığını görürüz. Lâ-

kin hiç bir vakit İslâmiyet'teki tenzîh ve tevhîd'le "hâlık-ı mutlak fikri" Yahudilikte peyda olmamış ve hiç bir vakit Yehova millî ve hususî bir ma'bûd olmaktan kurtulamamıştır. Meymonides vesair Mûsevî filozofların felsefî fikirlerden çıkarak Museviliğe ilâve eyledikleri ve nisbeten çok sonraki fikirler ise Yahudiliğin esasları sayılamaz. Hıristiyanlıktaki vahdet ise, Teslis sebebiyle kuru bir sözden ibarettir. Eski dinler içinde, Yahudilikten daha mazbut din olmadığından "Tek Allah" fikri onlarda bu karışık şekilde olursa, Araplar gibi seviyesi pek düşük, mâneviyâtı eksik bir bedevî kavmin bu bapta hiç bir doğru fikri olamayacağı bedîhiyâtandır.

Şurası da dikkata şâyândır ki son tedkiklerle sabit olduğuna göre Sâmi kavimlerde hep ma'bûdu anlatmak için kullanılan "İl, el, bel, be'l, ilâh ve Allah" gibi lâfızlar, çeşitli isimler, ortak isim olup, "özel isim" değildir. *Tevrat*'da "hâlık" mânâsını ifade eden kelime ilk defa "Elohim" şeklinde kullanıldığı halde, iki âyet aşağısında "Yehova" şeklinde kullanılmıştır. Keza Arâmî, Asûrî, Keldânî gibi Sâmi kavimlerde bu çeşit isim, ya hep özel bir isimle beraber olarak kullanılmış veyahut yalnızca isim kullanılmıştır.

İşte bir çok cinlere, sanemlere, ağaçlara ibadet eden Araplarda da "Allahü Teâlâ" bu ilâhların hepsinin toplamını, daha doğrusu sıfatını ifade eder bir cins ismi idi. Şu halde lâfızların benzerliğinden dolayı Araplardaki karışık fikirle, İslâmiyet'in son derece yüce ve teşbih ile tenzîh fikirlerinin itidal haddiyle anlayıp telkin ettiği "ilâh-ı vâhid [= Tek İlâh]"i aynı fikir görmek kadar haksız ve mânâsız bir şey olamaz.

Maamafih biz şu ilmî neticelerle akîdeyi bağdaştırarak deriz ki: *Tevrat*'ta ye-gâne Mûsâ yadigârı, ihtimal ki "Elohim"¹ ve âyin yahut da bazı ibadetler ile beraber belirsiz ve tahrif edilmiş bir "vahdaniyet" fikri olduğu gibi Araplar nezdinde de İbrahim dininden geriye kalan şey, hasselerden nevi'lere dökülmüş "Allah" lâfzı ve sünnet olmak, gusletmek, tırnak kesmek gibi bazı âdetler, tavaf vesaire gibi bazı âyin idi. Maamafih Araplarca "Allahü Teâlâ" medlûlünün ne derece ehemmiyetsiz bir surette anlaşıldığı onların gerek Mûsevîliğe, gerek İsevîliğe meyil göstermemeleriyle ve bilhassa Peygamberimize karşı ibraz ettikleri muhalefetle sâbit olur.

Arapların umumiyeti hakkında yürüttüğümüz şu muhakemeden sonra husûsiyete geçelim. Dine karşı bu derece lakayt olan Araplar içinde, millî rivayetleri unutmayanlar, İbrahim dini hakkında mühim bazı fikirleri yekdiğerine zaman zaman devredenler eksik olmazdı. Bunlar "Hanîf" unvanını taşıyan âkil kişilerdi. Araplardan İran'a tâbi olup, onların medeniyet ve dinini ve Rumlara tâbiyetle Hıristiyanlığı kabul edenler ve herhangi bir şekilde Arap muhiti hâricinde kalanlar ve üç beş Mûsevî müstesna tutulursa, ahâlinin büyük ekseriyetinin dini, ekseriya civardaki kavimlerden taklid edilmiş türlü türlü putperestlikten ibaret idi.

¹ Bu kelimenin "Allahümme" Arapça şekliyle benzerliği dikkat çekicidir.

Bu sanemlerin en meşhurları “Lât”, “Menat”, “Uzza”, “Hubel”¹ idi. Maama-fih zaten dinî histen mahrum, müstehzi, zekî ve lakayt olan Araplar, bu ve emsali putlara tapmakla beraber onların hiç bir ehemmiyeti olmadığını da anlamamış değillerdi.

Bütün bu muhakemelerin topundan çıkarılacak neticeler şunlardır:

Evvelâ: Arapların din ve mâneviyât hususunda lakayt, böyle bir ihtiyacı hissetmekten uzak, hayâl kuvvetinden az hissedar oldukları;

İkincisi: Yüksek ve ahlâkî bir dinin kurulması için, umumiyet itibarıyla, zeminin hazırlanmamış olması.

Tarihî hallerden bu iki neticeyi çıkarmakta Dozy, Rénan, Weil vesâir müsteşriklerle müsterekiz. Lâkin onlar bu iki neticeyi itirafla beraber, bunlardan bir üçüncü netice çıkarıyorlar ki, işte burada onlardan ayrılmak mecburiyetini hissediyoruz.

Onlar, yukarıdaki iki neticeyi itiraftan sonra: “Binâenaleyh o muhit, dini ve nebîyi meydana getirdi.” diyorlar. Biz ise, binâenaleyh o muhit, Cenâb-ı Nebî’yi ve dini değil, Nebî dini ve muhiti meydana getirdi, diyoruz. Böyle demekle tenakuz onlarda, mantık bizde kalıyor.

Arab-ı Ârîbe’nin mühim bir medeniyete eriştiğini, kuvvetli içtimaî heyetler meydana getirdiğini ve hele Âd ve Hımyerî’lerin kuvvetli ve uzun müddet payidar kalmış bir hükûmet teşkil ettiklerini yazmıştık. İslâm’ın zuhûruna yakın zamanlarda Yemen, İran’a tâbi bir vilâyet hükmünde idi. Hicaz’da yürürlükte olan idarî şekli “Havass cumhuriyeti” sınıfına sokmak mümkün ise de, bundan Hicaz’da muntazam kanunlarla idare olunur bir hükûmetin mevcûdiyeti mânâsı çıkarılmamalıdır. Her kabile kendi şeyhlerine, eşraf ve büyüklerine itâat etmekte olup, bunlar kabilelerini âdet ve an’aneleri dairesinde idare ederlerdi. Araplar son derece hür ve hepsi asıl ve vakur olduğundan idare usûlleri meşveret ve müsavat (=eşitlik) fikirleri üzerine kurulmuştu. Araplarda hiç bir kavimde görülmeyen derecede “asabiyet dâvası (kendi kabilesini her şeyin üstünde tutma iddiası) ve sevgisi” vardı. Her kabile, kendi ferdinde temsil edilmiş sayıldığından fertlerden birine tecâvüz, bütün kabileye tecâvüz sayılır ve onun intikamı alınırdı. Bu hal, kabileler arasında hukuka riâyet mecburiyeti husûle getirdiği için kanun yerini tutmakta, Arap cemiyetini medeniyetle bedevilik arasında geçit saydıracak bir vaziyette bulundurmakta idi.

Araplarda âdet ve an’anelere çok riâyet edilmekte olup, bütün ihtilâflar, onlara uygun olarak halledilirdi. Kabileler arasında tarihî bağlılık veya düşmanlıklar mevcut olabilirdi. Her kabile her müttefikini himaye ve siyânet etmeğe mecburdu. Bu kabil ittifaklar, küçük küçük cumhuriyetler meydana getirmekte idi. Meselâ Kureyş kavmi Mekke ve civarında sakin olmakta, eşraf ve şeyhler tarafından idare edilmekte idi. Araplarda asalet ve şerâfete her şeyden ziyâde

¹ İthalât nev’inden evvelâ bu ilahe ile Asûrîlerin “Hobal”ı arasında bir münasebet olabilir.

riâyet olunduğu için Kureyş cumhuriyetinin âyân meclisini, asalet ve necâbetçe akranlarına üstün olan reisler ve şeyhler teşkil etmekteydi. Gerçi hususî surette bir muayyen müddet için seçilmiş reisler yok ise de, bunlar arasında en mümtaz ve necîp olanı, umûmun takdir ve mânevî muvafakatıyla reis hükmünde olurdu. Makbul an'aneler ile mazbut olduğu üzere nice zamanlardan beri Peygamberin ecdadı Kureyş cumhuriyetinin en nüfuzlu reislerinden olup çok defa seçilmiş reis hükmünü alırdı. Abdülmuttalib'in vefatından sonra ise nüfuz ve iktidar, Hâşimîlerden ziyâde Emevîlerin elinde bulunuyordu.

Emevîler, Hâşimîlerden daha çok ve hele pek zengin idiler. Hâşimîler, iyilik ve faziletle meşhur oldukları halde amcazadeleri olan Emevîler siyaset ve tedbirde daha üstün idiler. Ailenin bu iki şubesi arasındaki rekabet İslâm tarihinde pek uğursuz semereler vermiş ve türlü şekillere girmiş ve bugün dahi İslâm âleminde ayrılık sebebi olan hallerin belli başlılarından biri bulunmuştur.

İSLÂM TARİHİ

İKİNCİ CİLD

BİRİNCİ BAHİS İLK İHTİLÂF

İrtihâl'in akabinde – Hilâfet mes'elesi – Bir hakikat – Ensâr'ın fikri –
Hâşimîler'in içtihadı – Şî'a'nın iddiası – Ebû Bekir'in seçilmesi – İmam-ı Ali'nin büyüklüğü.

Cenâb-ı Peygamber'in irtihâli, ashâbın büyüklerini şaşırttı. Buna bazısı inanmak istemiyordu. Bazısı kendini kaybetmişti. Bununla beraber soğukkanlılığını ve direncini muhafaza etmiş olan Ebû Bekir'in doğru yolu göstermiş olmasıyla sahâbeler kendine geldi. Daha Cenâb-ı Risâlet'in teşhiz ve tekfiniyle uğraşılma- ta iken, hilâfet mes'elesi sahâbelerin fikirlerini meşgul etmeye başlamıştı.

Birinci cildin sonlarındaki muhakemelerimiz hatırlarda kalmış olacağına göre, hilâfet mes'elesi Peygamber'in hayatında halledilememişti.

Son günlerde Hazret-i Peygamber bir vasiyetnâme yazdırmak istemişse de ashâb arasında tartışma çıktığından, bu fikirden vazgeçmişti. Sevgili Peygamber'in hastalığına rağmen huzûrunda tartışma çıkması, şu hilâfet mes'elesindeki ihtilâfın şiddetini göstermektedir.

Hakikat her şeyin üstünde olup onun gizlenmesiyle hiçbir maksat elde edilemeyeceğinden ve hele vak'aların gizli tutulması veya te'vil edilmesiyle faydalı bir tarih yazmak mümkün olamayacağından biz, tarih kaidelerini bu vak'alara da tatbik edeceğiz.

Ashâb hakkında rivâyet edilen hadislerin büyük bir dikkatle tahlilinden anlaşıyor ki Cenâb-ı Peygamber, İmam-ı Ali'nin kendinden sonra İslâm'ın riyâsetine geçmesini arzu ediyordu. Çünkü Ali'yi bizzat ve hususî ihtimam[=özen] ile yetiştirmiş, bütün sırlarına ve işlerine sırdaş etmişti. Şu kadar ki İmam-ı Ali hakkındaki bu tercihine, dâmâd ve amcazâdesini kayırmak ve peygamberliğe irsî bir saltanat süsü verilmemek üzere, sahâbelerin katılmasını bir nevi şart kılmıştı. Cenâb-ı Peygamber arzu ediyordu ki İmam-ı Ali'yi o makama sahâbeler getirsin.

Son günlerdeki vasiyet mes'elesi, ashâbın böyle bir görevlendirmeyi istemediğini göstermişti. Şu hâlet-i ruhiyeye rağmen Cenâb-ı Peygamber yine İmam-ı Ali'nin hilâfetini açık şekilde emretmiş olsaydı, İslâm dininin içtimâî esası olan meşveret ve ekseriyet, rey ve fikir hürriyeti akîdelerini bozmuş ve gelecekteki mes'ûliyeti üzerine almış olacaktı.

Hilâfet, Ali'nin sülâlesinde kalacağından, bu sülâleden gelen her emrin amelî mes'ûliyeti, döne dolaşa Cenâb-ı Peygamber'i bulacaktı.

Son günlerde yazılmasından vazgeçilen vasiyetnâme dikkata alınır, hilâfet makamına açıkça kimse tâyin olunmamıştır. Fakat biraz evveline bakılırsa, İmam-ı Ali hakkındaki Peygamber'in tercihi, inkâr edilemeyecek bir şekilde meydana çıkar. Veda haccından dönüşünde "Gadirhüm" mevkiinde, irad ettiği bir hutbede "*Ben kimin efendisi isem, Ali de onun efendisidir.*" cümlesini dinleyicilere duyurmuştur. Bu hadîs sahîh senetlerle rivâyet edilmiştir. Bu hadîs'in mânâsı tedkik edilir ve kat'iyeti düşünülürse, tercih keyfiyeti sâbit olur. Bununla beraber bu tercih'in ashâb'ın ekseriyetince kabul edilmediği sâbittir. İhtimal ki bir takımları bu tercihte beşerî bir his, akrabâperverlik veyahud mânâsı hilâfete kadar varmayan bir çeşit saygı ve yüceltme görmüşlerdir. İhtimal ki diğer kısım da irtihâl'in akabinde Ali'nin hilâfetiyle bir Hâşimî ve Emevî ihtilâfının baş göstermesinden korkmuşlardır. Hâkim olan his her ne olursa olsun, bu hadîs'in "Hilâfet'e nasb[=tâyin, atama] gösteren bir nas" şeklinde telâkki edilmediği bir çok delillerle sâbittir.

İlk olarak: Daha bu hadîs'in söylendiği zaman itiraz edenler olmuştur.¹

İkinci olarak: Vasiyetin terk edilmesi meselesi, başta Hazret-i Ömer olmak üzere, ashâb'ın ekseriyetince hilâfet mes'elesinin rey ve meşveretle hallinin uygun görüldüğünü göstermektedir.

Üçüncü olarak: Vasiyet istenilmek zarureti bile, İmam-ı Ali hakkındaki hadîs'in hilâfete geçmesi için Peygamber'in bir nassı[=açık hükmü] şeklinde anlaşılmadığını veyahud anlaşılmak istenilmediğini göstermektedir.

Dördüncüsü: Ensâr'ın kendi reisleri Saad bin Ubade'yi hilâfet makamına getirmeğe kalkışmaları, mezkûr hadîs'in ya bilinmemiş olduğuna veyahud hilâfet için açık bir emir şeklinde anlaşılmadığına delildir.

Beşincisi: Hilâfet ihtilâfı devam ettiği müddetçe "İmam-ı Ali'nin olgunluk ve

¹ *Siyer-i Halebî* sahibi: "Ben kimin efendisi isem Ali de onun efendisidir. Ben kimi seversem, o da onu sever; ben kime düşmanlık edersem, o da ona düşmanlık eder... v.s." meâliyle hadîs-i şerîfi derc ettikten sonra, otuz kadar ashabın sahîh rivâyet senetleriyle Ebû Hatem-i Rarî ve Ebû Dâvud gibi bazı hadîs âlimlerinin gayrisinin naklettiğini beyan ederek diyor ki: Hadîs-i şerîfin söylenmesinin Peygamber'e malûm olduğunu müteakiben, Hars bin Numani'l-Fahrî Medîne'ye ve Peygamber'e gelip: "Allah'ın birliğine, senin risâletine iman etmemizi emrettin, kabul eyledik. Beş vakit namaz kılmağı, Ramazan ayında oruç tutmağı, zekât ile mallarımızın tezkiyesini ve haccı emrettin, itâat ve kabul eyledik. Bunlara râzı olmayıp da şimdi amcanın çocuğunu dahi tafdilen bize efendi kıldın. Bu, emr-i ilâhîden mi, yoksa senden mi?" diye sual ettikte Hazret-i Peygamber: "Vallahi amıcamın oğlunu efendi kılan O'dur, ben değilim." diye üç kere tekrar buyurmuş olması üzerine "Muhammed hakkı derdi, inanmadık, Allah da bizim üzerimize taş yahut elîm azap gönderdi." diyerek huzurdan çıkmış ve Allah hakkı için bu adam mescid kapısından çıkmadan başına isabet eden bir taşın darbesiyle helâk olmuştur." (C. III. s. 274).

yakınlık yönünden halifelîğe tercih edilmesini” öne süren olmuşsa da zikredilen nassa dayanarak iddia eden olmamıştır.

Bütün bunlardan çıkan zarurî netice şu oluyor ki, bu kadar fazilet ve olgunluğuna rağmen İmam-ı Ali, ekseriyetin ve ashâbın büyüklerinin indinde reisliğe seçilememiştir.

İmam-ı Ali’nin irtihâl’in akabinde hilâfete getirilmesi,[hukuk açısından] şu neticeleri tazammun eder[=içerir]di:

1. Hilâfet’in irsî bir şekle yâni zamanın geçmesiyle saltanata dönüşmesi,
2. Tarih sahasında ve İslâm’ın hâtırasında, İmam-ı Ali’nin renkli şahsiyeti sebebiyle diğerlerinin büyüklüğünün gölgelenmesi.

Bu iki şey, muhakkaktı. Halbuki muhakkak olmadığı halde akla gelen ve muhtemel olan şeyler de vardı. Bunun birisi, sahâbe büyükleri arasına ihtilâf düşmesi ihtimâli idi. Gerçekten Aşere-i Mübeşşere’den bir kısmının İmam-ı Ali’nin riyâsetini daha sonra bile kabul edemeyişine bakılırsa, böyle bir ihtilâf, muhakkak olmasa bile, pek mümkündü. Halbuki İmam-ı Ali’nin ashâb’ın önderlerince reisliğe kabulü şartıyla, İslâm için başka faydalar da beklenebilirdi. Bu hususta sözü “Unior” külliyyatında Suriye tarihini yazmış olan meşhur bir tarihçiye bırakıyoruz. Bu zat diyor ki:

“Hazret-i Ömer’in hilâfeti zamanında evvelce Hâlid bin Velîd ve Ubeyde bin Cerrah kumandasında Suriye’nin fethine gönderilen İslâm askeri pek büyük başarılarla erişti.

“Rum tarihçilerinin yalan ve abartılı söylentilerine rağmen İslâm askeri sayıca Rum askerlerinden pek az iken yiğitlik ve faziletleri sebebiyle galip geliyorlardı.

“Müslümanların aldıkları harb esirleri, İslâm askerinin mevcûdundan fazla bir dereceye gelmişti.

“O vakit orduların iâşesi pek mühim ve pek müşkil bir mes’eleydi. İslâm ordusunun mâîseti bin müşkilâtla tedârik olunuyorken, yüz bini bulan esirlerin iâşesi imkânsız bir hale gelmişti.

“Bundan başka da bu kadar büyük miktarda esirin muhafaza edilmesi de son derece sıkıntı veriyor ve İslâm askeri’nin bir kısmını kullanılamaz durumda bırakıyordu.

“Bu sebeplerin zoruyla Ubeyde bin Cerrah esirler hakkında alınacak tedbiri devrin halifesi Ömerü’l-Fârûk’tan sordu.

“Hazret-i Ömer, bu mühim hususu müzakere etmek üzere ashâb-ı kirâm’ı dâvet etti ve bir meşveret meclisi topladı.

“Rahatsızlığı yüzünden meclise yalnız İslâm’ın kadısı İmam-ı Ali gelememişti. Hazret-i Ömer, Ubeyde bin Cerrah’ın arz ettiklerini meclise bildirdi. Hazır bulunanların görüşlerini ve düşündükleri tedbiri sordu.

“Uzun uzadıya fikirler alınıp verildikten sonra, başta yumuşak huylu ve şefkatli

Osman-ı Zinnûreyn olmak üzere, hazır bulunanların hepsi, mevcûd esirlerin idamına karar verdi.

“Bu tedbir pek acı, pek dehşetliydi. Lâkin başka çâre bulunamıyordu. Yüz bin esiri ne satmanın, ne de beslemenin imkânı yoktu.

“Hazret-i Ömer, meclis görüş birliği etmesine rağmen, bu tedbiri kabul etmedi. Tekrar İmam-ı Ali’ye haber yolladı.

“Ali, mes’eleyi ve tedbiri anladı ve dedi ki:

“– Yâ Emîre’l-Mü’minîn! Eğer bu yüz bin esîri idam edersen, Hıristiyanlık âlemiyle İslâm âlemi arasında düzelmesi ve kapanması kabil olmayan kanlı bir hendek açmış olursun.

“Eğer yüz bin kişiyi hudud hâricine çıkarırsan, düşman ordusu için yüz bin askeri kendi elinle tedârik etmiş ve göndermiş sayılırsın!

“Yâ Emîre’l-Mü’minîn!

“Her iki şekilde hareket edersen bizim memleketimizin hükmüne giren Şam’ı yüz bin candan, İslâm hükûmetini yüz bin teb’adan mahrum bırakmış olursun. Halbuki bunlar bizim teb’amızdır! Hepsi Şam’dan toplanmış askerdir. Hepsi zâlim Rum hükûmetinden nefret etmekte, hepsi sefil ve bîçâredir. Bunların kolları, bedenleri bağlandı, şimdi de yüreklerinin bağlanması sırası geldi.

“Yâ Emîre’l-Mü’minîn!

“Bunları kayıtsız şartsız âzad edip, adâlet ve mürüvvet ni’metinden istifade ettir! Varsınlar, evlâd ü iyâllerine kavuşsunlar; İslâm’ın adâlet ve re’feti sayesinde saadetle yaşasınlar!

“Hazret-i Ömer bu görüşü büyük bir sevinçle kabul etti. Esirlerin serbest bırakılması için derhal Ebû Ubeyde bin Cerrah’a emir gönderdi.

“O vaktin askerî vak’alarında benzersiz olan bu âlicenâpca hareket o yüz bin esiri, İslâm’ın kendiliğinden minnettarı ve esiri etti.

“Baalbek kalesi ve bir çok mühim mevkiler bu âdil hükûmetin askerine kapılarını açtı... Bu mürüvvet o derece te’sir oluşturdu ki, binlerce halk kendi istekleriyle İslâm’ı kabul ettiler!

“Bu durumları düşünen tarihçi, acaba İmam-ı Ali halîfeliğe geçip engellerle karşılaşmasaydı ve bu görüşler uygulanarak adâlet ve ölçülülük silâhı ile mânevî fethe devam olunsaydı, ne olacağını sorar! Hiç şüphe edilemez ki İslâm Hıristiyanlığı siler ve belki de bugün dünyada yalnız bir din bulunurdu: İslâm!!!”

Şimdi de bu mes’eleyi diğer bir noktadan muhakeme edelim: Hiçbir tarihçi, İslâm’ın mukadderatına karşı ilgisiz kalmamak hususunda, sahâbelerin önderleri, özellikle Ebû Bekir-i Sıddık ve Ömerü’l-Fârûk’un haklarını ve salâhiyetini inkâr edemez.

Ensâr, Peygamber’in evinde toplanmış ve kendilerinden bir halîfe seçilmesi ne girişmişti. Bu seçim yapılmış olsaydı, Arapların ve kabilelerin ekserisi dinden

dönmeğe başlamış olmasına bakılırsa, Medîne’de ortaya çıkacak bir kıyım (mukatele) neticesinde İslâm dini yok olur giderdi. Muhacirler ve Kureyş, Ensâr’ın reisliğini kabul edemezdi. Halbuki Ensâr’ın niyetlendiği gibi Saad bin Ubade seçilmiş olsaydı, tabiatıyla bî’at edenler halîfeyi müdafaa etmek zorunda kalacaklarından, Medîne’de Ensâr ile Muhacirîn arasında vuruşma galip ihtimâllerdendi. Sonra da işin içine Ebû Süfyan ve Emevîlerin entrikası karışacak, eski halin îadesi emelleri uyanacak, henüz ortadan kaldırılamayan asabiyet dâvaları dirilecekti. Saad’ın çıkışını Evsîlerin kabul etmemesi de pek muhtemeldi. Ortaya çıkması muhtemel olan bu müessif haller, sırf Ömerü’l-Fâruk’un dâhiyane faaliyeti, metîn azmi, ruhî kudreti sayesinde vukûa gelmemiştir. Ensâr’ın teşebbüsü haber alınır alınmaz Ömer, Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde’yi alarak Peygamber’in evine gitti.

O vakit Ensâr’dan biri kalkıp:

“– Bizler Ensâr-ı Resûlüz, bizler İslâm’ın askeriyiz. Ey Muhacirîn, sizler bizim içimize gelip sığınmış bir topluluksunuz, emîrlik bizim hakkımızdır.” deyiverdi.

Halbuki Resûl-i Ekrem hangi mecliste bulunsa sağ tarafına Ebû Bekir’i, sol tarafına da Ömer’i alırdı. Ebû Ubeyde hakkında da “*Bu, ümmetin emînidir.*” derdi.

Bu kere üçü birden ortaya çıkınca sanki Resûl-i Ekrem dirilmiş ve oraya gelmiş gibi müslümanların kalblerine tesir etti. Herkes onların sözünü bekleyip Hazret-i Ebû Bekir-i Sıddık da, hutbede Resûl-i Ekrem nasıl konuşmağa başlar idiyse aynen o şekilde, evvelâ Cenâb-ı Hakk’a hamd ü sena ettikten sonra umûma hitaben:

“– Bu ümmet evvelce taştan ve ağaçtan yapılmış putlara tapardı, Cenâb-ı Hakk kendisine ibadet ve kendisini birlemeleri için onlara resûl gönderdi. Arap kavmine babalarının dinini terketmek güç geldi. Hak Ta’alâ hazretleri Muhacirîn’i îman ile seçkin kıldı. Onlar Hazret-i Peygamber’e yâr oldular. Ve onunla birlikte müşriklerin ezâ ve cefâsına sabır ve tahammül eylediler. İşte yer yüzünde ilk defa Hakk’a tapan ve Resûlüne îman eden onlardır. Resûl-i Ekrem’in vefakâr dostu, sâdık yardımcıları ve aşireti onlardır. Bu yüzden onlar emîrliğe herkesten fazla hak sahibidirler ve lâyıktırlar. Bu hususta onlarla kimse çekişemez, meğer ki zâlim ola.

“Ey Ensâr, sizin de dince hizmetiniz, fazilet ve meziyetiniz inkâr olunamaz. Cenâb-ı Hak sizi dine ve Resûlüne nusret için seçti. Ve sizlere Resûlünün hicretini müyesser kıldı. Bizce de ilk Muhacirlerden sonra sizin mertebenizde başka kimse yoktur. Resûlullah’a yardımcı oldunuz. Onun için dâva ettiğiniz fazl ü şerefin ehlisiniz; buna kimsenin bir diyeceği yoktur. Fakat emîrlik konusunda Arap kabileleri ancak Kureyş’i tanır. Başkasının emîrliğini kabul etmez. Zira Kureyş kavmi soy ve sop bakımından Arab’ın faziletlisidir. Memleketleri Arap yarım-

dasının ortasıdır. Biz emîrlerez, siz vezîrlersiniz. Hiç bir meşveretten geri bırakılmazsınız. Sizin görüşünüz alınmadıkça bir iş görülmez.” dedi.

Hazret-i Ömer de Ensâr’a hitaben:

“– Resûl-i Ekrem hasta iken sizi bize vasiyet etti. Eğer siz ümerâ olsaydınız bizi size vasiyet eylerdi.” diyerek Hazret-i Ebû Bekir’in konuşmasını destekledi.

Ensâr diyecek bir söz bulamayıp fikir ve düşünceye daldılar. Fakat içlerinden Hubbab ibni Münzer ibni Cemuh kalktı.

“– Bizden bir emîr, sizden de bir emîr olsun.” dedi.

Hazret-i Ömerü’l-Fâruk:

“– İki emîr bir arada olamaz. Peygamber hangi kabileden ise halîfesi de o kabileden olmadıkça vallahi Arap kavmi kabul ve itâat etmez.” dedi.

Hubbab ibni Münzer onu reddederek:

“– Ey Ensâr; bu dine Arap kavmi sizin kılınçlarınızla itâat eyledi. Hakkınızı başkasına kaptırmayınız.” dedi.

Hazret-i Ömer onu azarladı. O da cevap vermek suretiyle mukabele ve mücadeleye başladı.

Bunun üzerine Ubeyde bin Cerrah söze başlayıp:

“– Ey Ensâr; ilk defa bu dine yardımcı olan sizlersiniz, sakın ilk defa işi bozan yine siz olmayasınız.” dedi.

Onun üzerine Ensâr’dan ve Hazrec kabilesinden Saad İbni Nûman İbni Kâ’ab ibni Hazrec’in oğlu Beşir (R.A.) hazretleri ayağa kalktı:

“– Ey insanlar; Muhammed (S.A.) Kureys’denir. Kendi kavmi onun hilâfetine en haklı ve en lâıyk olandır. Bizim gerçi İslâm’a önceliğimiz, cihad ve zafer hakkımız vardır, lâkin bizim ondan muradımız Allah’ın Resûlünün rızâlarıydı. Biz, bundan dolayı dünyaca karşılık ve mükâfaat istemeyiz.” dedi.

Hubbab ibni Münzer:

“– Ey Beşir; sen emmizâdene yâni Saad bin Ubade’ye hased ve nefsânîyet ediyorsun.” dedi.

Beşir ibni Saad:

“– Yok vallahi öyle değil. Lâkin bu kavmin haklarına taarruz ve tecâvüzü caiz görmüyorum.” dedi.

İşte o vakit Hazret-i Ebû Bekir:

“– Size bu iki zâtı seçtim. Birine bî’at ediniz.” diyerek Ömerü’l-Fâruk ile Ebû Ubeyde’yi gösterdi.

İkisi birden çekimser davrandılar. Ve:

“– Hazret-i Peygamber’in ileri geçirdiği zâtın önüne kim geçebilir?” dediler.

Bu sırada gürültü büyüdü, münakaşa arttı. Her kafadan bir ses ve her ağızdan bir söz çıkar oldu.

Onun üzerine Hazret-i Ömerü’l-Fâruk sözü kestirdi ve Hazret-i Ebû Bekir-i Sıddık’a hitaben:

“– Resûl-i Ekrem seni dinin en büyük rükünlerinden olan namazda kendisine halîfe etti, seni hepimize imam eyledi. Elini uzat ben sana bî’at edeyim.” deyip Ebû Ubeyde ile birlikte Hazret-i Ebû Bekir’e bî’at edecekleri esnada Beşir ibni Saad koştu ve onlardan evvel Ebû Bekir’in elini tuttu, bî’at etti.

Hazret-i Ömer ve Ebû Ubeyde de bî’at edince bir köşede birbiriyle fiskos eden Evs kabilesi dahi, reisleri olan Esved ibni Huzeyr ile birlikte, gelip bî’at eylediler. Böylece Hazrecîlerin ittifakı bozuldu. Saad ibni Ubade’ye bî’at bahsi bertaraf edildi.

Ensâr ve Muhacirîn hep beraber Hazret-i Ebû Bekir’e bî’at etmek üzere birbiriyle yarış edercesine öyle koştular ki, az kalsın Saad ibni Ubade’yi çığniyorlardı.¹

Bu keşmekeşin ortadan kalkması için, Ömerü’l-Fârûk, Ebû Bekir-i Sıddık ve Ebû Ubeyde böyle bir faaliyet göstermişken ne İmam-ı Ali ne de Hâşimîler tarafından hiçbir teşebbüste bulunulmamış, hiçbir faaliyet gösterilmemiştir. Sahâbelelerin ileri gelenlerinden yalnız Zübeyr bin Avam, İmam-ı Ali’ye bî’at etmek emelini göstermişse de ne Peygamber’in evinde bulunmuş ve ne de hilâfet mes’elesinin hallinde hizmeti geçmiştir. Şu halde İmam-ı Ali’ye bî’at edilebilmesi için yalnız bir imkân kalıyordu ki, o da Ebû Bekir, Ömer ve Ebû Ubeyde’nin onun herkese tercihan hilâfete getirilmesini teklif etmeleriydi. Halbuki Ömerü’l-Fârûk, Ebû Bekir’i Ali’ye tercih ediyordu, hattâ kendinden sonra hilâfete geçecek zâtın seçilmesinde de, Ebû Ubeyde hayatta olsaydı, onu İmam-ı Ali’ye tercihan hilâfete nasbedeceğini söylemişti. Ebû Bekir ise, kendinden sonra Ömer’i seçmekle onu Ali’ye tercih ettiğini isbat etmişti. Ebû Ubeyde de Ebû Bekir ve Ömer’i tercih ediyordu. Sa’ad ibni Ebî Vakkas, Talha gibi önderler, sonradan ortaya çıkan vak’alarla tesbit edilmiş olduğu üzere, İmam-ı Ali’ye taraftar değildiler.

Bu hâlet-i ruhîyeyi Peygamber’in de hissettiği şüphesizdir. Bu bakımdan, bu hâlet-i ruhîyenin görülmesi üzerine hilâfet mes’elesini nass-ı katı’ [=kesin bir hüküm] ile çözüme kavuşturmaktan vaz geçmiş, olayların tabîi seyrine bırakmıştır.

Ebû Bekir’i namazda da yerine geçirmesi, sâir ashâbın mescide açılan kapılarını kapattığı halde Sıddık’ın kapısını açık bırakması ve Ömer’in dâima hakla beraber bulunacağını beyan buyuruşu, İslâm’ın reisliği makamına kendinden sonra Ebû Bekir’in getirilmesine delâlet ediyordu.

Ehl-i sünnet, gerek bu durumları, gerek Ebû Bekir ve Ömer’in dine yaptıkları büyük hizmeti göz önüne almış ve bu konuda onları ayıplamayı ve onlara çirkin şeyler söylemeyi, insafa ve hakikata aykırı bulmuştur. Şi’a fırkalarının ekserisi ise, bir takım hadîslere ve Gadirhum mes’elesine belli başlı ehemmiyeti atfederek diğerlerinin hilâfette İmam-ı Ali’nin önüne geçmesini “Dinî bir hatâ, Peygamber’in emrine muhâlefet” şeklinde algılayarak işe başlamış ve içlerinden

¹ Kısâs-ı Enbiyâ.

bazı fırkalar, fazilet ve hizmeti, iman ve olgunlukları hareketleriyle sabit, ve özellikle Peygamber'in hadîsleriyle tasdik edilmiş olan ahabın büyüklerini kâfırlıkla suçlamaya kadar yürümüşlerdir.

Artık taraflar mücadele yolunu tuttuktan sonra, hilâfet mes'elesiyle Dört Halîfe'nin fazileti mes'elesini karıştırarak haksız yere bir kat daha düşmanlık etmişlerdir. Halbuki hilâfet mertebeleri, ümmet'in işlerine riyâset başka, fazl ve tafdil ise yine başka şeylerdir. İhtilâf bu kadarla da kalmayarak, Şiîlerin, sahâbelerin az bir kısmından başkasını hatalı ve hattâ (bazı fırkalarca) dinden çıkmaya kadar kalkışmalarına güya bir mukabele olmak üzere, bir takım Sünnîler, bu işin Sünnîlikle hiçbir münâsebeti olmadığını düşünemeyerek, Muaviye ve onun gibilerini, beğenmeye yakın bir kabulle görmüşlerdir.

Mutasavvıflar ise, öyle uygun bir orta yolu ve hakikatı tutturmuşlardır ki, o doğru yol tercih edildiği takdirde bin üçyüz senedir İslâm'ı iki kısma ayıran haksız ve mânâsız ayrılığın eseri kalmaz. Burasının uzun azadiya muhakemesini mezhepler bahsinde yapacağımızdan burada daha fazla söze hacet görmüyoruz.

İKİNCİ BAHİS EBÛ BEKİR'İN HİLÂFETİ

Hâşimîler'in çekimsizliği – Emevîlerin fetret fikri –
Ebû Bekir ve Ömer'in Ali hakkındaki fikri – Hâşimîler'in bî'atı –
İrtidat[=Dinden dönüşler] – Fütûhat – Ebû Bekir'in idarî dehâsı ve vicdanî istiklâli

Ebû Bekir'in seçilişi anında istişare hey'etinde bulunmayan Hâşimîlerle İmam-ı Ali, sevenleri ve taraftarları, ilkönce Ebû Bekir'e bî'at etmediler. Hattâ Aşere-i Mübeşşere'den Zübeyr bin Avam gibi gözü kara kişiler, işi kılıçla halle kalkışmağa kadar heyecan gösteriyorlardı. Ebû Süfyan ise, Hâşimîleri ve hele İmam-ı Ali'yi sürekli kışkırtıyordu. Hattâ bir defa, İmam-ı Ali'ye, Medîne'yi binlerce süvariye çiğnetmeyi teklif etti; fakat şiddetle reddedildi ve azarlandı. Lâkin İmam-ı Ali'nin büyük vicdanı böyle fesadlara yatkın değildi. Uğrunda hayatını bin kere feda ettiği İslâm'ı ayrılıklara ve muharebelere kurban etmek gibi alçakça fikirler, o büyük adamın fikrinde yer bulamazdı. Yalnız hilâfet işi kadar mühim bir işte görüşü alınmadığı için üzgündü. Sonra da kendisine dair Peygamber'in lisanından çıkmış olan kelimeler hakkında ashâb'ın ekseriyeti tarafından habersizmiş gibi gösterilen tavırdan, din ve hak nâmına hüznün duyuyordu. Zaten Peygamber'in irtihâli İmam-ı Ali'de, açıklaması bu kısa bahislere sığamayacak sebeplerden dolayı büyük bir buhran meydana getirmişti. Fâtıma'nın can yakan kederi onu dayanılmaz hüznünlere atmıştı. Bununla beraber bu temiz vücûdda nefsâniyet ve ihtiraslar için yer olmadığından teşviklere, telkinlere kulak asmadı. Hattâ bütün nüfuzunu sarfederek Hâşimîleri de aşırı derecede bir harekete girişmekten menetti.

Ebû Bekir-i Sıddık'a gelince: Elbette onun çevresinde de kışkırtıcılar ve şu şüpheli hale sür'atle ve şiddetle son vermek fikrinde olan adamlar vardı. Lâkin o, hilm ve yumuşaklığı, beklemeyi ve tedbiri elden bırakmadı. Bir müddet ne Ali'ye, ne de Hâşimîlere bî'at teklifinde bulunmadı. Tâ ki aradan bir müddet geçti, herkes düşünmeğe ve itidal kazanmaya vakit buldu, fazla olarak da İslâm'a hiçbir kanaat neticesinde girmemiş olan Arapların dinden döndükleri haberleri gelmeğe başladı, işte o zaman İmam-ı Ali'ye haber göndermeye lüzum gördü. Ömer'le istişare etti. Ümmet'in emîni Ebû Ubeyde'yi çağırdı. Müzâkere neticesinde İmam-ı Ali'ye şu hutbeyi tekrarlaması için Ebû Ubeyde'yi memur etti:

H. Ebû Bekir'den Hz. Ali'ye

"Ya Ebâ Ubeyde!

"Ali'ye git, tevâzu' göstererek konuş ve hatırında tut ki, o Ebû Tâlib'in sülâlesidir ve onun dün kaybettiğimiz Zât-ı Kudsiyü's-sıfat sallallahü aleyhi ve sellem hazretlerinin indindeki mertebesi yerindedir. Ona de ki, deniz tehlikeli, kara korkulu, hava buz rengi, gece karanlık, gün açık, yer çıplaktır [yâni otu ormanı yoktur]. Çıkmak zor, inmek güçtür. Hak, rahîm ve şefkati çekici ve bâtil, kötü ve şiddeti gerektirici, hased yok oluşa sebep ve kendini beğenmişlik düşmanlığa yol açıcudur (yâni icma-i ümmet ile hilâfetin hükmü zâhirdir. Ümmet-i Muhammediye dalâlet üze içtima etmez. İçtimadan ayrılmakta tehlike vardır. Ondan başka selâmet yolu yoktur). Şeytan, İslâm milleti arasına tefrika ve düşmanlık bırakmağa çalışıyor. Fisk u fücür yolunda vesvese verir, insanı aldatır. Şerîr kimseler insanı şüpheyi düşürürler. Âdem'den beri olan budur. Kimse ondan kurtulamaz. Meğer ki hak üzerine dişini sıkıp durmak ve dünyadan vazgeçmek, Allah'ın ve dinin düşmanı olan şeytanın tepesine şiddetli, ciddî basarak ve özellikle Allah'ın rızasını kazanmağa çalışarak kurtula... Şimdi fayda verecek bir söz vardır. Zira sükût zarar verdi, neticesinden korkuldu. Sana gayb hayvanını yediren, seni doğruya sevketmiş olur. Seni azarlayarak sevgisini bildiren hâlis dostluk eder. Seninle birlikte kalmayı isteyen, sana hayırhahlık eder. Zihninde kurduğun nedir? Ona kalben yöneliyorsun, göz ucuyla dikkatli bakıyorsun, içini çekiyorsun, lisanın söylemiyor. Ayan beyan söyledikten sonra söyleyememek var mı? Açık ettikten sonra belirsizlik olur mu? İlâhî dinden başka din ve Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmiş olan ahlâktan başka ahlâk ve Peygamber'in mesleğinden başka doğru yol var mı? Benim gibi adama pusudan gelinir mi? Yoksa senin gibi bir zât'a geniş meydan dar ve kapanık, ve gözüne parlak ay tutuk mu görünür? Ortada bu söylenenler nedir, karışık sözler ve üst perdeden sesler nedir? Allah'ın ve Resûlünün çağrısına nasıl uyduğumuzu ve Allah rızası için hicret ve Resûlullah'a nusret yolunda vatanlarımızdan göç ettiğimizi, çocuklarımız, mal ve dostlarımızdan ayrıldığımızı sen pekâlâ biliyorsun. Bizim öyle fedakârlık ettiğimiz vakitler sen çocukluk âleminde terbiye edilir ve eğlendirilirdin. Ne murat olunuyor, niye nidâ kılınıyor, anlayamaz ve ezberleyemezdin, süremezdin, güdemezdin.

"Sonra sen olgulaştın; hedeflenen menzile eriştin. Şimdi kadrin bilinmez ve fazlın inkâr edilir değildir. Ama biz o vakitler dağları yerinden kaldıracak ve insanın alnındaki saçları ağartacak korkunç haller içine düşüp derin yerlerine dalarak, dalgalarına binerek acı sularını içir ve kapalı yerlerini açar, temelini güçlendirir, kuvvetlisinin iplerini bükerdik. Halbuki gözler hasedle dolu, burunlar kibirle memlû, göğüsler gayz ile yanan, boyunlar fahr ile uzanır ve bıçaklar hile ile bilenir ve yer yüzü korkudan deprenirdi. Akşam üstü sabaha, sabahleyin akşama çıkacağımızdan ümidvâr değildik. Ölümü gözümüzde almadıkça kimseyi müdafaa edemezdik. Nice gusseler yutmadıkça bir eğriyi doğrultmak mümkün olmazdı. Bu hallerin her birinde baba, ana, dayı ve amcalarımızı, az çok bütün mal ve menâlimizi iyi hatır, kalb doğruluğu ve güler yüzle, tatlı sözle Resû-

lullah'a feda ederdik. Daha bunlar gibi nice saklanmış sırlar ve gizli haberler vardır ki sen onlardan habersizdin. Küçük yaşta olmasaydın haberin olurdu. Nasıl gafil olursun ki fikrin parlak, lisanın fasîh, tavırların övülmüştür. Senin iyi hasletlerine dair söylenecek daha çok sözler vardır.

"Şimdi, Cenâb-ı Hak seni kemâl mertebesine eriştirmiş, hayırlı kılmış, muradını önüne koymuştur. Senin istediğini ben ilmen söyleyemem. Vaktini bekle. Kollarını sıva. Böyle bir yerde ilişip durma ve yan çizmeyip, sana gelen kimseye yüz buruşturma. Bu iş henüz taze meyva gibidir, çabuk çürümeye yüz tutmasın diye zihinlerde keder var. Sen bu ümmetin ekmeğine katık gibisin. Israr edip de kurtlanma, bu ümmetin keskin kılıncısın, eğrilip de kesmez olma. Bu ümmetin tatlı suyusun, acıyıp da bozulma. Vallahi ben bu işi Resûlullah'dan sordum, böyle cevap verdi ki:

'- Yâ Ebâ Bekir, bu iş ona tâlip olmayanındır, onu isteyip onun için müdafaa edenin değildir. Ona küçüklük gösterenindir. Büyüklük ve kibir gösterenin değildir. Bu onundur ki o senindir denilir, o benimdir diyenin değildir.' diye buyurdu.

"Allah bilir ki Resûlullah dâmâdlık hususunda benimle meşveret edip Kureş delikanlılarından bazılarını andığında: Ali hakkında ne buyurursunuz? dedim ve: "Yaşı bakımından onu Fâtıma'ya münâsib görmüyorum." diye buyurduğunda: "Eliniz üzerlerinde ve nazar-ı hümâyûnunuz ile gördüğünüz ve gözetlediğiniz müddetçe ikisine de bereket şumûllü ve nimet bol olur." dedim ve daha çok sözler söyledim. Senin dâmâdlığını destekledim ve rağbetlendirdim.

"Benim bunda şahsî bir garazım yoktu. Senin yerine başkalarının kokusu gelirken ben senin hakkında dediğimi dedim. Benim o davranışım senin şimdi benim hakkımda olan davranışından daha hayırlıydı. İtimad et ki (yâni hilâfet işinde) Resûlullah sana ta'riz ettiyse[yani îmada bulunduyorsa], senden başkasına da öyle îmalar etmiştir. Senin hakkında bir şey söylediyse başkasının hakkında sükût etmemiştir. Eğer zihninde bir şek ve tereddüd varsa gel, sahabenin hükmü beğenilmiş ve doğru bulunmuş, işitilmesi hak, uyulması haktır. Resûlullah bu topluluktan hoşnûd ve haklarında şefkatli, sevinçleriyle sevinir, kederleriyle kederlenir olduğu halde dâr-ı ukbâya intikal buyurdu. Bilmez misin ki Resûl-i Ekrem ashâb ve akraba ve sâdıklarından her birini birer fazilet ile üstün, birer meziyetle seçkin ve birer halet ile eşsiz kılarak bıraktı. Eğer her taraftaki ümmeti başına toplansa güzel idarelerinden âciz kalmaz ve bu hususta vezîre, yardımcıya muhtaç olmazdı. Resûlullah bu ümmeti başı boş, perîşan ve bâtıla tutkun, haktan bakıcısı yok, idarecisi yok mu bıraktı sanırsın? Öyle değil vallahi, Rabbü Ta'alâ hazretlerine kavuşma arzusuyla yanıp onun dergâh-ı Rıdvânına gitmeyi niyâz etmeden âlâmetler koyarak yolları güvenli ve durakları belirgin kıldı ve belirtti. Allah'ın izniyle şirkin dimağını kırdı ve Allahu Ta'alâ'nın vesilesiyle nifakın yüzünü yarı. Allah için fitnenin burnunu kesti ve Allah'ın yardımıyla şeytanın yüzüne tükürdü... İlâhî emirleri ilân buyurdu.

"Ensâr ve Muhacirîn senin yanında ve seninle bir yerde ve bir beldededir. Eğer onlar benim sana bî'atımı isterler ve benim yanımda sana işaret ederlerse, ben elimi senin elin üzerine korum (yâni bî'at eylerim). Eğer başka şekil ise, sen de Müslüman-

ların girdiği yola gir (Onların bî'at ettiğine bî'at et). Onların maslahatlarına yardımcı ol. Muğlâk[=kapalı] işlerini aç ve yollarını şaşırانlarını doğru yola sokup azgınlarına mâni ol. Çünkü Allahü Ta'âlâ iyilik üzerine yardımlaşmayı emretmiştir. Hemen Hak üzerine yardımlaşmağa hazırlan. Bırak bizi de zorluktan uzak olarak şu dünya dirliğini sona erdirelim; düşmanlıktan uzak gönüllerle Allah'a kavuşalım. İnsanlar pek zayıftır. Onlara acı ve onlar hakkında yumuşak ol. Kendine bizim için zahmet verme, fitne kapısını kapalı bırak. Artık ne dedikodu var, ne de çekiştiren ve işin arkasını kovalayan var. Allah bizim dediğimize şahiddir ve bulunduğumuz hali görmektedir."

Hiz. Ömer'den Hiz. Ali'ye

Ebû Ubeyde Hazret-i Sıddık'tan bu şekilde ta'limat alıp kalkarken Ömer-ri'l-Fârûk (R.A.) hazretleri ona:

"Kapıda biraz eğlen sana daha sözüm var." demekle Ebû Ubeyde kapıda biraz eğlendikten sonra Hazret-i Ömer gülererek çıkıp dedi ki:

"Ya Ebû Ubeyde; Ali'ye de ki: Uyku, aslı olmayan hayaller gösteren bir hâlettir. Husûmet harbe yol açan bir keyfiyettir. Hevâ ve heves işin sonunu saymamaktan ibarettir. Her birimizin belli bir makamı, istenir veya istenmez bir arzumuz, zahirî veya gizli bir haberimiz vardır. Zekîlerin en zekîsi kaçanı uyuşturan (anlaştıran), uzak kalana iltifatta bulunan, herkesi mizân ile tartan, haber'i ayan'a karıştırmayan (yâni her işittiğine inanmayan) ve karısının yerine hoşlandığı kadını koymayan adamdır. Belirsizlik ile karışık ma'rifette ve ceble sarfedilmiş olan ilimde hayır yoktur. Biz yarısından gocunan develer gibi değiliz. Her kızgın şeyin ateşi ve her selin bir kararı vardır. Bu cemaatin sükûtu acizlerinden dolayı değildi. Bugün konuşmaları da kuşkudan değildir. Allahü Ta'âlâ her kâfirin, her cebbarın belini kırdı. Ve her yalancının dilini kesti. Haktan sonra dalâletten başka ne var? Bu kibir ve büyüklük ve el altından tecessüs nedir? Resûl-i Ekrem dâr-ı ukbâya gitti. Bu iş (yâni hilâfet işi) ise askıda ve beklemede kaldı. Kimsenin ona hususiyeti yoktur. Resûlullah senin hakkında sarahaten bu işi buyurmadı.

"Bizler ise Fars ve Rum gibi cebbar bir devlete tâbi değiliz. Belki hak ve doğruluk ile hidâyete erişip metîn kalbi, kavî bilgisi, nusretli eli ve görücü gözü olan bir ümmet arasında Nübüvvet nûr'u, Risâlet ziyası, hikmet semeresi, hürriyet ve nimetle dolu olan ismetin gölgesinde, zanneder misin ki, Ebû Bekir bu ümmete, cebir ve hile ederek sıçrayıp da emîrliği kaptı? Zanneder misin ki Ebû Bekir, bu ümmetin şuurlarını, gözlerini bağladı, düşümlerini çözdü, akıllarını bozdu ve onları yoldan çıkardı, dalâlete düşürdü, mahvolma yoluna götürdü, gündüzlerini gece, uyanıklıklarını uyku etti ve salâhlarını fesada uğrattı. Eğer öyle olsa onun sihri açık ve hilesi metînmiş demek olur. Allah hakkı için öyle değil. Öyle olsa hangi atlı ve piyade, hangi kargı ve kılınç ve nasıl bir kuvvet ve minnet ile, hangi zahire ve mühimmat, hangi el ve şiddet, hangi kabile ve aşiret ve nasıl bir vesile ve vüs'at ile yaptı! Doğrusu Ebû Bekir bilmiş olduğun üzere

azîz ve âlicenap bir zâtıdır. Hilâfete öyle kuvvet ve diğer şekillerle nail olmadı. Vallahi o nazlandı, hilâfet ona meftun oldu. O çekindi, hilâfet ona sarıldı. Bu bir atıyye ve inâyet-tir ki Cenâb-ı Hak ona ihsan buyurdu. Bu nimettir ki şükrünü Allahü Ta'alâ ona vâcib kıldı. Onun bu emâretiyle bu ümmet dahi Allah'ın lûtfuna mazhar oldu. Resûlullah'ın mes'ud günlerinde dahi bir saadet kuşu onun başında dolaştı. Lâkin o buna iltifat etmez ve vaktini gözetmezdi. Allah yarattıklarını en iyi bilici ve onlara en fazla rahmet edicidir. Haklarında hayırlısını ihtiyar eyler.

"Senin de Peygamber nezdindeki yerin ve hikmetteki makamın meçhul değildir. Allah'ın sana verdiği ilimde hakkın inkâr olunmaz. Lâkin senin omuzundan büyük omuzla, senin yakınlığından daha ziyâde yakınlıkla, senin yaşından büyük yaşla, ve câhiliyet zamanında, İslâm ve şerîatta, senin nasîbin olmayan, adın anılmayan vak'a-larda, seyyidlik ve risâlet'te senden önde olan var. Etrafındakilerin (yâni Zübeyir ve arkadaşlarının) homurdanmalarını dinlemekte kendini mazur görürsen, Ebû Bekir'den gizli tutmayacağımız mülayim sözlerimizi işittiğinde bizi dahi mazur tut. Eğer onların sözlerine bakıp duracak olursan, muhakkak sana o sözleri unutturacak ve bu sözleri düşünmeye meydan vermeyecek haller zuhûr eder. İsmi açık etmediğimiz zât eğer lehinde ve aleyhinde olan fikirlerimizi bilse susmazdı ve sen de onu bazı işlerde sırdış edinmezdin. Ama Ebû Bekir-i Sıddık dâima Resûl-i Ekrem'in kalbinin sevdası, sırlarının mahremi, keder ve elemelerinin arkadaşı, makbul ve manzûru idi. Bu da bütün Muhacirler ve Ensâr'ın huzurlarında olup delile ihtiyaç göstermez.

"Allah için doğrusunu söyleyelim. Sen yakınlık bakımından Resûlullah'a daha yakınsın. Lâkin Ebû Bekir mertebece daha yakındır. Akrabalık et ile kandır. Mertebece yakınlık ise ruh ile nefistir. Bu ise büyük bir farktır. Mü'minler onu bilerek, bu konuda ittifak etmişlerdir. Ondandır şüphe edersen, bundan şüphe etme ki, Allah'ın eli cemaat ile ve rızası, itâat ehli ile. İmdi sana bugün hayırlı, yarın faydalı olan hale gir ve boğazına lişen şeyi çıkar at. Eğer ömrün ve ecel müsaid olursa onu içeceksin, siner sinmez yiyeceksin, hoş ve nahoş içeceksin. Ama öyle bir vakitte yeyip içeceksin ki sana hususiyeti olanlardan başka sözünü reddeden olmayacak ve senin derini emerek, kanatlarının uçlarını keserek ve senin tuttuğun yolu ayıplayarak sana tama' edenlerden başka tâbî olan bulunmayacak. O durumda nedametle dişlerini gıcırdatacaksın ve kanlı su yutacaksın. O zaman geçen ömrün ve âhirete giden kavmin için esef duyacak ve hüsrana uğrayacaksın ve su doldurduğun kâse ile su içmeyi ve içinden çıkmak istediğin hale geri döndürülmeyi temenni eceksin!

"Bizim hakkımızda ve senin hakkında Cenâb-ı Hakk'ın bir sır ve hikmeti var ki, bunu ancak o bilir ve bunun bir gayesi var ki ferahlı ve kederli vakitlerde yardım ve inayet ancak ondan ümit olunur. Allahu Ta'alâ Veliyyun Hamîd, Gafûr ve Vedûddur."

Ebû Bekir, Ömer ve Ali arasında karşılıklı olarak söylenmiş olan şu sözler, gayet manidardır. Ebû Bekir ve Ömer nezdinde Ali'nin yüksek vasıfları inkâr edilmiyor. Yalnız onlar, Ali hakkında hilâfeti gösteren bir kat'î nas [=hüküm, emir]

bulunduğuna inanmıyorlar. Vicdanının sesini kimseden gizlemeyen Ömer'in bu hitabına bir nevi istikbalî keşfetmek nazarıyla bakılabilir. Bu dâhînin derin görüşü, muhakeme kudreti, ruhî sağlamlığı, hayret edilecek şeydir, istikbalin karanlıklarına bu derece nüfuz edebilmeğe, kerâmet'ten başka, verilecek münâsîp bir isim yoktur.

İmam-ı Ali de Şeyheyn'in[yani Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in] yüksek vasıf ve hizmetlerini inkâr etmiyor. Hattâ ihtilâf ortadan kalktıktan sonra İmam-ı Ali, halifenin meclisine devam etmiş, bütün devlet işleriyle yakından alâkadar olmuş ve kendine düşen vazifeleri yerine getirmekten çekinmemiştir. Her hususta devlet işlerine yardımcı olmuştur.

Şu iddia edilen şeyler, bir zan veyahud şahsî akıl yürütmelerden ibaret olmayıp her üçünün ağzından çıkan ve bugüne kadar bize aynen gelen beyanlarıyla sabittir.

İmam-ı Ali, Ebû Ubeyde'nin başyurduğu günden bir gün sonra mescid'e giderek Ebû Bekir'e bî'at ettiği vakit o, İmam-ı Ali'ye hitaben umûmun huzurunda şu sözleri söylemiştir.

Ebû Bekir-Ali-Ömer Arasındaki Konuşmalar

"Sen bizce aziz ve kerîmsin, gazab halinde Allah'tan korkarsın. Reca halinde dahi rica eylersin. Ne mutlu o kişiye ki Allah'ın ihsan ettiği faziletle yetinir. Ben emîrliği istemiyordum. Allah'tan da onu istemezdim. Lâkin fitne ortaya çıkar diye korku ve dehşete düştüm ve kabul etmek zorunda kaldım. Emîrlikte rahatım yok. Bana büyük bir iş teklif olundu ki, ona güç ve kudretim yok, meğer Allah kuvvet vere, benim sırtıma yükletilen ağır yükü, Allah senin arkandan indirdi. Biz sana muhtacız, senin fazlını biliriz."

İmam-ı Ali de karşılık olarak Sıddık'ın hizmetlerini kimsenin inkâr etmediğini söylemiştir. Ebû Bekir'e bî'atte gecikmesinin başka bir şey'e yorumlanmamasını söyleyen İmam-ı Ali, mescidden uzaklaşırken Ömer'le şu şekilde konuştu:

"Şimdiye kadar gelmeyişiim sahibinizi kabul etmediğimden ve şimdi gelişim korkumdan değildir. Ben sözümü ciddî söylerim. Gözümün gördüğü, ayağımın bastığı, yayımın çıktığı ve okumun düştüğü yeri bilirim. Lâkin belâ üzere gelen belâ hakkında Allah'a itimad etmek yolunu tuttum!" (Belâ üzere gelen belâ Peygamber'in vefatı üzerine hilâfet talebiyle suçlanmasıdır.)

Ömer de şu şekilde mukabele etti:

"Bahsi uzatma, sözü dağıtma. Topluluğumuzun hali belli. Biz bir kavimiz ki çakmağı çakarsak ateş çıkarırız, kuyuya inersek ıslah ederiz. Senin darb-ı mesellerini işittim. İstesem ben de senin sözlerinin üzerine bir takım sözler söyledim ki işittiğinde

söylediğine pişman olurdun. Hem demişsin ki Resûlullah'ın ayrılığı beni çarptı, onun için bu evin bir bucağında oturdum. Resûlullah'ın ayrılığı yalnız seni mi çarptı? Onunla çarpılmış olanın hali bundan ağır ve büyüktür. Zira bağlantısı olmayan sözlerle topluluğa parçalamamak ve neticesinde şeytanın hilesinden korkulan durumlarda ihtiyatlı olmak da musibete uğramış olan kişilerin vazifelerindendir. Şu etrafımızdaki Arap bir sabah üzerimize çullansa akşama kalmayız.

“Yine demişsin ki: Resûlullah'a kavuşmak iştiağı başka şeye tama'dan daha üstündür. İmdi onun şer'atında yardımcılık ve bu konuda Allah'ın emirlerini tutanlara yardımcı olmak da ona iştiağın gereklerindendir. Ve ona demişsin ki, ahdullah[=Allah ahdî] ile meşguldüm. Allah'ın kullarına nasihat ve halka merhamet de Allah'a ahdin gereklerindendir. Bir de aleyhinde işbirliği yapıldığından ve senin için gönderilmiş olan hakka mâni olunduğundan bahsetmişsin. Hangi işbirliği senin aleyhine yapılmış ve hangi hakkın saklı tutulmuş? Dün Ensâr'ın ne dediklerinden bilgin olmuştur. Seni andılar mı? Yahud sana dâir bir işarette bulundular mı? İşte Muhacirler burada, senin seçilmeni diline alan ve zihninde tasavvur eyliyen kimdir? Lâkin sen kenara çekildin. Vahiy gelmesini ve melekle görüşmeyi bekliyorsun. Bu ise ilâhî bir emirdir ki Allahu Ta'alâ onu seyyidimiz Muhammed(S.A.) den sonra kesti. Hilâfet işini ilmiklenmiş yahut kamış yapraklarıyla örtülmüş, yapılması kolay bir iş mi sanıyorsun? Öyle değil vallahi. Orman kaplamış, ağaçlar yapraklanmış, hep beceriksizler ustalaşmış ve zayıflar semizleşmiş ve ahmaklar akıllanmış ve dikenler hoş kokulu olmuştur.

“En garibi budur ki: Sözüm ve ahdim olmasa öfkemi açığa vururdum, demişsin. Ya İslâm dini din mensuplarından olan birine kendi eliyle ve diliyle öfkesini tedavi etmeyi bıraktı mı? Bu bir câhiliyet âdetidir ki, Allah kökünden kaldırdı ve insanları onun verdiği zararlardan kurtardı. Onu ruh ve riyâha, delil ve burhana tebdil buyurdu. Ben artık ağzımı açmam demişsin, Allah'tan korkarak rızâsını seçen dilini tutar, ağzını kapar, hayra çalışır.”

Ömer'in belki biraz acı fakat mertçe sözlerine gücenecek yerde Ali'nin cevabı şu oldu:

“Vallahi yaptığımı bozmak üzere yapmadım ve dönmek niyetiyle ikrar etmedim. Allah'ın indinde işlerde en çok zarar gören, nifakı seçen ve ayrılık çıkmasını destekleyendir. Her belâda ancak Allah ile teselli bulunur, her hâdisede ancak Allah'la tevekkül olunur. Ya Ebâ Hafs! (Ebû Hafs, Hazret-i Ömer'in künyesidir. Bir kişiye künyesiyle hitap etmek bir çeşit saygı belirtir.) Artık müsterih olarak dön, meclisine git. İşittiğinin ve söylediğinin dışında iyi ve güzel tevfik-i ilâhî ile arkaya kuvvet verecek, suçu affettirecek, ülfeti toplayacak, külfeti ortadan kaldıracak hallerden başka bir şey yoktur.”

*
* *

Hilâfet mes'elesi henüz halledilmişti ki, zaten İslâm'a bir kanaat veya vicdanî ihtiyaç neticesinde girmiş olmayan Arapların dinden döndüğü ve her tarafta

bir takım yalancı peygamberler ortaya çıktığı haberleri Medîne'ye geldi. İslâm pek büyük ve pek ciddî bir tehlikeye düşmüştü.

İsyan eden göçebe Araplar'ın miktarı bir kaç milyonu buluyordu. Bu dinden dönme akımını durduracak sâdık mü'minler ise, Medîne ahâlisinden ve umulanın aksine, sadâkatta sebat eden Mekke ve Taif halkından ibaret, yâni nihayet kırk elli bin kişiydi. Kaldı ki ashabın büyük kısmı Usâme ordusuyla Şam hududuna gitmiş olduğundan Medîne pek tenhâlaşmıştı.

Burada dikkata değer bir düşünce öne süreceğiz. Bir kısım tarihçiler Ebû Bekir'in bilgece yumuşaklığı altında ne büyük sebat ve metânetin gizli olduğunu takdir edememişler ve Sıddık'ı, metîn Ömer'in elinde ona bağlı bir âlet farzetmişlerdir. Bu zan kesin olarak yanlıştır. Bu iddiamızın doğruluğunu Ebû Bekir'in hilâfetinde bir çok kereler görebiliriz. Meselâ, bu dinden dönmeler ve itiraz edenler mes'elesinde. Gerçekten Arapların bir kısmı doğrudan doğruya dinden dönmemişti. Onlar namazı kılmağa râzıydılar. Tabiatıyla Allah'ın bir'liğini ve peygamberliği de tasdik ediyorlardı. Yalnız zekât vermek istemiyorlardı. (Bu da gösterir ki Araplar'da din mes'elesi, vicdanî bir keyfiyet değil, alelade bir iktisad işiydi. Bu kadar delillere karşı Peygamber'i Arap muhitinin meydana getirdiğini iddia edenlerin biraz düşünmesi lâzım gelir sanırız.)

Zekâtı vermediği halde Kelime-i Şahâdet'de sabit kalanlara kılıç çekmek bir kısım ashaba güç geliyordu. Hattâ Ömer: "*Lâ ilahe illallah Muhamme dün Resûlullah* diyenlere nasıl kılıç çekeriz?" diye halifenin görüşünü tenkid ediyordu.

Ömer'in görüşü doğruya benziyordu, zira zekât vermeyenler, dinden dönmekten kurtarılacaktı. Lâkin Ebû Bekir: "Resûlullah'ın amellerinden başka hareket tarzı tanımam." diyerek görüşünde sabit kaldı, zekât'ın bir kuruşundan vazgeçmedi.

Tehlike pek büyüktü ve bütün sahâbeleri endişeye düşürmüştü. Yalnız Ebû Bekir'in metaneti bozulmuyor, tedbirde hiç kusur etmiyordu. Halife'nin iki dönek fırkayı perîşan ederek Medîne'yi hücumdan kurtarmasından sonra Usâme'nin muzaffer ordusu geri döndü.

Ebû Bekir, mürtedlerle muharebe etmek üzere onbir müfreze kurdu ve her birine bir kumandan tayin etti. Bu kumandanların seçimi güzelce incelenecek olursa, Ebû Bekir'in eşsiz idarî siyâseti, emsâlsiz dehâsi teslim olunur. Ebû Bekir, bizzat muharebeye gitmek üzere meydana çıkmış ise de İmam-ı Ali kendisini engelledi. Ebû Bekir'in devesinin yularını tutarak:

"Nereye ey Resûlullah'ın halifesi? Sana Resûlullah'ın Uhud gününde söylediğini söylerim ki: *Kılıcını kınına sok; nefsinle bizi acıklı etme*, diye buyurmuştu. Vallahi sana bir hal olursa, İslâm ebediyen intizam bulmaz." dedi!

Dünkü rakîbine şu sadakat ve vefayı gösteren Ali ne kadar büyüktür. O büyük adamdan şu saygı ve yüceltme eserine nâil olan Ebû Bekir de ne kadar

büyüktür! Onlar büyük, çok büyük adamlardı. İmam-ı Ali'nin halife hakkındaki şu muamelesi, hilâfet ihtilâfının birinci kısmı hakkında kimsede söz söyleme salâhiyetini bırakmamıştır. İmam-ı Ali öyle olgun bir insandır ki, kendisine iki-yüzlülük ve yalakalık gibi aşağılayıcı vasıfları yakıştıramamak için alçak olmak lâzımdır. Demek ki Ebû Bekir'i sefere çıkmaktan menederken söylediği sözler, samimî hislerinin ve fikirlerinin tercümanıydı. Bu sözlerle Ali, Ebû Bekir'i sevmekte olduğunu ve Peygamber vekili bulunduğunu meydana koydu, onun kudretini ümmetin nazarında yükseltti. Ve "Sana bir hal olursa İslâm'ın intizamına hâlel gelir." cümlesiyle Ebû Bekir'in hilâfetinin İslâm'ın varlığı için gerekli bulunduğunu ve Ebû Bekir'in birlik ve disiplin sağlayan tek şahsiyet olduğunu belirtmiş oldu. Artık bu kat'î sarâhattan sonra İmam-ı Ali'ye tâbi olduğunu ve bağlı bulunduğunu gösterenlerin aynı şekilde düşünmesi gerekli değil midir?

Ebû Bekir, az bir zamanda dinden dönme ateşini söndürdü. Bu öyle bir başarıdır ki ne kadar takdir edilse yine azdır. Lâkin Ebû Bekir'in İslâm'a hizmeti bu kadarla da kalmadı. İslâmî fetihler ve İslâm'ın yayılması Ebû Bekir zamanında başladı.

Hicretten henüz on iki sene geçmişti ki yirmi otuz bin kişiden fazla askere sahip olmayan halife, Irak'ın fethine yürüdü! O tarihte Irak beş altı milyon nüfusa sahipti. Yine o tarihte Irak, kırk milyon ahâlisi olan ve yüz binlerce askerden oluşmuş ordular çıkaran ve dünyanın en büyük iki hükûmetinden biri bulunan "İran Şehinşahlığı"nın mülküydü.

Roma alaylarıyla üstün durumda çarpışan İran'ın muhteşem ordusuna, her biri birer kahraman ve namlı kumandan olan askerî reislerine, bir avuç müslüman meydan okuyordu. Zamanın harb tekniğinde, her biri başarılı birer kumandan olan İran kahramanlarına karşı İslâm halifesinin gönderdiği kumandan, henüz, disiplinli bir meydan muharebesi görmemiş, muntazam kuvvetlerle çarpışmamış olan Hâlid bin Velid'di. Lâkin Peygamber'in "Seyfullah" [=Allah'ın kılıcı] nâmını verdiği Hâlid'i, Ebû Bekir tamamıyla takdir etmiş ve anlamıştı. Bu lâkabın belirttiği mânâyı hakkıyla anlamıştı.

Hâlid bin Velid, tarihte emsâli pek az görülen büyük kumandanlardan biriydi. Hattâ bu kadar meziyetleri kendinde toplayan kumandan insanlık tarihinde pek azdır. Hâlid, tam mânâsıyla bir harb dâhîsiydi. İnsanlığın diğer büyük kumandanlarının önüne konulmasını gerektiren büyük meziyeti, harb tekniğini kimseden öğrenmemesi, İran ve Roma ordularını perişan eden usûlleri kendisinin icad etmesidir. Hâlid, öyle bir kumandandır ki, asırlardan beri oluşmuş bulunan harb usûllerini değiştirmiş, bir inkılâb meydana getirmiştir.

Irak ve ondan sonra Şam'ın fethedilişi insanlık tarihinde müstesnâ bir yer işgâl eder. Bu fetihler, cidden bir hârika, içtimâî bir mucizeydi. Gerçi bazı cihangirlerin beldeleri fetihte aynı sür'atle muvaffak olduğu görülür. Şu kadar ki

onların başarıları ve fetihleri, coşkun sellerin hızlı hücumuna benzer, akar, yıkar, geçer ve biraz sonra her şeyin tabiî halini, eski şeklini aldığı görülür. İslâm'ın fetihleri böyle değildi. İslâmî fetihler, belâ ve felâket getiren bir seylâb değil, siyasî hastalıklara ilâç, içtimaî rahatsızlıklara deva idi. Girdiği yeri yıkmıyor, yıkıkları yapıyordu. İlâhî adâlet nâmına kınından çıkan müslüman kılınçları, beşeriyetin sefaletine sebep olan zorbarları, ahlâksız hükümdarları, vicdansız gasbedicileri, insanları refah ve haklarından mahrum bırakan cânileri ortadan kaldırıyor ve bütün insanları Muhammedî Şeriat'ın, refah ve saadet, adâlet ve eşitlik havasını teneffüs ettiren hudutları içine sokuyordu.

Neresi İslâm Hükûmetinin idaresi altına girerse, oradan zulüm ve sefalet derhal kalkıyor, yerine İslâmî adâlet ve refah geliyordu. İslâmî adâlet o kadar aşîkâr ve parıltılıydı ki, mağlûp olanların en câhil sınıfı bile eski zâlim hükûmet ile yeni âdil hükûmet arasındaki farkı görüyor ve kendisinin hayat ve saadetini güvenlik altına alan İslâm hükûmetine tam bir sadâkatla bağlanıyordu.

Fethedilen memleketlerde isyan çıkmayışının en mühim sebebi budur. Ebû Bekir'in siyasî kudret ve dehâsının parlaklığını gösterecek tarihî vesikalardandır ki o, muharebelerde, zamanın gereği olarak mağlûplara isabet etmesi zaruri olan ağırlıkları, yalnız mağlûpların memur ve asker olanlarına yüklemekte, san'atkâr, ziraatçı gibi kendi halindeki halkı tamamen bunların dışında bırakmaktaydı. Hâlid bin Velid'e verilen emirlerden biri de harb esirlerini bu son sınıfı içine alacak şekilde genişletmemesine, beldelerin imarında çalışanları hoş tutmasına ve teşvik etmesine dâirdi.

İslâm'ın yalnız kılınçla yayıldığını iddia edenlerin tarihî olayları ne derece yanlış anladıkları, olayların tarafsız şekilde incelenmesiyle tesbit edilebilir. Hattâ Emevî ve Abbasî melikleri tarafından fethedilen memleketler ahâlisinin İslâm'ı kabulleri, teşvik veya cebir şöyle dursun, bir çeşit mânevî engellemelere çarpıyordu. Böyleyken herkes İslâm dininin her müslümana sağladığı eşitlikten faydalanmak emeliyle, hele İslâm dininin muhakemeye ve vicdana aykırı prensiplerden uzak olması sebebiyle İslâm oluyordu. Irak'ın tamamıyla fethi yaklaşmışken ve Şam'ın fethedilmesine muvaffakiyetle devam edilmekte iken, hicretin on üçüncü senesi Ebû Bekir-i Sıddık hastalandı.

Kendisinden sonra büyük hilâfet vazifesini yerine getirmesi için Ömer'i münasip buldu. Abdurrahman bin Avf, Said bin Zeyd, Osman ve Ensâr'ın reisi Esved bin Huzeyr ve daha bazı Kureyş ve Ensâr ileri gelenleriyle istişare etti. Bazıları Ömer'in mizaç bakımından biraz hiddetli olduğunu söylemekle beraber hepsi meziyetlerini tasdik ettiler ve halîfe olmasını uygun buldular. Yalnız Talha itiraz etti.

İmam-ı Ali, Ömer'in reislik makamına getirilmesine taraftardı, hattâ "Ömer'den başkasını istemeyiz." demişti. Bunun üzerine Ebû Bekir şöyle bir vasiyetnâme yazdı:

EBÛ BEKİR'İN AHİDNÂMESİ

“Bilmillâhirrahmânirrahîm.

Aşağıdaki ahid Muhammed Resûlullah(S.A.V.)’in halîfesi Ebû Bekir’in dünyaca en son ve âhiretçe en evvel deminde, kâfirin imana ve fâcir’in ikana geldiği bir halde ettiği vaad ve vasiyettir.

Ben Ömer bin Hattab’ı hilâfete intihab ettim. Onu dinleyin, ona itâat eyleyin. Hayrı araştırmada kusur etmedim, eğer hayır ve adâlet eylerse beni tasdik etmiş olur ve eğer ceder ve mesleğini değiştirirse, ben gaybı bilmem; ma’zurum. Ben ancak hayrı murad ettim. Herkes amellerinin cezasını bulur ve zulmedenler, yakînen ne hale giriftar olacaklarını bilirler. Esselâmu aleyküm ve rahmetullah.”

Peygamber’in irtihâlinden iki sene üç ay onbeş gün geçmişti ki Ebû Bekir, Salı gecesı altmış üç yaşında olduğı halde dâr-ı ukbâya intikal etti. Kadısı Ömer, kâtibi İmam-ı Ali’ydi. Beytül-malden kendisine verilen nafaka ile yaşardı. Vefatında hiç parası çıkmadı. Emvâl-i emîriye[=mîrî mallar]den kendisine bir deve ve bir köle verilmişti. Onların geri verilmesini vasiyet etti.

Ebû Bekir, hangi görüşle muhâkeme edilirse edilsin, insanlık tarihinin en büyük simalarından biridir. Peygamber’in hazırladığı sağlam temel üzerine İslâm’ın binasını yükselten, halefi Ömer’e büyük bir maddî ve mânevî sermâye bırakan Ebû Bekir’dir. Gerçi Ebû Bekir, bütün başarısını doğruluk ve samimiyetle müslüman oluşuna, Peygamber’in amellerini, amelî düstûr edinişine, velhâsıl bütün mükemmelliğini Peygamber’e ve İslâm’a borçludur. Lâkin inkârı imkânsız hakikatlardandır ki İslâm’ın mânevî şahsiyeti dahi o büyük adamın hizmetlerine şükran borçludur.

Garez ve tarafgirlikten uzak her tarihçi, her araştırmacı, her tenkitçi, Ebû Bekir-i Siddık denilen şahsiyette büyük bir insan, büyük bir iman, büyük bir irfan görür. (R.A.)

Ek:
OSMANLI PÂDİŞÂHLARI

OSMANLI PÂDİŞÂHLARI

TARİHÎ ŞAHSİYETLERİ VE HUSUSİYETLERİ
HAKKINDA KISA İZAHAT

Osman Hân Gâzî

(1281-1326 M.; 680-726 H.)

Dünyanın, devam ve teşkilât, kuvvet ve kudret itibarıyla, en büyük devleti, nâmına nisbet edilmiş olan bu mübarek zât, 1258 M./657 H.'de, Söğüt'te, cihâna teşrif etti. Bu doğum tarihi Moğollar'ın Bağdad'ı işgâl ettikleri ve Abbâsî Hilâfetini ortadan kaldırdıkları tarihe karşılık geldiğinden, bazı tarihçilerce hususî bir ehemmiyette görülmekte ve İslâm liderliğinin, Osman Gâzî'ye ve evlâdlarına intikal ettiğine dair ilâhî bir tevâfuk sayılmaktadır.

Geleneğe göre, Osman Gâzî'nin doğuşu ve yapacağı büyük işler, bir ilhâm-ı Rabbânî ile, babası Ertuğrul Gâzî'ye bildirilmiştir. Bu rivâyete göre, Ertuğrul Gâzî, seyahatlarından birinde, mazannâdan bir zatın evinde misafir olur. Sohbet esnasında, ev sahibi, Kur'ân-ı Kerîm olduğunu bildirdiği kitabı, yüksek bir yere koyarak, yatmağa çekilir. Ertuğrul, Kur'ân bulunan yerde yatmayıp, bütün gece ta'zîmen ayakta durur. Sabaha yakın, yorgunluktan daldığı esnâda, bir ses duyar ki, ona şöyle demektedir:

“Madem ki, sen, kelâmıma bu kadar ta'zîm ettin; evlâd-ı iyâlin neslen ba'de neslin şân ü şerefe nail olup, beyne'n-nâs hürmete mazhar olacaktır.”

İster doğru olsun, ister sonradan uydurulmuş olsun, bu vak'a bir hakikatı dile getirir: Âl-i Osman sultanları, dâima, Kur'ân'a, hürmet ve ta'zîmin en büyüğünü göstermişler; halktan ve ümmetten de o derece riâyet görmüşlerdir.

Pederine olan bu müjdeyle doğan Osman Gâzî, 1281 senesinde beğlik makamına geçti. Babasının küçük oğlu idi. Cihân-nümâ'nın tâbiriyle “Ziyâde bahâdır olup, halk izzet edip, Türkler'in yiğidi idi ve gaziler, umûmen ona tâbî olmuşlar idi.” Bu arada, Adana taraflarında doğup, Suriye'de fıkıh tahsil etmiş olan;

sadattan[=Peygamber'in Hz. Hasan'dan inen neslinden] ve ahi meşâyihinden Şeyh Edebalı'nın sohbetlerine ve ziyaretlerine devam ederdi. Rivâyete göre, bir gün, Şeyh'in hanesinde misâfir olarak bulunurken bir rüya görür. Bunda, Şeyh'in koynundan bir ay çıkıp kendisine geldiğini, bu demde gövdesinden bir ağaç çıkıp, gölgesinin dünyayı tuttuğunu, dallarının üç kıt'a ufuklarının sonlarına kadar, karaları ve denizleri kapladığını, dört büyük dağ silsilesinin bu yapraklar çadırının dört desteği gibi görüldüğünü, ağacın kökünden Dicle, Fırat, Nil ve Tuna'nın fışkırdığını, vadilerde haşmetli kale ve kubbelerle süslü şehirlerin gözüktüğünü, bunların zirvelerinde birer hilâl parıldadığını, minarelerinde ezanlar okunduğunu görür. Bu sırada uykudan uyanır ve sonra da, Şeyh'e, rüyasını anlatır. Şeyh:

“Sana müjde olsun, Hak Teâlâ sana ve nesline pâdişâhlık verdi; kızım Malhun Hâtûn senin helâlin oldu. Ondan kemal sahibi bir oğlun dünyaya gelip, cihâna hân olsa gerek, Allahü a'lem[=En doğrusunu Allah bilir].”

der ve kızını Osman Beğ'le evlendirir. Nikâh, Peygamberin sünneti ve Türk âdetinin gerektirdiği sâde bir şekilde kıyılır. Zaten, bu türlü rüyalarla, saltanatların ve hanlıkların desteklenmesi de Türk geleneklerine tamamen uygundur. Bunu yukarıki bahislerde de gördük.

Bizanslılarla yaptığı muharebelerdeki zaferlerinden memnun kalan Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mes'ud, ona beğlik alâmeti olarak bir *ak sancak*, *tuğ*, *mehter-hâne* ve “*Osman Şâh*” diye başlayan bir *menşur* gönderdi. Emîr Mansur Çomakdâr eliyle 7 Ramazan 683/1284'de gönderilen bu mektup, Feridun bey *Münşeat*'ının birinci cildinde mevcuttur. İşte bu menşura dayanan bazı müellifler, bu tarihi, Osmanlı devletin kuruluş tarihi kabul ederler. Hadîdî:

*“Bilir Osman Gâzî himmetini;
Rasûlün virdi ol ak ra'yetini.
Dahı ol seyf-i Osman bin Affan;
Mısır'dan ana göndermiş Sultan.
Nakkare, tabl, kös, sunç, surnay;
Bile mehterler kim rûh-efzây”*

[(Sultan), Osman Gâzî'nin himmetini bilir. Ona Peygamber'in ak sancağını o verdi; dahası Sultan Mısır'dan ona Hz. Osman'ın kılıncını göndermiş, nakkare, davul, kös, sunç ve surnâydan oluşmuş mehterarla ki, ruh okşayıcıdır.]

mırsalarıyla Peygamber'in bayrağının ve Halife Osman hazretlerinin kılıncının da gönderildiğine işaret etmektedir. Osman Beğ, fermanı getirenleri bizzat karşılamıştır. Fermanın gelişi, Muhterem Gâzî ve sâir Türkmen beğlerinin geleneklere uygun olarak, fakirler, miskinler, misafirler için dâima çıkardıkları yemek vaktine tesadüf etmiştir. Bu sebeple, mehterin nevbet vurmasını emretmiş ve kendisi de saygı maksadıyla ellerini göğsüne kavuşturup ayakta durmuştur. Sonradan

tabıl-hânenin o vakitte çalınması, pâdişâhın bunu ayakta dinlemesi âdet olmuş ve bu an'ane Fâtih'e kadar devam etmiştir. Fâtih'te ayağa kalkma âdeti terkolunmuşsa da; nevbetin aynı zamanda vurulması usûlü yerinde kalmıştır. Nitekim Âşıkpaşa-zâde:

"Sultan, Osman Gâzî'ye gaza silâhları, sancak, kös ve menşur gönderdi. İkinci vaktiydi; nevbet uruldu. Osman Gâzî, ayağın durdu. Tâ şimdide değin Âl-i Osman seferde kim, nevbet vurulsa, ayakta dururlar. Sual: Gayri pâdişâhlarda bu âdet yoktur. Ya bu Âl-i Osman'da nedendir? Cevap: İki hususî mânâsı vardır. Biri budur kim, bunlar gazilerdir. Nevbet ki urulur; ilân-ı gazadır; gazaya hazır olun demek olur. Bunlar dahi Allah rızâsı için gazaya hazırız deyu ayakta dururlar. Ve biri dahi, bunlar sâhib-i çe-rağ [=ocağın sâhibi], sâhib-i sofa [=sofranın sâhibi] ve sâhib-i alem [=bayrağın sâhibi]dür. Ve sâhib-i simatlarıdır[sofralar sâhibidirler] ki, dünya halkına nimetler yedirirler. Nitekim ki, bu âdetdir, ikinci vaktinde nevbet ururlar ki, halk gelip yemek yiyeler. İmdi bu Âl-i Osman, her ne kim ederler, be-kanun-ı edeb ederler[=Bu Osmanoğulları her ne yaparlarsa kanun ve edebe göre, töreye dayanarak yaparlar]."

demektedir. Bu noktalar, Osman-oğulları'nın Fâtih devrine kadar Selçuk nevbetini çaldırarak, onların halk nezdindeki büyük hâtıralarına ne derece bağlı kaldıklarını; devletin devamlılığı ve teselsülü esasını ne kadar şuurla idrak edip yaşattıklarını; bu suretle tarihin en büyük devlet kurucuları olduklarını gösterir. Osman-oğulları'nın bu büyük ve çok uzak görüşlü davranışlarıdır ki, hiç olmamacamış gibi görünen Anadolu birliğini sağlamış; bunun için ve Hakk'ı yüceltmek maksadıyla açtıkları bayrak, tevhidin alemline haline gelmiştir.

Osman beğ, Eskişehir ve Haymana, Karacahisar, Yarhisar, Göynük ve Taraklı Yenicesi'ni, Yenişehir ve Yurdhisar'ı ele geçirmiş ve Bursa'nın fethine başlamıştır. Fakat buranın fethini göremeden nikris illetinden vefat etmiş; cenâzesi daha sonra ve vasiyeti gereğince "Gümüşlü Künbed" dediği yere gömülmüştür (1326). Onun, Âşıkpaşa-zâde'de bir kaç cümleyle geçen vasiyeti, Hoca Sa'deddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevârih*'inde ve Solak-zâde'de çok genişletilmiş olarak yazılmıştır. Bu vasiyetin sonradan uydurulduğunu da söylemiştir. Bu doğrudur. Fakat, sonraki müellifler, Osmanlı pâdişâhlarının icraatlarını, davranışlarını, hukukî ve âdil prensipler haline getirerek, Devlet'in kurucusuna söyletmişler, böylece bir edebî ve tarihî san'at göstermişlerdir.

Devletimizin kurucusu olan Osman Gâzî, 69 yaşında vefat etmiştir. 19 sene emârette ve 27 sene de müstakillen hanlıkta bulunmuşlardır. Gâzî "uzuna ya-kın orta boylu, geniş göğüslü, müdevver çehrelî, değirmi seyrek ve güzel sakallı, teşekkülât-ı bedenîyesi, tam ata binecek surette olup, kolları diz kapaklarına yakın idi." Bu şemâil, doğuda iktidar ve kuvvete delâlet eden umumî anlayışa uygundur. Başına "ak çalma"dan burma bir tülbind sararmış ki, "Horasânî" diye bilinir. Rivâyete göre "Sahâbe-i kirâm tarzı"dır ve o asırdaki beğlere mahsustur.

Tarih yazarlarının verdiği bilgilere göre, terekesinden, altın ve gümüş cinsinden, kıymetli hiç bir şey çıkmamıştır. Bunu Âşıkpaşa-zâde çok samimî ve sâde bir üslûbla anlatır:

“Osman’ın malı var mı, yok mu diye sordular. Teftiş ettiler ki, miras oluna iki kardeş arasında. Hemân bu fetholunan vilâyet var ancak. Akça ve altın hiç yok. Osman Gâzî’nin bir sırtak dikiltisi ve bir yancığı ve bir tuzluğu ve bir kaşıklığı dahi vardı ve bir sokman ettiği dahi vardı ve bir kaç iyice atları dahi var ve birkaç sürü koyunu dahi var. Şimdiki hinde Bursa nevâhisinde yürüyen koyun andandır. Sultanönü’nde bir kaç yög-rük yundu ve bir nice çift öküzü dahi vardı. Ayırık nesne bulunmadı ve hem kalmadı.”

Yine Âşıkpaşa-zâde, Osman-oğulları’nın halkın ve milletin duasından, Allah’ın rızâsından başka bir mirasa tâlip olmadıklarını, kimsenin malında ve dünyaya metâinda gözleri olmadığını da şu beyitle dile getirmektedir:

“Mirâsdır duâ almak Âl-i Osman;
Fâriğlerdir bu halkın dünyasından”.

Onların bu ganî ve yüksek vasıfları ile dünya hükümdarlarının ve reislerinin tama’ları mukayese edilirse, Yıldırım’ın tabiriyle “Âfitâb gibi müstakîmü’s-siyre” oldukları, hükmüne varılır. Osman Gâzî’nin bıraktıkları arasında iri taneli bir ağaç tesbih, 12’nci hicret asrı sonuna kadar ziyaret edilirmiş. Yine türbesinde, Selçuklu Sultanı’nın gönderdiği davulun kasnağı da bulunurmuş. Fakat bunlar, sonradan yanmış. Gâzî hazretleri, gayet dindar ve sâlih bir zât imiş. “Ahret cânibine meylî ziyâde” imiş; “Menhiyattan [=dinin yasakladıklarından] ise son derece müctenîb [=kaçınır]” imiş. Bütün emel ve gayesi cihâd farızasına yönelikmiş. Gür sadâlî, tatlı sözlü, halim yüzlü bir zât olup, “Müddet-i ömründe bir kere gazâb etmek vâkî olmamıştır.” diye nakledilmiştir. Askerlik noktasından, muktedir bir kumandana lâzım bütün vasıfları nefsinde topladığı, girişimci ve iktidar sahibi olduğu, tebeanın ve milletin idaresinde büyük kabiliyet gösterdiği, tahakküm tanımaz bir yiğitlikle me’lûf olup, büyük devlet kurucularının sahip olduğu niteliklerle vasıflanmış olduğu; geniş, mukaddes ve büyük emeller peşinde bulunup, bunları gerçekleştirmek için gayet tedbirli ve uzak görüşlü hareket ettiği açıktır. Hammer’e göre, bıraktığı Devlet’te, teşkilât ve esas temeller o kadar kuvvetliydi ki, kısa bir müddet sonra bu beylik, dünyanın en büyük devletleri arasına dâhil oldu. Onun devrinde, “Bu adamın torunu Avrupa’da bir çok devletleri yenecek, şuralara hâkim olacak.” deselerdi; herkes “Hayâldir, masaldır.” derdi. Fakat o ünlü Gâzî ile etrafı, bilhassa tasavvuf erbabı ve ulemâ buna inanıyorlar, bu büyük zuhûr için çalışıyorlardı. Yine, “Müddet-i ömründe Beytûlmâl [=devlet malı, hazine]’den bir nesne almamıştır; kendi koyunlarından hâsıl olan emvalden geçinmiştir.” Osman Gâzî, Türk tarihinin en şâyân-ı dikkat ve büyük şahsiyetlerinden biridir. Dünyanın en büyük devleti ve milleti, asırlarca ve halen de nâmına nisbet edilmektedir.

Gâzî hazretlerinin fetihleri, harita üzerinde incelendiği zaman, onun hayret verici gayesi, göze hemen çarpar: Hudutları, denizlere dayamak arzusu; çöküşe doğru giden Bizans'ı iki denizden tehdit etmek niyeti; Rum topraklarını, yarma şeklindeki hareketlerle birbirinden koparıp; irtibatı kesilmiş bu düşman adacıklarının fetih taktiği. Bütün bunlar, onun askerî görüşlerinin büyüklüğünü belirtir. Fetihlerini, İzmit, İzmit, Bursa gibi stratejik ehemmiyeti olan şehirlere yöneltişi ve bu hedefe adım adım gidişi de dikkata şâyandır. Bu fetih siyâseti önce, yaylak ve kışlaklar arasındaki tekfur kalelerinin düşmanca saldırılarına mâni olmak gibi bir ihtiyaçla başlayarak, Türk-İslâm anlayışındaki cihan hâkimiyeti idealine doğru yol almış görünmektedir. Bu suretle, cihan tarihinin en hayret verici değişikliği, dünya haritasının asırlardır ve halen de süregelen derin değişimleri, bu muazzaz Gâzî'nin gazâlarıyla başlar ve devam edip gider.

Daha sonra gelen rivâyetler,

*“Osman, Ertuğrul oğlusun;
Oğuz, Karahân neslisin;
Hakk'ın bir kemter kulusun;
İstanbul'u al gülzâr yap”*

beytini ona dayandırarak, Peygamber'den itibaren bütün Müslüman dünyasının, Satuk Buğra Hân'dan itibaren de bütün Oğuz kavminin, mukaddes rüyasını ve hedefini, erişilmez bir ihlâsla dolu olan Gâzî'nin mübarek dillerinden söyletmişlerdir.

Meşhur Fransız müellifi Lamartin, onun hakkında şu sitayişkâr cümleleri yazmaktadır:

“Osman Gâzî'nin tabîî istidadı, sâde, fakat doğru ve âdilâne idi. Akıl ve zekâsını Allah'ın birliğine hasrederek, yeryüzünde Allah'ın birliği inancı aleyhinde bulunan bâtil itikadları ve putperestliği men'e çalıştı. Bununla beraber, son zamanlarda, büyük fâtihlerin siyâsetini tâkip ederek, zaptettiği ülkelere tasarruf etmeğe ve yerleşmeğe başladı. Osman, yavaş yavaş ilerledi. Fakat hiç bir zaman geri dönmedi. Yâni büyük devlet kurucularının vasıflarına sahipti. İyi kalbli, doğru sözlü, ailesine sâdik, evlâdları hakkında şefkatli ve rahîm idi.”

Görülüyor ki, Fransız yazar, onu, mukaddes ve çok yüksek bir dâva uğruna hareket eden bir adam olarak görmektedir.

Gibbons ise, onun hakkında, şu takdîrkâr cümleleri sarf etmektedir:

“Osman hakkındaki fikrimizi, sırf kendisinin yaptıkları üzerine dayandırmak mecburiyetindeyiz. Şüphesiz ki, Osman, bir pâdişâh oğlu değildir. Hayatında ancak ufak bir araziye hâkim olabilmıştır. Osman'ın hükûmeti, seneden seneye, mütemadiyen büyümüştür. Devletin büyümesi, bilhassa onun devamına ve istikbalinin büyüklüğüne olan emniyetten ileri geliyordu. Bu da, kendisini kuran adamın hakikî büyüklüğüne delâlet eder. Osman, icazkâr bir şahsiyetti. Öyle bir şahsiyet ki, kabiliyetleri itibarıyla

kendisine rekabet edecek olanlar veya ona üstün bulunanlar bile, onun maiyetinde seve seve hizmet ediyorlardı. Biz bâniyi, binasından tanırız. Atillâ, Cengiz Hân, Timur, Osman'ın mensup bulunduğu bütün bu fâtihler topluluğu, vücûda gelmiş bir ırkla iş görüyorlardı. Birleşmiş bir kavmin sevk edicileri ve rehberleri idiler. Bunlar, göz kamaştırıcı muzafferiyetlerine rağmen, akıncı olarak kalmışlardı ve imparatorlukları da, temsil edilmemiş[=özümsememiş] fetihlerden ibaret idi. Osman'ın eseri, onlarınkinden daha devamlı ve neticeleri bakımından, tesiri daha geniş ve kapsamlı idi. Çünkü, o, sükûnet içinde iş görüyor; evvelkiler ise, boru ve trampet sesleri arasında yakıp yıkıyorlardı. Şu halde ona, bunlarla birlikte, belki bunların üstünde bir yer vermemiz icap eder."

Meşhur yazarın şu cümleleri, çok dikkata şâyân değerlendirmelerle doludur. Evet, Osman Gâzî, şevketli bir pâdişâh-zâde değildi; pederinden kalan beğlik çok küçük hudutlara sahipti. Fakat kendisi, millî an'anelerimize göre, Oğuz Hân'ın büyük oğlu olan Gün Hân'ın ekber evlâdından, yani Kayı Hân neslinden. Bu sebeple nesebinin, Türkmen âşiretlerince hürmet edilen bir menşei vardı. Aksi halde, geleneklere son derece bağlı olan Türk kabilelerince beğ olarak kabul edilmesine imkân yoktu. Bu sebeple, Osman Gâzî, Deguignes'nin iddia ettiği gibi, hükümdarına baş kaldırmış bir kimse değildi. Bizim bütün tarihlerimiz, bu hususta son derece hassastır ve bu noktayı bilhassa, çok ehemmiyetle zikretmişlerdir. Nitekim İbni Kemal ve ondan naklen Hayrullah Efendi, bu noktada ısrarla durmuşlardır. Osman Gâzî, Selçuklu hanedanı Moğollar tarafından başından düşürülünceye ve öldürülünceye kadar, onlara tabî olmuş; hattâ sonraları dahi, onların hâtıralarına sadâkat göstermiştir. Fâtih'e kadar, Selçuklu mehteri çalınmış, Hanlık, Selçuklu Sultanı'nın verdiği fermana dayandırılmış; Mısır Abbâsî Halifesi'nin meşruiyet hakkındaki berâtı, dâima zikredilmiştir. İlk Osmanlı hükümdarları, Selçuklular'ın devamı olduklarını gösterdikleri gibi, bütün Anadolu efkâr-ı umûmiyesi de, bunu, aynı şekilde kabul etmiştir. Bu nokta, Osmanlı beğliğinin kısa bir müddet içinde büyümesinin de sebeplerinden biri olarak görünmektedir.

Osmanlı genişlemesinin, adım adım ve kısa müddet içinde büyüyerek gelişmesinde, başta, devlet reislerinin keskin görüşlü olmaları ve yeterlilikleri, üstün devlet adamlığı vasıfları, tebealarını ve etrâfındakileri, mukaddes gayelerine sevedişteki sonsuz kabiliyetleri, siyasî kıvraklıkları; âlimlerin, tasavvuf erbabının bu maksat için idealistçe gayretleri başlıca rolü oynamıştır. Osman-oğulları'nın açtığı bayrak, bütün Anadolu'nun, hattâ İslâm beldelerinin en müteşebbis, en idealist, en hareketli adamlarını etraflarına toplamış; bunların yerinde kullanılışı, hayâl zannedilen bir işi hakikat yapmıştır. Bunun en büyük şerefi ise, İslâm dünyasının yetiştirdiği en kıymetli adamlardan biri sayılmağa lâyık olan Osman Gâzî'ye aittir. Osman Gâzî'nin reisliğini yaptığı cemiyet öyle bir maddî ve mânevî hareket merkezi idi ki, bir 50 sene sonra dünyanın en kudretli devletlerinden birine vücut verdi.

Orhan Hân Gâzî

(1326 - 1360 M.; 726 - 761 H.)

Orhan Gâzî tahta cülûs edince, şehzadeleri Murad'ın doğumu müjdesini aldı. Böylece Osman Gâzî tarafından, Karacahisar'ın zaptı ile Orhan'ın doğumu, nasıl aynı âna rastladıysa, Bursa'nın zaptı ile Murad'ın doğuşu da aynı zamana tesadüf etti ki, garip bir tevâfuktur.

Orhan Gâzî Mal Hâtun'dan dünyaya gelmişti ve tahta geçtiği zaman, 36 yaşında bulunuyordu. Fütûhat siyâsetine devam etti. Devlet Karadeniz'e doğru genişletildi. Böylece Bizans, doğudan tamamen çevrildi. Orhan Gâzî merkezi Yenişehir'den, çok önemli saydığı Bursa'ya nakletti. Kendi nâmına para darbet-tirdi. “Yaya” ismiyle daimî bir ordu kurma yoluna gitti. Bu piyade askeri yanında “Müsellemân” nâmıyla, vergiden muaf bir süvari teşkilâtı kurdu. Böylece devlet müesseselerini tanzim etti. Bunların kuruluşunda kendisine en büyük yardımı, kardeşi olan veziri Alâeddin Paşa yaptı.

Kısa müddet içinde Kartal'a kadar bütün Marmara kıyıları Devlet'in eline geçti. Karesi beğliği, biraz da, kumandanlarının gayretiyle ve çıkan bir ihtilâftan faydalanılarak, Devlet'e katıldı. İznik ve İzmit fethedildi. 1356'da Osmanlılar, Rumeli'ye geçtiler ve burayı da nüfuzları altına almak için ilk adımı attılar. Tarihlerimizin “Rumeli'ye mürur” diye adlandırdıkları bu hareket, Türk tarihinin en büyük vak'alarından biridir. Hammer'e göre, bu son geçiş; Türkler'in 19'uncu ve Osmanlılar'ın 17'inci geçişidir. Tabîî daha evvelkiler, Bizans'la müttefik olarak yapılmıştır. Osmanlı devleti böylece, üç deniz ve iki kara üzerinde kök salarak, büyük bir coğrafi ve siyasî üstünlüğe kavuşmuş oluyordu. 1359'da, Rumeli Fâtih-i Süleyman Paşa, bir kaza neticesi vefat etti ve Bolayır'daki türbesine gömüldü. [Atı da aynı yere defnedilmiştir.] Bu türbe tarihî hâtıralara çok büyük ehemmiyet veren Sultan Abdülhamîd tarafından yeniden tamir ettirilmiştir.

Orhan Gâzî 1360'da, 79 yaşında iken vefat etti. Kendileri, Osmanlı sultanlarının en büyüklerinden biridir. Uzuna yakın orta boylu, yakışıklı, tatlı mavi gözlü, sarıya yakın kumral sakallı, güler yüzlü, yüksek alınlı, geniş göğüslü, beyaz tenli idiler. Burunları, bu hanedanın karakteristik bir vasfı olarak devam eden şekilde, yâni kavisli idi. Müellifler, buna “enf-i Osmanî [=Osmanlı burnu” nâmını vermektedirler. Orhan Gâzî'nin gazâb ve hiddet eseri göstermeyip, kimsenin kalbini kırmadıkları, hakşinas oldukları, herkesin muhabbet ve sevgisini celbet-tikleri rivâyet edilir.

Orhan Gâzî, Osmanlı hükümdarlarının en büyüklerinden biri olarak görünmektedir. Yaptığı işler, büyük askerî ve idarî kabiliyetini açıkça göstermektedir. Aldığı tedbirler, kurduğu ve kurmaya teşebbüs ettiği müesseseler, kendisini, orta zamanların değil, yeni çağların devlet kurucuları arasına sokabilecek kadar büyük ve azametlidir. Bu sebeple İdris-i Bitlisî ile diğer bazı tarih yazarları kendisini, âdeta Osmanlı devletinin başlıca kurucusu olarak gösterirler. Orhan Gâzî'nin, âdeta, her işi hesaplıdır, her hareketi muntazamdır. Gayesine temkinle, metânetle, adım adım gider. Çıkan fırsatlardan ânında istifâde eder; bazan bunların oluşması için, ikinci derecedeki olaylardan faydalanarak bizzat çalışır.

Pederlerinden kalan Devlet'i, iki misli büyötmüştür; Türk beğliklerini ilhak ve Anadolu'dan gelen Türkmenlerle, İslâm muhaceretini teşvik ederek, unsurlar arasındaki dengeyi sağlamışlardır. Ahâlinin maddî durumu, onun zamanında çok müreffeh idi. Nişancı Mehmed Paşa "İyi adamlardan yoksulluk, acizlik ve zaruret tamamen kalktı. Öyle ki, kendilerine vâcib olan, zekât ve sadakayı verecek, iyilik yapacak kimse bulamıyorlardı." diyerek, bu iktisadî refaha işaret etmektedir. Şükrullah, *Behcetü't-Tevârih*'inde, onun, ulemâyı tuttuğunu, eli açık olduğunu söyleyerek "Savaş gününde ise sanki Sam ve Neriman'dı. Okundan kaza, kılıncından ölüm, ders alırdı. Mü'mine rahmet, kâfire zahmetti. Muharebedeki şöhereti, Bursa'dan Sırbistan'a ve Macaristan'a erişmişti." demektedir. Büyük İslâm seyyahı İbni Batuta da "Türkmen meliklerinin en ulusudur; yüze yakın kalesi vardır." demekte ve kudretini belirtmektedir.

Orhan Gâzî, kudretli bir asker, büyük bir teşkilâtçı, halka ve millete hizmeti dinî bir vecîbe olarak kabul eden, her işini ihtiyatla yapan, tedbirli, fırsatlardan dâima tam ve kat'î surette istifâde etmesini bilen, derin bir siyasî nazara ve uzak görüşe sahip, kıymetli bir devlet adamı idi. Kararlı bir sabırla mümtaz idi. Son derece dindardı. İlâhî emirlere bağlılığı nefsi için mutlak bir vecîbe sayardı. Neşrî, onun hakkında "Ehl-i ilmi ve huffâzı severdi. Huffâz'a ve ehl-i vezâyife ulûfeyi bu tâyin etti. Hattâ kadırlara dahi ulûfe tâyin etti. Tâ kim, kimesneden nesne almayalar. Orhan Gâzî zamanında fukara, müreffehü'l-hâl idiler, hattâ zekât verecek kimse bulunmaz oldu." demektedir.

Rum tarihçisi Calkokondyles de Gâzî'yi, şöyle anlatmaktadır:

"Gayet nâzik, bilhassa gazilere, san'atkârlara ve fakirlere karşı cömertti. O derecede ki, hiç kimseden sadaka esirgemezdi. Dindar, adâlete düşkün, mücâhitlere hürmetkârdı. Bunlara evler yaptırır; rızıklarını temin ederdi. Fikri gayet ince idi. Bilhassa harb işlerinde, icad fikrine de mâlikti. Hristiyanlar'a karşı hayırhah davranmış ve onlara kendisini sevdirmişti."

Bu kaynağın, Orhan Gâzî'yi "*Harb işinde icad fikrine mâlik*" olarak göstermesi mühimdir. Memleketin genişlemesinde, âdil insanî ve siyasî vasıfları yanında, bu yüksek askerî tarafının da büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Ham-

Ek:

20. YÜZYILDA İSLÂM DÜNYASI
HAKKINDA BAZI MÜTÂLAALAR

İslâm'ın İçtimaî, Siyasî ve Fikrî Bir Tevhîd Dini Olduğu

Bugünkü İslâm dünyası, derin bir değişme, gelişme, hattâ hareket halindedir. Bu değişme, hareket ve inkişâf fikrî, ilmî, siyasî, içtimaî ve iktisadî her sahada kendini göstermektedir. Hazret-i Peygamber'in, bu gün 800 milyona varan ve Fas'tan Çin'e, Türkistan'dan Kongo içlerine kadar, çok geniş bir arazide yayılan tâbi'leri, çok büyük ümitlerle, yeni emel ve arzularla harekete geçmiş bulunmaktadır. Bu, öyle derin bir değişiklik ve dönüşümdür ki, neticeleri, insanlığı, muhakkak surette tesirinde bırakacaktır. Yüz seneden beri için için, yavaş yavaş ve göze görünmez şekilde devam eden bu büyük inkişâf, bilhassa 19'uncu asır sonunda su yüzüne çıkmış; Birinci Dünya Harbi'nden sonra başka bir şekil almış; İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ise, garip karışıklıklar ve tahavvüllerle günümüze kadar gelmiştir.

İslâmiyet, tâbi'lerini tevhide götüren, her çeşit hareketlerine kendi mânevî damgasını vuran ve yüksek sırrî kuvvetiyle temayüz eden, azîm bir dindir. İslâm, ilâhî, sosyal ve siyasî birlik dinidir. Meselâ:

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ

“Allah'ın indinde din, ancak İslâm'dır.”

(Âl-i İmran/19)

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ

“Hepiniz habl-i ilâhîye (Allah'ın ipine; İslâm ve Kur'ân'a) sımsıkı sarılınz ve birbirinizden ayrılmayınız ve Allah'ın size olan in'am ve ihsanını düşününüz.

Sizler birbirinize düşman iken kalblerinizi te'lif etti ve onun ni'metiyle sabaha kardaş olarak dâhil oldunuz.”

(Âl-i İmran/103)

إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ

“Bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir ve ben de sizin Rabbinizim, bana ibâdet ediniz.”

(Enbiyâ/92)

أَنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ

“Mü’minler ancak kardeşlerdir.”

(Hucûrat/10)

أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا

“Dini ikame ediniz (dine dayanınız, tatbik ediniz) ve ayrılığa düşmeyiniz.”

(Şûrâ/13)

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ
عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ

“Siz beşeriyet için meydana çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz; ma’rûfu emreder münker’i nehyedersiniz ve Allah’a imanınızda devam edersiniz.”

(Âl-i İmran/110)

يَا عِبَادَ اللَّهِ كُونُوا إِخْوَانًا

“Ey Allah’ın kulları, kardeş olunuz.”

(Hadîs)

gibi nas’lar, İslâm’ın nasıl siyâsî, içtimaî bir birlik ve beraberlik dini olduğunu açıkça ortaya koyar.

İslâm’ın Zuhûru ve Yayılışı

İslâmiyet’in zuhûru, beşer tarihinin en hayret verici, en büyük hâdiselerinden biridir ve belki de yegânesidir. İslâm, o zamana kadar, beşer vekâyî-nâmelerinin ehemmiyet vermediği bir kavim ve memleketten doğmuş; kısa müddet içinde, o devrin iki büyük imparatorluğundan birini tamamen silmiş; diğerini dize getirmiş ve eski dünyanın yarısına yayılarak, yeni bir dünya, ayrı bir âlem, yâni “âlem-i İslâm” vücûda getirmiştir. İslâm, nüfûsu az bir çöl memleketinde doğmuş; çok az bir kuvvete istinaden, kudretli ve kalabalık düşmanlarına karşı, o azîm macerasına başlamıştır. İki nesil içinde, Hilâl ateşinin coşturduğu kitlelerin, Doğu’da, Himalâya eteklerine ve Türkistan içlerine atladığı, Batı’da, Afrika çölleri ve Mağrib’i aşarak Atlas kıyılarına ve Cebel-i Tarık’ı geçerek, Pirene dağlarına ulaştığı görülmüştür.

İslâm, karşısında, bir din boşluğu, bir adâlet zulmâtı ve hasreti bulmuş; sahip olduğu yüksek umdelerle, onunla ahlâklanmış idealist ve cengâver sahabe tipiyle, o boşluğu “tevhîd dini”yle doldurmuş; o zulmâtı adâlet nuruyla aydınlatmıştır. İslâm, çıktığı yerde ve civarındaki kavimler arasında iyiliğe, refaha dâvet

eden ümitkâr bir kumanda borusu gibi çınlamış ve bir rüzgâr gibi yayılmıştır. Bu sür'atli yayılma, bilâhare aleyhte işlemiştir.

Peygamberin vefatından 30 sene sonra, Hilâfet'in merkezi, Şam şehrine nakledilmiş ve Ümeyye Hanedanı, Mü'minlerin Emîrliği'ni üzerine almıştır. İslâm fütûhatı, onların ilk devirlerinde, çok hızlı bir inkişâf kaydetmiştir. İslâm orduları, Çin hudutlarına dayanmışlar; İspanya'yı fethetmişler, İstanbul'u bir kaç defa kuşatmışlar; Kıbrıs'ı ve Rodos'u ele geçirmişlerdir. Bir müddet sonra, bu hamle durmuş; zâten az olan Arap kavmi, âdeta, gücünü tüketmiştir. Eski hudâ-perest[=Allahlık sâhâbe tipinin yerine biraz dünya-perest bir tip hâkim olmuştur. Ayrıca, Araplar arasındaki cibillî hanedan ihtilâfları da başgöstermiştir. Biraz sonra kuzeyde, İslâm ahlâkına sıkıca sarılmış, yeni din değiştirmenin ateşini ve heyecanını taşıyan bir kavmin hareketi başlamıştır. Abbâsîler'in gelişiyle, bu kavim su yüzüne çıkmıştır. Böylece, siyasetçi Araplar'ın yerine, İslâm ahlâkını ve faziletini iyice benimsemiş; teşkilâtçı ve nizamlı, fakat o nisbette de sahabe imân ve heyecânıyla dolu bir kavim, hamle sancağına hız vermiştir. Bunlar Türkler'dir. Önce, memlûk olarak Abbâsî halifelerinin hizmetinde bulunmuşlar; sadâkatları, idarî ve askerî kabiliyetleri ile temayüz etmişler ve büyük vazifelere getirilmişlerdir. Abbâsî Halifesi Mu'tasım Hazretleri, bu kavmin yüksek vasıflarını, nüfûz-ı nazarıyla görerek, onlardan mürekkep bir hassa ordusu kurmuştur. Böylece Hilâfet bayrağı yeniden Bizans içlerinde ve Hindistan serhadlerinde, muzafferâne dalgalanmaya başlamıştır. Abbâsîler'le, Hilâfet merkezi, Bağdad'a nakledilmiş ve burası, bir ilim ve medeniyet sitesi olmuştur. Hârûn-ı Reşîd zamanında yüksek bir gelişmeye mazhar olan İslâm medeniyeti, büyük bir âleme yayılmıştır. Üçüncü hicret asrında, İslâm beldeleri, cihanın en mâmur, en medenî, en zengin, en gelişmiş yerleri haline gelmiştir. Büyük ve muhteşem şehirler, lâtif camiler, içlerinde eski medeniyetlerin ilim ve hikmetinin muhafaza edildiği ve öğretildiği medreseler, külliyeler ve kütüphaneler, emniyetli ticâret yolları ve kervansaraylarıyla bu âlem, Hıristiyan Batı'nın karanlığına bürünmüş dünyasıyla tam bir tezat teşkil etmiştir. Yalnız, İspanya'daki inîrâtçı Emevî Hilâfeti, bu âlemin birliğini bozmuştur. Bununla beraber bu da, ayrı bir umrân devri açmıştır.

Bir müddet sonra, merkezî otorite zayıflamış; fikrî ve fiilî karışıklıklar başgöstermiş; böylece, uzak vilâyetlerdeki valiler, yarı müstakil hükümdarlar olmuşlardır. Ayrıca, Şi'a isyanları, bir belâ gibi başgöstermiş; Mısır'da bir Fatımî Hilâfeti'nin uç verdiği görülmüştür. Böylece İslâm âlemi, mânen ve siyâseten, üç kısma bölünmüştür. Bu arada İslâm dünyasına, kuzeydeki kavimler arasından yeni ve büyük bir taze kuvvet katılmış ve Abbâsî Hilâfeti'ni güçlendirmiştir. Bu kuvvet, Selçuklu Hanedanı emrindeki büyük ve kesîf Oğuz kitleleridir. Bunlar, Abbâsî Hilâfeti'ni, Şii olan Büveyh-oğulları'nın tasallutundan kurtarmışlar; Fatımî Hilâfeti'ni ve Şi'a'yı Mısır'dan söküp çıkarmışlar; Bizans'ı Anadolu'nun büyük kısmından atmışlardır.

İslâm âlemi, bu asırlarda, Hıristiyan dünyasından kopup gelen milyonluk Haçlı sürülerinin taarruzuna uğramıştır. Bunlara, çok kuvvetli bir imanla, âdeta sahabe imân ve idealiyle döğüşen Oğuzlar karşı koymuşlardır. Anadolu dağlarında ve sahralarında, bu Ehl-i Salib ordularıyla yapılan muharebeler, senelerce sürmüş ve İslâm'ın nıgehbanı olan Oğuzlar, mukaddes dinlerini müdafaa için, meydân-ı vegâda ibrâz-ı nâm ü şân etmişler; kimisi mertebe-i şehâdete, kimisi gâzilik unvanına hak kazanmışlardır. Bu mücâdeleler sırasında, Kudüs'te bir Hıristiyan krallığı kurulmuş; Maraş, Antakya, Trablusşam gibi yerlerde küçük kontluklar çıkmıştır. Fakat bunlar, Zengî Hânedânı'nın büyük evlâdı Nûreddin-i Şehîd ile, onun yetiştirmesi Selâhaddin-i Eyyûbî'nin hücumlarına mâruz kalmış; yine bir Oğuz boyu olan Kıpçak Memlûkleri'nin gayretiyle hayatlarına son verilmiştir.

Bir müddet sonra İslâm âlemi, içte yine hanedan ve mezhep ihtilâfları, dışta ise, yeni ve çok büyük bir tehlike ile karşılaşmış ve Cengiz idaresindeki Moğol dalgalarına mukavemet edememiştir. Bu istilâ dalgası, asırlardır devam eden Halifeler İmparatorluğu'nu yerlebir etmiş ve ilk otuz senesi, çok kanlı ve sarsıcı olmuştur. Bilâhare Moğollar, yüksek bir medeniyetin ve kendileriyle akraba bir kavim olan Oğuz ulemâ, meşâyih ve beğlerinin tesiriyle, kitle halinde müslümanlaşmağa başlamışlardır. Şunu da söyleyelim ki, Cengizli saltanatı, 44 milyon kilometre kare genişliğinde, azîm bir devlete vücûd vermiş; Doğu ile Batı'yı birleştirmiş; kültür alışverişini ve ticâreti inkişâf ettirmiştir. Cengiz-oğulları, kısa müddet içinde islâmlaşmış ve o dine büyük hizmetler etmişlerdir. Şu vâkıa, İslâm'ın temsil ettirme ve birleştirme kabiliyetinin ne derece yüksek olduğunu, bir kere daha ortaya koymuştur.

Bu devlet de sarsılmış; küçük hanlıklara ayrılmıştır.

Osmanlı Hamlesi

İşte 14'üncü milâd ve 7'nci hicret asrında vaziyet böyle iken ve İslâm dünyası siyâseten parçalanmışken, Anadolu'nun batısında küçük bir beğlik, büyük bir emel ve çok mukaddes bir gaye ile Batı'ya doğru harekete başlamıştır. Kısa bir müddet sonra, Hilâl'in yeniden yükseldiği ve parladığı görülmüştür. "*Rumeli'ye mürûr* [=geçiş]" denilen hâdise ile Hilâl, Balkanlar'da hâkim olmağa başlamıştır.

Osmanlı zuhûru, sonraki gelişme ve tesirleriyle, tarihin en büyük vak'alarından sayılmıştır. Ona karşı çıkan Batı Hıristiyan orduları, hep Ehl-i Salib şeklindedir. Buna mukabil, İslâm âleminin gözü ve gönlü de, Osmanlılarla beraberdir. Hattâ Osmanlılar, bu âlemden maddî ve mânevî takviye almaktadırlar. Yani, bütün dünyanın, İslâm-Doğu ve Hıristiyan-Batı'nın gözleri ve gönlü, Osmanlılar'ın lehinde ve aleyhinde olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti, mâhiyeti, icraatı ve fetihleri bakımından, bütün bir dünyanın nazarlarını üzerine çekmiştir. Bu Devlet'in nihayetine kadar, hattâ bugün dahi, bu iş böyle olagelmektedir.

Bir kaç nesil içinde bu Devlet, İstanbul'u ele geçirerek, Roma'nın vârisi olmuş; 3 asır, karşı konulmaz ve tarihen benzeri olmayan bir askerî kudret olarak yaşamıştır. Bu arada, Sultan Selîm-i Kadîm [Yavuz] ile, İslâm liderliği, yâni Hilâfet dahi, Osmanlı Hânedanı'na bırakılmıştır. Böylece Osmanlı Pâdişâhları, *Sultan-ı İklîm-i Rûm, Halîfe-i Müslimîn ve Hakan-ı Berreyn ve'l-Bahreyn [Roma Ülkelerinin Hükümdarı, Müslümanları Halifesi, Karaların ve Denizlerin Hâkânı]* olarak koskoca bir cihâna hükmetmişlerdir. İslâm'ı baş tacı edinen Osmanlı, onun ezeli ve ebedî prensiplerine dayanan muazzam bir devlet, çok ciddî bir içtimâî teşkilât, âdil bir idare, mükemmel bir hukukî müdevvenât, çok kudretli bir ordu, orijinal bir mimarî ve edebiyat, te'sirkâr ve renkli bir mûsikî, yâni topyekûn bir medeniyet vücûda getirmiştir.

Avrupalılar, bu azîm kuvvete karşı gelememişler ve küçük bir kıt'aya sıkışmışlardır. Bu vaziyet, iki netice husûle getirmiştir. Birincisi, Doğu ticâreti için yeni yollar aranmasıdır. Böylece, "Keşifler" devri başlamış ve Avrupalılar, yeni iktisadî kaynaklar elde etmişlerdir. İkincisi, Osmanlı kudretine cepheden hücum edilemediğinden, onun hudutları dışındaki ve cenâhlarındaki İslâm dünyasını tazyik etmeğe başlamışlardır. Portekizliler'le Hind Denizi'nde yapılan muharebeler; Şariken'le Tunus ve Cezayir'de yapılan savaşlar böyledir. Osmanlılar Portekiz'i, Vâdiü's-Seyl'de kat'î bir hezîmete uğratmışlar ve İspanya'yı kıpırdayamaz hâle getirmişlerdir.

Artık İslâm âleminin mukadderatı, Osmanlı Devleti'nin ve Türk'ün mukadderatını takip eder olmuştur. Esasen, hicretin üçüncü asrından itibaren de, bin sene hep böyle olagelmıştır.

İkinci Viyana Muhasarası'ndan sonra Devlet, bütün bir Hristiyan dünyasına karşı, denizlerde ve karalarda olmak üzere 6 cephede, 16 sene muharebe etmiştir. Bu muharebeler o güne kadarki tarihin kaydettiği en geniş ve en uzun harblardan biridir. Bu kadar geniş cephede bir harbi, başka bir devletin yaptığı görülmemiştir. Bundan sonra Devlet, yine uzun muharebelere girmiş ve sarsılmıştır. 1774'de, Rusya'ya mağlûbiyet ve Kaynarca, yeni bir dönüm noktası olmuş ve içerdeki Cedîtçi hareketlerle onların karışıklıkları da, Osmanlı kudretini yeniden sarsmıştır.

Bu esnâda İslâm dünyası, artık cenahlarından, Hristiyan devletlerinin istilâsına uğramış bulunmaktaydı. Rusya, Türkistan içerlerindeki sessiz yürüyüşüne devam ediyor; Hindistan, önce Fransız, sonra bir İngiliz kumpanyası tarafından ele geçiriliyordu. 19'uncu asır, Devlet'in içte isyanlar, inkılâplar, karışıklıklar, mağlûbiyetler içinde kıvrandığı bir devre olarak başlıyor. Devlet ancak Batı'daki denge siyâseti ile ayakta kalabiliyor; istiklâlini yarı yarıya kaybediyor.

Aynı asır, Tanzimat, Meşrûtiyet gibi garip inkılâplarla devam ediyor. Bunlar, Devlet'i kuvvetlendirmekten ziyâde sarsıyor. Bu arada artık, Osmanlı eyâletleri,

bir taraftan, Rusya'nın Ortodoks ahâliyi tahriki, ondan bu silâhı almak isteyen İngiltere ve etrafındaki devletlerin açgözlülüğüyle, yavaş yavaş bizden koparıyorlar. Fransa Cezayir'i alıyor; Tunus'u işgâl ediyor. İngiltere, Süveyş'e el koyuyor. Kıbrıs'ta, elçabukluğuyla, filî hâkimiyet kuruyor. Balkanlar'da Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Karadağ gibi küçük devletler kuruluyor...

20 nci asır, yeni bir dahilî karışıklıkla başlıyor... Yeniden paylaşma... İtalya, Akdeniz muvâzenesi için, Trablusgarb'a hücum ediyor; arkasından, üç Balkan devleti, Rumeli'deki topraklarımızı işgâl ediyor ve müslüman nüfusumuzu, âdetta doğruyorlar. Birinci Dünya Harbi mağlubiyetiyle, güney eyâletlerimiz de İngiliz ve Fransız mandasına bırakılıyor. Bu günkü topraklarımızı, "İstiklâl Harbi" ile ancak muhafaza edebiliyoruz. Böylece, yirminci asrın ilk çeyreğinde, istiklâlini yarım yamalak muhafaza edebilen, üç İslâm devletinden en mühimi olarak görünüyoruz.

İslâm Dünyası'nın Osmanlı Devleti'yle Alâkası

Bu uzun mücâdele esnasında, haşmet ve nikbet devrimizde, Şiî İran hâriç olmak üzere, hemen bütün İslâm âleminin mânevî desteğini görüyoruz. Bilhassa son devirlerde, İngiliz, Rus, Fransız, Felemenk istilâsına mâruz kalan Müslümanlar, mânevî liderlik makamını uhdesinde bulunduran Osmanlı mevcûdiyetini, kendileri için yegâne ümit, yegâne dayanak görüyorlar. Bizim mevcûdiyetimizle çok yakından alâkalanıyorlar. İstilâcılara karşı yaptıkları fevrî isyan hareketleri bile bazan Osmanlı Halîfeleri'nin bir fermânıyla durduruluyor. Meselâ, 1868'de Hindistan'daki *Sipahi İsyanı* Abdülazîz Hân'ın bir fermânıyla, Filipinler'deki diğer bir hareket, Sultan Hamîd Hân'ın bir işaretiyle durabiliyor. Bazan, Türkiye'ye karşı takındıkları bir tavır yüzünden, İngiliz işgâlindeki Mısır'da ve Hindistan'da toplu halk protestoları görülüyor. Bazan Kâşgâr'da, Çin'e karşı ayaklanan ve emîrlik ilân eden Yâkub Hân'ın, Sultan Abdülazîz'e bî'atını açıkladığı görülüyor. Trablusgarb'ın işgâlinde İslâm âleminin harekete geçtiği, protesto sadâları yükselttiği müşâhede ediliyor. Meselâ, Fransız Hâriciye Nâzırı Gabriel Hanatoux, "*Akdeniz Krizi ve İslâm*" nâmındaki makalesinde:

"Acaba, müdafaasız Trablusgarb'ın zabtı, İtalya için neden bu derece güç oldu? Çünkü İtalya, bu işte, yalnız Türkiye ile değil, İslâmiyet ile uğraşmağa mecbur oldu. İtalya, topu yuvarlamağa başladı; bu, hem kendisi, hem de bizim için pek fenâ bir başlangıçtır."

diye dert yanarak, İslâm'ın gücüne ışık tutuyor. Yine aynı anlarda G. Le Bon:

"İngiltere, Osmanlı Devleti ile değil, onun arkasında muazzam sırrı bir güç olan İslâmiyet'le çatıştı. Neticenin kendisi için iyi olmadığını söylemek kehânet sayılmaz."

DİZİN

A

A posteriori: 349

A priori: 349

Â'mak-ı Hayâl, Râcî'nin

Hâtıraları, Ahmed Hilmi:
34, 35

Abaka, İlhanlı Hânı, Hülâ-
gû'nun oğlu: 452, 483, 507,
508, 509, 510, 516, 517,
518, 519, 521, 525, 550

Abaza Paşa: 734

Abbas bin Abdulmuttalib,
Hz. Muhammed'in amcası:
181198, 199, 269, 270, 272

Abbas efendi, Bahâullah'ın
oğlu: 88, 90, 91, 93, 94, 96

Abbas Mirza: 90

Abbâsî devleti/hükûmeti: 39,
367, 369, 387, 465

Abbâsî halifeleri: 313, 367, 383,
385, 390, 391, 393, 406,
439, 450, 454, 455, 461,
578, 585, 587, 603, 607,
665, 670, 681, 815

Abbâsî Hilâfeti: 399, 405, 454,
815

Abbâsî Sünnîliği: 385

Abbâsî/ler: 111, 264, 398, 300,
367, 368, 369, 370, 372,
374, 375, 385, 383, 387,
390, 391, 393, 394, 409,
501, 520, 587, 815, 864

Abbâsîler'in dağılışı: 369

Abbas-oğulları: 500, 501

Abdi Menaf oğulları: 129, 181,
280

Abdi Paşa, Nişancı: 742

Abduddar-oğulları: 181

Abdullah b. Abbas: 392

Abdullah b. Ali, Halife Seffâh'ın
amcası: 390, 391

Abdullah b. Hasan: 391

Abdullah b. Sebe: 391

Abdullah b. Zübeyir b. Avam:
310, 388, 391

Abdullah Baba, Edirnekapı'dan:
568

Abdullah bin Abbas: 171, 275,
293

Abdullah bin Âmir: 283

Abdullah bin Cahş: 182

Abdullah bin Ebî Rabia: 281

Abdullah bin Ebî Sarh: 281

Abdullah bin Ebî Selûl: 179

Abdullah bin Mes'ud: 159, 185

Abdullah bin Meymun: 359,
360, 361

Abdullah bin Nâfi bin Abdul-
kays: 282, 283

Abdullah bin Nâfi bin Husayn:
282, 283

Abdullah bin Revaha, Hazrec
kabilesinden: 182

Abdullah bin Saad ibni Ebî
Sarh: 281, 282

Abdullah bin Selâm: 177

Abdullah ibni Muaviye, Cenâhi-
ye fırkası reisi: 307

Abdullah ibni Sebe: 296, 301,
305

Abdullah ibni Suûd, Vahhâbî
emîri: 618

Abdullah ibni Yasin: 379, 380

Abdullah Semerkandî: 546

Abdullah, Bâbek'in kardeşi: 402

Abdullah, Fâtûmî halifesi: 374

Abdullah, Hz. Ebû Bekir'in
oğlu: 176, 181

Abdullah, Hz. Muhammed'in
babası: 129, 141

Abdullah, Hz. Ömer'in oğlu:
270, 277, 278

Abdullah, İsmâîlî mezhebinin
reisi: 374

Abdurrahman bin Avf: 159,
166, 182, 239, 243, 244,
264, 269, 270, 273, 274,
276, 277, 278, 279, 280,
281, 282, 283

Abdurrahman Câmî: 546

Abdurrahman Gazi: 426

Abdurrahman Hoca türbesi,
Dağıstan: 833

Abdurrahman Şeref: 686, 735,
790, 801

Abdurrahman, Hz. Ebû Bekir'in
oğlu: 181, 183

Abdurrahman, Şeyhü'l-İslâm:
511

Abdü'l-Hâlık Gucduvânî, Hoca:
535, 546

Abdü'l-Vahhâb, Muhammed
bin Abdü'l-Vahhâb: 592,
593, 594, 597, 598, 614,
615, 616, 621, 622, 623

Abdü'n-Nâsır bkz. Nâsır

Abdülaziz Buhârî: 580

Abdülâzîz Efendi, Karaçele-
bi-zâde: 739

Abdülâzîz ibni Reşîd, Cebel-i
Şammâr emîri: 619

Abdülâzîz ibni Suûd: 619

Abdülâzîz, Osmanlı Sultanı:
781, 782, 783, 784, 785,
786, 787, 788, 789, 791,
792, 794, 818

Abdülbaha, Abbas efendi'nin
lakabı: bkz. Abbas efendi

Abdülgarî, Abdi Menaf'ın
biraderi: 181

Abdülhalim Efendi, Konya
Mevlevî çelebisî: 803

Abdülhalîm, İbn Teymiyye'nin
babası: 607

Abdülhamîd II, Osmanlı Sul-
tanı: 26, 27, 33, 311, 618,
619, 671, 763, 765, 766,
769, 770, 786, 787, 788,
792, 793, 790, 794, 795,
796, 797, 798, 803, 818,
847, 855

Abdülhamîd ve Sünûsiler, Ahmed
Hilmi: 26

Abdülkadir Ceylî, Seyyid: 374

Abdülkadir Geylânî, Seyyid: 34,
344, 355, 534, 556, 557, 564

Abdülkays kabilesi: 395

Abdülkerim Satuk Buğra Hân:
425

Abdüllâtîf b. Feriştah ibni
Melek: 580

Abdülmecîd, Osmanlı Sultanı:
774, 777, 780, 781, 783,
788, 792

- Abdûlmelik, Emevî halifesi: 299, 388, 390
- Abdûlmuttalib, Hz. Muhammed'in dedesi: 129, 135, 142, 154, 164, 181
- Abdûlmuttalib-oğulları: 181
- Abdüsselâm bin Meşîş: 355
- Abdüsselâm Esmer el-Fevterî, Seyyid, Arusiye tarikatı pîri: 26, 34, 39, 541
- Âbidin Paşa: 553
- Acârîde, Haricî fırkaları: 326, 392
- Acem dervişleri/mutasavvıfları: 323, 353
- Acem Şehinşahlığı: 382
- Acem şiiri: 701
- Acem/ler: 369, 382, 385, 392, 689, 694
- Acemi-oğlanlar: 568
- Achen şehri, Almanya: 433
- Achininow, H. P.: 838
- Aciziye, Sa'diye tarikatının kolu: 558
- Açe Sultanlığı: 712
- Açine-oğulları: 463
- Âd kavmi: 126, 127, 134
- Âd: 134
- Adalar: 706
- Adâlet-nâme: 726
- Adana: 439, 665
- Hz. Âdem (as): 171, 172, 201, 219, 256, 307, 311, 359, 360, 564
- âdemperest=
- Anthropomorphisme: 62, 102, 168, 235, 365, 76, 396
- Aden koyu/körfezi: 121, 123, 706
- Âdile Sultan: 708
- Adiy bin Kâab, Merre'nin bira-deri: 180
- Adiye tarikatı: 535
- Adlî, II. Mahmud'un mahlası: 774
- Adlî, Sultan III. Mehmed'in mahlası: 722
- Adnan soyu: bkz. Âl-i Adnan
- Adriyan: bkz. Edirne
- Adriyatik: 430, 466, 491
- AET: 856
- Afgan /lı: 27, 298
- Afganistan: 407, 424, 429, 546, 645, 827, 836
- Afrika camii: 793
- Afrika çölleri: 814
- Afrika: 41, 121, 126, 282, 283, 295, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 388, 392, 398, 412, 416, 425, 444, 534, 537, 538, 541, 542, 543, 544, 563, 572, 578, 583, 585, 586, 616, 635, 646, 648, 660, 697, 704, 706, 709, 718, 785, 820, 821, 827, 828, 835, 837, 838, 849, 857, 860, 861, 865
- Afrika Müslümanlığı: 41
- Afrika ülkeleri: 836, 854
- Afrika'nın fethi: 282, 820
- Afrika-i Osmanî: 854
- Afrikalılar: 377, 381
- Afşin, Türk kumandan: 401, 402, 403, 404
- Aftegin, Türk emîri: 405
- Ağlama Duvarı: 853
- Ağriya şehri: 491
- Ahbâriyyun, İmamiye kolu: 310
- Ahçı postu (Seyyid Ali Sultan postu): 561
- Ahd-i Atik: 132, 229
- Ahengiran kalesi: 407
- Ahırkapı feneri: 759
- Ahî-zâde, Kazasker: 722
- Ahlâkî's-Saltana, Küçük Müftü Mustafa Efendi: 722
- Ahlat: 416, 425
- Ahmed b. Ebî Dâvud, Bağdad kadısı: 393
- Ahmed b. Hanbel: 302, 367, 393, 396, 571, 572, 583, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 611, 620, 624
- Ahmed b. İbrahim Durakî: 604
- Ahmed b. Nasr b. Mâlik: 393
- Ahmed b. Sibeveyh: 603
- Ahmed bin Arusî, Tunuslu, Arusî tarikatı pîri: 541
- Ahmed Celâyir: 681
- Ahmed Efendi, Hezarfen: 737
- Ahmed el-Bedevî, Seyyid: 355, 374
- Ahmed el-Hüceymî: 393, 396
- Ahmed Er-Rufâî, Seyyid, Rû-failiğin kurucusu: 355, 374, 534, 558, 564
- Ahmed es-Sünûsî, Seyyid: 33, 38
- Ahmed Feyzi Paşa, Kaptan-ı Derya: 774
- Ahmed Hân: 420, 654
- Ahmed Hilmi, Filibeli, Şehben-derzâde: 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 48
- Ahmed I, Osmanlı Sultanı: 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730
- Ahmed II, Osmanlı Sultanı: 744, 747, 749
- Ahmed III, Osmanlı Sultanı: 753, 754
- Ahmed İbni Zeynî Dahlân: 623
- Ahmed Midhat: 786
- Ahmed Tekûdâr Hân, Hüla-gû'nun oğlu, İlhanlı Hânı: 452, 482, 497, 511, 513, 516, 517, 521
- Ahmed Yesevî, Hoca: 535, 558, 565, 566
- Ahmed Yücel: 42
- Ahmed, İsmailî reisi: 362
- Ahmed, Tolun-oğlu: 425
- Ahmed-i muhtar: 199
- Ahmedî: 683, 684
- Ahmedîye, Yazıcı-zâde Şeyh Ahmed Efendi: 555
- Ahmüst şehri: 490
- Ahşidiye [= Ahşitliler]: 425
- Ahter gazetesi: 93
- Ahvaz: 317
- Aka Abdullah, Mazenderanlı: 87
- Aka Can bey, Azerbaycanlı: 93
- Aka Mehmed: 88
- Akabe körfezi/mevki: 121, 123, 166, 619
- Akaretler: 808
- Akbaş: 426
- Ak-bıyık: 555
- Akça Koca: 426
- Akçay ovası: 680
- Akçura, Yusuf: 313
- Akdeniz: 126, 417, 418, 430,

- 434, 447, 586, 589, 693,
698, 699, 705, 706, 707,
710, 723, 750, 758, 760,
779, 785, 821, 845, 854, 865
Akdeniz Boğazı: 801
Akdeniz iskeleleri: 434
Akdeniz muvâzenesi: 798, 818
Akılcılar: bkz. Akliyyun
Akıncı ocağı: 719
Âkif, Mehmed, İstiklâl Şâiri:
825
Akik mevkii: 269
Âkil bin Ebî Tâlib: 181, 295
Ak-İşân türbesi, Türkmenis-
tan'da: 833
Akkâ: 90, 91, 92, 93, 94, 424,
435, 767
Akkâ camisi: 90
Akkâ kuşatması: 424
Akkerman: 697, 773
Akkoyunlu hükümdarı: 693
Akkoyunlu kuvvetleri: 693
Akkuş El-Efrem, Suriye valisi:
523
Akliyyun=Rationalisme[=Akıl-
cılık]: 54, 75, 103, 333
Akordu hanları: 486
Aksaray: 446, 451, 555, 680,
771
Akseki, Ahmed Hamdi: 223,
226
Aksun, Ziya Nur: 23, 42, 99,
174, 226, 306, 312, 324, 327
Aksüt, Ali Kemali: 561
Akşehir: 443, 680, 682
Akşemseddin: 555
Akşit Türkmenleri: 25
Akvâm-ı Cihân: 36
Alâeddin Beğ, Karaman-oğlu:
679
Alâeddin Keykubâd I, Selçuklu
Sultanı: 426, 447, 448, 449
Alâeddin Keykubad II, Selçuklu
Sultanı: 427
Alâeddin Keykubad III, Selçuk-
lu Sultanı: 452
Alâeddin Paşa: 671, 674
Alâeddin, II. Murad'ın oğlu:
689
Alaman Seferi: 706
Alamut Mülhidleri: 495
Alaşehir: 679
Alâü'd-din Attâr, Hoca: 546
Alâü'd-din Cüveynî: 508
Alâü'd-din, Argon'un kardeşi:
516
Alâü'd-din: 521
Alay Köşkü: 737
Al-Cîrânâ: 173
Aleksis, Trabzon İmparatoru:
447
Alemdar hareketi: 767
Alemdar Mustafa Paşa, Rusçuk
âyânı: 769, 770, 771
Âlem-i İslâm ve Kadın Mes'elesi
(Nâ-tamam), Ahmed Hilmi:
36
Alevî /ler: 193, 294, 314, 316,
358, 369, 373, 374, 501, 643
Alevî-Emevî çekişmesi: 314,
315
Alevîlik: 314, 315, 316, 374,
393
Alexander IX, Papa: 494
Âl-i Abâ: 305, 316
Âl-i Adnan: 121, 128, 129
Ali b. Hasan: 391
Ali b. Medâyini: 604
Ali bey, Koziçan kaymakamı
Hüseyin beyin babası: 321
Ali bin Abdullah bin Abbas:
307
Hz. Ali bin Ebî Tâlib (kv),
İslâm'ın dördüncü halifesi:
85, 107, 150, 153, 155, 161,
162, 169, 175, 176, 179,
181, 182, 183, 185, 186,
192, 193, 194, 197, 198,
199, 204, 219, 220, 239,
242, 243, 244, 247, 248,
249, 250, 253, 255, 256,
257, 258, 259, 260, 261,
262, 263, 264, 265, 266,
267, 268, 269, 270, 271,
272, 274, 275, 276, 277,
278, 279, 280, 281, 282,
283, 284, 285, 286, 287,
288, 289, 290, 291, 292,
293, 294, 295, 296, 297,
300, 301, 302, 303, 304,
305, 306, 307, 308, 309,
310, 311, 312, 313, 314,
315, 318, 319, 323, 324,
325, 326, 327, 330, 340,
350, 351, 352, 354, 358,
359, 360, 365, 366, 370,
371, 372, 373, 374, 389,
392, 394, 395, 462, 534,
545, 561, 605, 603, 616,
622, 638, 735
Ali bin Muhammed, Rei-
sü'l-Zenc: 313, 314
Âl-i Bûseyf kabilesi: 128
Ali Fuad Beğ: 800, 803, 805
Ali Fuad Paşa: 807
Âl-i Hâşim: 129, 142, 160
Ali ilâhî mezhebi: 296, 306,
340, 636
Ali Nâkî: 310
Âl-i Osman: 560, 665, 667,
668, 682, 690, 804
Âli Paşa, Sadrazam: 676, 779,
780, 783, 784
Âl-i Resûl: 305, 525
Ali Rıza bin Mûsâ Kâzım: 310,
373
Ali Said Beğ: 782, 790
Ali Şah, Hoca, Moğol veziri:
518
Ali Şâh, Olcayto'nun veziri:
526, 528
Ali Tâkî bin Muhammed Tâkî:
373
Âl-i Ümeyye: 129
Ali Zeynelâbidin bin Hüseyin:
373
Âli: 708, 723
El-Âlim ve'l-Müteallim, İmam-ı
Azam: 211
Aliyyü'l-Kari: 558
Allah'ı inkâr Mümkin müdür;
Ahmed Hilmi: 30, 33
Alman /lar: 28, 31, 469, 484,
750, 838, 845, 851
Alman İmparatoru: 423, 493,
704
Alman kuvvetleri: 720
Almanca: 91
Almanşar hapishanesi: 447
Almanya şovalyeleri: 428, 429,
687
Almanya: 423, 428, 433, 458,

- 596, 680, 681, 697, 710,
737, 754, 784, 792, 845
Alparslan, Selçuklu Sultanı:
412, 413, 414, 415, 416,
417, 418, 421, 426, 438, 441
Alp-tekin, Gazne Türk devleti
kurucusu: 384, 406
Altay etekleri/havzası: 400, 425
Altın Otağ, Altın Ordu: 495
Altınordu: 482, 499
Altınordu hanları: 450, 473,
482, 486
Altınordu Moğolları: 516
Altıntaş Hâcib, Herat valisi:
407
Âlûsî: 225
Alyanak, Ahmet Teküdar'ın
oğlu: 516
Amalfi: 434
Amâlika kavmi: 126, 127
Amâlikler: 127
Amasya: 418, 420, 421, 426,
450, 558, 687, 708
Amelî Aklın Tenkidi, Kant: 100
Amerika: 93, 207, 634, 821,
835, 836, 838, 840, 848,
850, 851, 852, 858
Amerika zencileri: 821
Amerikalılar: 73, 848, 851
Amerikan Yerliler: 785
Amerikan: 785, 819, 838, 850,
852, 853
Âmid (Diyârbekir): 449, 503
Hz. Âmine (ra), Hz.
Muhammed'in annesi: 117,
142
Âmir bin Hadremî, Ömer bin
Hadremî'nin kardeşi: 182
Ammar bin Hadremî: 182
Ammar bin Yâsir: 151, 159,
196, 239, 281
Amr bin As, Mısır fâtihî: 160,
179, 180, 196, 274, 278,
282, 286, 294, 388
Amr bin Ubeyd, Amrite'nin
reisi: 330
Amr ibni Abdud: 186
Amr ibni Bahrû'l-Câhiz, Câhizi-
ye'nin reisi: 330
Amr ibni Cemû: 185
Amriye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Amûderya: 830
Amuriye: 404
Anadolu: 126, 214, 283, 299,
317, 319, 323, 385, 399,
410, 411, 413, 416, 417,
418, 420, 421, 422, 426,
427, 428, 437, 438, 439,
440, 441, 442, 443, 444,
445, 446, 447, 448, 449,
450, 451, 452, 458, 465,
475, 476, 502, 509, 515,
518, 519, 522, 526, 528,
529, 531, 537, 543, 547,
548, 549, 550, 551, 553,
555, 556, 557, 558, 560,
565, 566, 572, 586, 588,
607, 670, 672, 674, 676,
679, 680, 694, 606, 699,
700, 719, 722, 723, 725,
730, 734, 739, 766, 796,
807, 808, 810, 815, 816,
845, 859
Anadolu beğlikleri: 679, 681,
687, 693
Anadolu birliği: 667, 679, 687,
702
Anadolu dağları: 448, 816
Anadolu fetihleri: 680
Anadolu Hisarı: 691
Anadolu kazaskeri: 723
Anadolu melikleri: 448
Anadolu sâhilleri: 705, 715
Anadolu Selçukluları: 426, 443,
437, 448, 449, 450, 466,
486, 505
Anadolu Türk Devleti: 438
Anadolu Türk millî birliği: 682
Anadolu Türkleri: 427
Anadolu Türkmenleri: 438
Anarşist /ler: 67, 68, 69, 327
El-Andolus dergisi: 173
Andre Gritti, Venedik Doç'u:
698
Andre, Macar kralı: 491
Andrea Doria: 40
Ane: 121
Aneze aşireti: 125
Anglo-Amerikan yardımı: 750
Anibal'in mezarı: 693
animizm: 76
Ankara: 322, 403, 404, 418,
421, 426, 446, 447, 475,
555, 600, 675, 681, 810
Ankara Hükûmeti: 810
Ankara mağlûbiyeti: 682
Ankaravî: 553
Annam: 466
Antakya: 411, 416, 418, 421,
422, 423, 439, 440, 466,
476, 505, 508, 816
Antakya Ortodoks Patriki: 856
Antakya Prensliği: 853
Antalya: 423, 450
Antropoloji: 126
antropomorfizm: bkz. âdem-
perest
Apollon: 692
Arab-ı Âribe, en eski Sâmi aile-
si: 121, 126, 127, 128, 134
Arab-ı Müsta'ribe: 121, 127,
128
Arabî: 801
Arabistan: 131, 316, 543, 553,
562, 565, 593, 595, 625,
798, 821, 826
Arabistan çölleri: 845
Arabistan meşâyihî: 565, 793
Arabistan yarımadası: 619, 772
Arafat: 365
Aragon: 458, 680
Arâmî: 133
Arap /lar: 38, 39, 40, 41, 42,
106, 116, 121, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131,
132, 133, 134, 140, 141,
142, 146, 155, 161, 163,
177, 180, 181, 182, 184,
186, 194, 250, 255, 261,
262, 267, 268, 270, 271,
276, 278, 295, 298, 299,
316, 325, 345, 346, 352,
353, 360, 367, 369, 370,
377, 380, 382, 383, 384,
385, 388, 694, 400, 434,
439, 440, 483, 567, 632,
639, 643, 644, 648, 767,
815, 826, 827, 831, 836,
842, 843, 845, 848, 849,
850, 851, 852, 853, 856,
857, 859, 860, 862, 863, 865
Arap âdet/leri: 128, 166, 142
Arap alfabesi: 829, 833

- Arap beldeleri: 240
 Arap Birliği: 850, 851, 854
 Arap coğrafyacılar: 121
 Arap devletleri: 826, 836, 838, 848, 847, 849, 850, 852, 853, 856, 866
 Arap edebiyatı: 130, 158, 694
 Arap hükûmetleri: 39, 40, 455
 Arap İslâmlığı: 859
 Arap kabileleri/kavimleri: 40, 121, 181, 194, 196, 203, 219, 241, 251, 252, 815, 855
 Arap komiteler: 794
 Arap liderleri: 851, 855, 860
 Arap lügatleri: 104, 858
 Arap medeniyeti: 127, 455
 Arap mütefekkirleri: 40
 Arap nasyonalistler: 38, 351, 842
 Arap olmayan müslümanlar: 299
 Arap petrol ambargosu: 848
 Arap propagandası: 852
 Arap şiiri: 701
 Arap tarihi: 127, 130
 Arap yarımadası: 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 131, 132, 142, 184, 194, 196, 203, 252, 267, 325, 380, 827
 Arap zamkı: 124
 Arapça: 91, 93, 104, 126, 299, 323, 698, 717, 747, 766, 782, 785, 804, 858
 Araplarda ilm-i ensâb: 121
 Ardahanlı Hayalî efendi, Kozi-çan kadısı: 322
 Arelyus'lar: 138
 Argon Ağa, İran Umûmî valisi: 495
 Argon, Abaka'nın oğlu, İlhanlı Hânı: 456, 457, 482, 497, 510, 516, 518, 520, 521, 527
 Arık Boğa: 496
 Ârî kavimleri/medeniyeti: 126, 132, 240, 347, 436, 661
 Aristo felsefesi: 368, 376
 Aristo: 62, 76, 81, 138, 217, 234, 328, 331, 337, 341, 342, 361, 563
 Ariş: 121
 Arkut: 819
 Arlatlar: 466
 Arnavut /lar: 73, 735, 796
 Arnavut reisleri/sergerdesi: 688, 798
 Arnavutluk isyanı: 28, 799
 Arnavutluk: 558, 675, 681, 688, 692, 797, 798
 Arpa Hân, İlhanlı Hânı, Tului'un torunu: 532
 Arslan Câzib, Tûs valisi: 407
 Arslan, Dürzî ailesinden: 311
 Arş-ı A'lâ/Muallâ: 148, 172, 365
 Artuk Beğ: 440
 Artuk, Selçuklu kumandanı: 440
 Artukîye [=Artuklular]: 424, 425
 Arûşiler: 26, 541, 544
 Arusiye tarikatı: 26, 540, 541
 Aryanî medeniyeti/ilimleri: 136, 137, 367, 368
 Aryanîler / Aryanî kavimleri: 136, 137, 233, 234, 298, 347, 632
 Arz-ı mev'ûd: 847
 Arz-ı Mukaddes[=Filistin]: 268, 419, 420, 432, 433, 435, 458, 493, 503, 522
 Asabiyet-i Millîye: 846
 Asfariye fırkası, Haricî fırkası: 326
 Ashâb-ı Fetva: 574
 Ashâb-ı güzîn-kirâm: bkz. Peygamber (sav)'in ashâbı
 Ashâb-ı Suffe: 195, 204, 239, 344, 534
 Ashâb-ı Tahrîc: 574
 Ashâb-ı Temyiz: 574
 Ashâb-ı Tercih: 574
 Âsim, tarihçi: 766, 767
 Asir: 122, 123
 Asker-i İslâm: 720
 Askerî Tıbbiye ve Harbiye: 774
 Aslan Han, komutan: 88
 Asr-ı Hamîdî'de Âlem-i İslâm ve Sünûsiler, Ahmed Hilmi: 33
 Asr-ı Saâdet: 128, 173, 286, 298, 346, 350
 Assuan Barajı: 848
 Astrahan: 740
 Asûrî /ler: 73, 125, 133, 156, 339
 Asurî Krallığı: 849
 Asya: 121, 126, 298, 319, 383, 384, 411, 418, 419, 420, 422, 424, 428, 430, 434, 448, 460, 499, 501, 634, 635, 646, 676, 695, 709, 718, 750, 785, 786, 821, 827, 828, 837, 854, 857
 Asya feodalizmi: 832
 Asya hükümdarları: 477
 Asya-i Osmanî: 854
 Asyalılar: 822
 Aşere-i Mübeşşere: 242, 249, 255, 273, 274, 277, 278, 292, 391
 Âşık Ömer: 319
 Âşıkpaşa-zâde Tarihi, Âşıkpaşa-zâde: 560
 Âşıkpaşa-zâde: 560, 667, 668, 680, 682, 689, 693
 Aşk-ı Bâlâ, Ahmed Hilmi: 36
 Atâ Tarihi: 725
 Atalay, Besim: 561, 562, 563, 564, 565, 567
 Atâullah Efendi, Sultan II. Selim'in hocası: 712
 Ataullah İskenderânî: 563, 609
 Ateizm: 32
 Âtuf Beğ: 782, 785
 Atillâ: 670
 Atina camileri: 430
 Atina: 561, 742, 799, 845
 Atlantik: 860
 Atlas Okyanusu: 710, 718, 814, 828
 Avârifü'l-Ma'arif, Suhreverdi: 562
 Avcı, IV. Mehmed'in lakabı: 742
 Avlonya: 735
 Avnî, Fâtih Sultan Mehmed'in şiirlerdeki mahlası: 695
 Avrupa: 28, 30, 31, 32, 36, 39, 40, 44, 45, 52, 65, 77, 83, 94, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 125, 126, 155, 156, 158, 191, 241, 283, 341, 359, 416, 419, 420, 422, 424, 425, 428, 429, 430, 432, 434, 435,

- 444, 452, 458, 459, 474, 477, 489, 493, 494, 499, 543, 572, 577, 578, 585, 588, 591, 592, 593, 598, 625, 632, 634, 635, 637, 651, 652, 654, 656, 657, 661, 668, 675, 676, 678, 680, 681, 687, 688, 690, 691, 694, 695, 697, 703, 704, 705, 706, 709, 711, 713, 718, 721, 723, 724, 727, 737, 739, 741, 743, 750, 751, 767, 772, 775, 780, 785, 790, 792, 793, 794, 796, 827, 828, 842, 846, 847, 853, 854, 856, 860, 862, 863
- Avrupa akılcıları: 77
- Avrupa âlimleri/araştırmacıları: 45, 60, 128, 131, 150, 208, 220, 344
- Avrupa birliği: 704, 705, 710
- Avrupa devletleri: 28, 680, 710, 750, 773, 796
- Avrupa diplomatları: 777
- Avrupa felsefecileri: 70
- Avrupa gemileri: 723
- Avrupa Hristiyanlığı: 474
- Avrupa hükûmetleri: 776
- Avrupa hükümdarları: 769
- Avrupa imparatorluğu: 678, 705
- Avrupa kadınları: 111
- Avrupa matbuatı: 91
- Avrupa medeniyeti: 44, 821
- Avrupa münekkidleri: 127, 128, 140, 155, 230, 592
- Avrupa müttefik kuvvetleri: 723
- Avrupa rasyonalistleri: 333
- Avrupa siyâseti: 695
- Avrupa tarihleri: 695
- Avrupa'da Siyasî ve İctimâî Fikirler ve Fikrî Cereyanlar*, Yusuf Akçura: 313
- Avrupa-i Osmanî: 854
- Avrupalı /lar: 40, 41, 43, 44, 59, 109, 111, 128, 129, 155, 208, 313, 342, 345, 359, 429, 432, 433, 434, 435, 436, 474, 494, 572, 590, 637, 643, 645, 653, 655, 656, 773, 817, 821, 822, 823, 844, 864
- Avrupalı seyyahlar: 592
- Avşar kabileleri: 448
- Avusturalya: 126, 634, 646
- Avusturya: 428, 490, 491, 493, 577, 678, 704, 706, 710, 714, 721, 724, 725, 741, 742, 745, 750, 753, 754, 755, 760, 764, 765, 766, 779, 791, 792
- Avusturya Arşidükü: 719
- Avusturya hükûmeti: 794
- Avusturya İmparatorluğu: 809
- Avusturya muharebeleri: 716
- Avusturya seferleri: 719, 749
- Avusturya serhaddi: 722
- Avusturya Veraset Muharebeleri: 757
- Avusturyalılar: 707, 766
- Avusturya-Macaristan: 28, 799
- Âyân hareketi: 771
- Ayas: 226
- Ayasofya Câmii: 716, 755, 757, 819
- Ayastefanos muahedesi: 791
- Aybekü'l-Halebî: 500
- Aydıncık: 428, 439
- Aydın-oğulları beyliği: 453, 691
- Aydos: 675
- Ayıntab: 439, 514
- Âyin-i Cem': 564, 567
- Hz. Âyişe (ra), Ebû Bekir'in kızı, Hz. Muhammed'in hanımı: 107, 151, 167, 168, 173, 189, 190, 191, 192, 193, 200, 203, 204, 270, 289, 291, 292, 326, 372, 392, 395, 638
- Aynalı Baba: 34
- Aynalı-Kavak Tenkih-nâmesi: 764
- Ayn-Câlût muharebesi: 607
- Ayn-Câlût: 451, 506
- Aynî, Mehmed Ali, Prof.: 310, 324, 561, 564
- Ayos Romanos: 692
- Aytaç, Türk askerî reisi: 371
- Aywozovsky, ressam: 782
- Azadlı: 767
- Azak kalesi: 740, 753, 755, 764
- Azamet, Bahaî ayı: 98
- Azerbaycan: 405, 410, 413, 425, 438, 465, 495, 502, 516, 519, 591, 718, 753, 832, 833, 834
- Azerbaycan Atabegliği: 486
- Azerî: 833
- Azerî halkı: 830
- El-Azime kalesi: 423
- Azîz ağa, Koziçan kaymakam vekili: 322
- Azîz el-Mısırî, Mısır Erkân-ı Harbiye Reisi, komitacı: 851
- Azîz Mahmud Hudaî: 564, 727
- Azîz, Haleb Meliki Nasır'ın oğlu: 506
- Azîz, Suûd'un oğlu: 616
- Azîz-oğulları: 319
- Azrail: 217, 365
- Azrakî: 173

B

- Ba'rın çayı: 424
- ba'sü ba'de'l-mevt: 63, 82, 83
- Baalbek kalesi: 250
- Bâb, Mirza Ali Muhammed: 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 98
- Baba Postu (Horasan postu): 561
- Babadağı: 422
- Babâîlik: 449, 558
- Bâbek, Babekiye'nin kurucusu: 308, 402, 403
- Bâbekiler: 316, 402
- Bâbekilik: 430
- Babekiye fırkası: 308, 309, 316, 370, 402
- Bâb-ı Harb makberesi, Bağdad: 603
- Bâb-ı içtihad: 572
- Bâb-ı Meşihat: 787, 842
- Bâbâîli: 619, 760, 763, 764, 767, 769, 771, 777, 778, 784
- Bâbâîli baskını: 771, 799
- Bâbî doktrinleri: 86
- Bâbîli: 52
- Bâbîler, Süleyman Nazîf: 94
- Bâbîler: 85, 86, 87, 89, 91, 92, 93

- Bâbîlik: 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93
 Bâbilliler: 73, 156
 Babinger: 694
 Bâbü'l-Basra Mahallesi, Bağdad: 398
 Bâbü'l-Mendeb: 122, 123, 865
 Bâbü's-saâde: 766
 Babür: 497
 Bacuze köyü: 476
 Bağdad: 89, 92, 124, 150, 313, 317, 324, 352, 353, 387, 394, 395, 396, 397, 398, 402, 403, 413, 424, 450, 458, 461, 462, 466, 475, 499, 500, 501, 502, 503, 507, 508, 509, 510, 524, 529, 531, 532, 534, 548, 550, 557, 563, 571, 576, 579, 581, 583, 593, 600, 601, 603, 606, 607, 619, 659, 665, 706, 734, 736, 737, 786, 815
 Bağdad Hâtun, Ebû Said Bahadır Hân'ın kardeşi Şeyh Hasan'ın karısı: 529, 530, 531
 Bağdad Hilâfeti: 418, 444, 495, 507
 Bağdad muhasarası: 736
 Bağdad seferi, IV. Murâd: 734, 736
 Bağdad yağması: 501
 Bağdâdî: 604
 Bağ-ı İrem: 127
 Bahâ Tevfik: 29, 35
 Baha, Bahaî ayı: 98
 Bahaî /ler: 90, 93, 92, 95, 96, 97, 98
 Bahaî münacâtları: 96
 Bahâîlik, Bahâullah efendi'ye bağlanan fırka: 85, 89, 90, 92, 94, 96, 97, 98
 Bahâullah, Bahâîlik'in kurucusu: 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98
 Bahâü'd-devle b. Muizü'd-devle, Büveyh Oğulları emîri: 398
 Bahaü'd-din Nakşibend: 546
 Bahaü'd-din Nakşibendî Mezarı, Özbekistan: 833
 Bahaü'd-din Veled, Mevlâna'nın babası: 547, 548
 Bahaü'd-din, Atabeg: 512
 Bahçekapı: 765
 Bahçesaray hanları: 714
 Bahreyn adaları: 122, 123, 125
 Bahreyn: 122, 123, 299, 617, 852
 Bahtî, Sultan I. Ahmed'in mahlası: 726
 Bainsi, Alberto: 856, 858
 Bakî kabristanı, Medîne: 199, 583
 Bakî: 708, 752, 845
 Bakü: 716, 736, 831, 834
 Balasagun: 387
 Balfour, İngiliz Başvekili: 848
 Balı Beğ, Malkoç-oğlu: 698
 Balıkpazarı: 771
 Balım Sultan: 561, 566
 Balkan: 676, 794
 Balkan birliği: 28
 Balkan devletleri: 792, 794, 798, 818
 Balkan Harbi: 28, 799, 801, 819
 Balkan kavimleri: 625, 677, 799
 Balkan muharebeleri: 28, 619
 Balkan yarımadası: 819
 Balkanlar: 437, 487, 589, 673, 675, 676, 677, 680, 684, 697, 798, 816, 818, 827
 Balkanlı müttefikler: 799
 Balta Limanı anlaşması: 779
 Baltık: 716, 731, 854
 Barbaros: 706
 Barferuş: 86
 Barınlar: 466
 Bari: 434
 Baron Carra de Vaux: 555
 Baron de Tott: 761
 Barthold: 473, 474
 Basani, A.: 555
 Basel, İsviçre: 847
 Basra: 269, 274, 283, 284, 286, 289, 291, 292, 299, 313, 317, 391, 395, 396, 397, 424, 534, 575, 579, 601, 706, 764
 Basra körfezi: 619, 852, 865
 Başpapazlık: 492
 Bathori, Erdel Voyvodası: 716
 Batı Afrika: 381
 Batı Asya: 494
 Batı devletleri: 379, 699, 776, 777
 Batı dünyâsı: 704
 Batı emperyalist devletleri: 27, 822, 832, 835
 Batı Hristiyan orduları: 816
 Batı sefirleri: 740
 Batı şehirleri: 857
 Batı tipi nasyonalizm: 842
 Batılılar: 555, 842
 Bâtını /ler: 147, 311, 359, 363, 375, 391, 397, 398, 476, 495, 608
Bâtıniler İbليس İzzeddin Behmen, Ahmed Hilmi: 36
 Bâtuniye mezhebi: 308, 356, 358, 363, 398, 412, 417, 430
 Batu Hân, Çağatay'ın oğlu: 460, 487, 489, 491, 492, 493, 494, 495, 499
 Batu sarayı: 460
 Baudvin, haçlı kumandanı: 422
 Bauer: 100, 103, 104, 156
 Bavyera: 428
 Baybars El-Çeşnigir: 523
 Baybars, Melikü'l-Muzaffer: 610
 Baybars, Rükneddin, el-Bundukdarî, Memlûk Sultanı: 451, 482, 508, 509, 510
 Bayburt: 700
 Baycu Noyan, Moğol kumandanı: 449, 450, 507
 Baydu Hân, İlhanlı Hânı: 461, 483, 519, 520, 521, 532
 Baydu tahtı: 461
 Bâyezid Beğ: 675
 Bâyezid Câmii: 775
 Bâyezid II, Bâyezid-i Velî, Osmanlı Sultanı: 696, 697, 698, 699, 765
 Bâyezid, Kanunî'nin oğlu: 715
 Bâyezid, Yıldırım, Osmanlı Sultanı: 429, 444, 675, 679, 680, 681, 682, 683, 684
 Bayezid-i Bistâmî: 350, 534
 Bâyezid-zâdeler: 684
 Bayındır nahiyesi: 322

- Bayındırlı aşireti: 693
 Baykal, Türk kumandan: 401
 Bayramî meşâyihi: 555
 Bayramiye: 535, 555
 Becke, Alman müsteşrik: 562
 Beç kapısı, Budin: 735
 Bedâiye fırkası: 308
 bedevî /ler: 131, 295, 391, 593, 596, 615, 616, 622
 Bedevîye tarikatı: 535, 564, 566
 Bedir: 179, 182, 185, 188, 195, 270, 271, 272
 Bedir ehli: 270, 273
 Bedir gazvesi/muharebesi: 179, 180, 184, 185, 188, 269
 Bedreddin Lû'lû, Musul Meliki: 502
 Begavî: 604
Behcetü'l-Fetâvî, Mehmed Fakîh Efendi: 582
Behcetü't-Tevârih, Şükrullah: 672, 683
 Behiyr, rahip: 142, 143
 Behram Çavuş: 704
 Behramgûr b. Yüzdücürd, İran meliki: 397
 Behşemiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
 Bektaşî gülbankları: 564
 Bektaşî tarikatı: 317, 318, 322, 536, 545, 547, 558, 561, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 591
 Bektaşîler: 36, 318, 319, 564, 566, 591
 Belçika, Felemenk, Burgondiya Dukası: 704
 Belgrad: 692, 705, 707, 712, 719, 744, 747, 753, 754, 755, 766
 Belgrad medreseleri: 430
 Belgrad muahedesi: 755
 Belh: 547
 Beliyal: 458
 Bella, Andre oğlu, Macaristan kralı: 491, 493
 Benâiye fırkası: 308
 Benan, Benâiye fırkası reisi: 308
 Benares şehri: 385
 Bender: 766
 Bengladeş: 827, 835
 Benî Acel: 391
 Benî Bahar, Hz. Muhammed'in dayı çocukları: 142
 Benî Hâşim: 198, 390, 391
 Benî İsmail: 166
 Benî İsrail: 103, 126, 127, 128, 132, 226, 232, 233, 237, 333, 842, 847
 Benî İsrail hurâfâtı: 39
 Benî Kaynuka: 185
 Benî Kehtân: 127
 Benî Leys hükûmeti: 402
 Benî Mahzum, Yekta bin Merre'nin torunu: 181, 182
 Benî Nâdir: 185, 189
 Benî Neccâr: 182
 Benî Saad kabilesi: 142
 Benî Saffar hükûmeti: 402
 Benî Sehm: 180
 Benî Şeyban: 391
 Benî Tağlib: 391
 Benî Temim kabilesi: 615
 Benî Ümeyye: 309, 388, 390, 391
 Benî Zümer aşireti: 178
 Benova, Polonyalı: 455
 Berare, V., Fransız muharriri: 826
 Berberî /ler: 285, 298, 325, 370, 377, 378, 379, 380, 381, 736
 Bereket (Berke) Hân, Altınordu hânı: 482
 Bereketzâde: 94
 Bergson: 563
 Bergûsiye, Neccâriye'nin kolu: 335
 Berke Hân: 482
 Berkuk, Mısır Kölemen Sultanı: 682
 Berlin: 313, 761, 791
 Berlin hükûmeti: 851
 Berlin Kongresi: 791, 792
 Berlin Muahedesi: 792, 796
 Beroslav: 490
 Berranî: 318, 321
 Bertrandon de la Broquiere, Fransız: 690
 Besaver Noyan: 476
 Beserabya: 792
 Besni kalesi: 439
 Beşbalg: 495
Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebimizi Bilelim, Ahmed Hilmi: 33
 Beşir Ağa: 757
 Beşir, Saad İbni Nûman İbni Kâ'ab ibni Hazrec'in oğlu: 252, 253
Beyân-ı Muvafakat-i Sarî-hi'l-Ma'kul li-Sarîhi'l-Menkül, İbni Teymîye: 611
 Beyatlı, Yahya Kemal: 679, 702
 Beyhâkî: 225
 Beylân harbi: 773
 Beyoğlu: 767
 Beyrut: 25, 90, 311
 Beyşehir gölü: 447
 Beyt-i Şerif: 396
 Beytül-Adl: 97, 98
 Beytül-Lahm: 435
 beytülmal: 265, 266, 269, 275, 282, 668
 Bıyıklı Ali Paşa: 759
 Bi'set: 154
 Bihsi, Bihsiye fırkası reisi: 326
 Bihsiye fırkası, Haricî fırkası: 326
 Bilâl-i Habeşî: 270
Binbir Hadîş Şerhi, Hacı Ârif bey: 317
 Bire: 509, 514
 Birgivi: 625
 Birinci Cihan Harbi: 29, 312, 324, 799, 813, 818, 821, 822, 832, 863
 Birleşmiş Milletler: 835
 Birûnî: 45
 Bistâmî: 352
 Bistanîler: 90
 Bişr bin Mu'temer, Bişriyye'nin reisi: 329
 Bişriyye, Mu'tezile'nin Şubesi: 329
 Bitikçi Karakay: 500
 Bitlis: 700
 Biz kalesi: 402
 Bizans: 399, 400, 403, 409, 410, 412, 413, 415, 416, 418, 425, 426, 428, 438, 439, 440, 441, 444, 445,

- 446, 452, 474, 490, 507,
669, 671, 673, 675, 687,
692, 815, 849, 854
- Bizans elçisi: 691
- Bizans İmparatoru: 234, 403,
412, 413, 417, 421, 441,
442, 450, 474, 691
- Bizans Ortodoksluğu: 474
- Bizans sarayı: 680
- Bizans surları: 691
- Bizanslılar: 399, 411, 413, 441,
442, 443, 444, 447, 666
- Boğa Timur: 501
- Boğa, Emir: 516, 518
- Boğa, Türk kumandan: 401
- Boğaziçi: 399, 420
- Boğazkesen: 691
- Boğazlar: 440, 741, 778, 832
- Boğdan beği: 697, 723
- Boğdan: 692, 705, 721
- Bohemon, Antakya prensi: 423
- Bolayır: 671
- Boleslaw IV., Pudique: 490
- Bolkar dağı savaşı: 550
- Bompard, Fransız sefiri: 796
- Bonvage: 645
- Borneo: 859
- Bosna: 679, 794
- Bosna-Hersek: 692, 791, 792
- Bostan Efendi, Şeyhülislâm:
723
- Bouche De Perte: 52
- Boulainvilliers: 41
- Boyard, Çağatay'ın oğlu: 490
- Bozcaada: 741
- Böriye [=Börülüler]: 425
- Börte Hâtun, Cengiz Hân'ın
hanımı: 485
- Brahman Bal, Hind hükümdarı:
407
- Brahmanizm: 71, 72, 73, 80,
296, 340, 359, 384, 385,
405, 408, 646, 822
- Brejnev doktrini: 840
- Britanya: 848
- Brockelmann, C.: 826
- Bucak Tatarları: 763
- Bucaş kaleleri: 741
- Buda: 75, 296, 359, 370, 406,
461, 497
- Buda dini/mezhebi: bkz.
- Budizm
- Budak Baba, Türkmenistan'da:
833
- Budapeşte: 704
- Budin: 430, 705, 708, 741
- Budist /ler: 384, 455, 459, 460,
461, 497, 516, 829
- Budizm: 59, 71, 72, 73, 74, 80,
137, 340, 384, 405, 456,
459, 460, 461, 497, 821, 829
- Buğra Hân, İkinci, Türk Haka-
nı: 398
- Buhârâ: 353, 398, 462, 464,
465, 466, 475, 480, 482,
489, 494, 503, 546, 634,
636, 645
- Buhârâ Hânlığı: 486
- Buhârâ kelâmcıları: 549
- Buhârî, Muhammed b. İsmail
el-Buhârî: 171, 172, 225,
372, 604, 653
- Bulak Baba türbesi, Türkmenis-
tan: 833
- Bulgar /lar: 420, 428, 676, 795,
796, 799
- Bulgar hududu: 489
- Bulgar memleketleri: 387
- Bulgar şövalyeleri: 429
- Bulgaristan isyanı: 784, 786,
791
- Bulgaristan prensi: 794
- Bulgaristan: 25, 420, 430, 491,
499, 675, 676, 680, 775,
792, 799
- Bulgurlu: 740
- Bû-Medyen, Cezayir Cumhur-
başkanı: 857, 858
- Burak Gıyâseddin, Mübarek
Şâh'ın halefi: 481
- Burak Reis: 698
- Burak, Hz. Muhammed'in
mi'râc bineği: 167, 168
- Burgaz: 675
- Burhânü'd-din Merginânî Ebû
Hasan, Şeyhülislâm: 581
- Burhânü'l-Müeyyed, Seyyid
Ahmed Rufai: 563
- Burkan Kaldun: 468
- Burkutlar: 466
- Bursa: 27, 555, 568, 667, 668,
669, 671, 672, 675, 682,
684, 686, 687, 689
- Busbecque: 708, 709, 710
- Büşeyf kabilesi: 128
- Busra manastırı: 142, 143
- Büchner: 29, 30
- Bükreş muahedesi: 772
- Bükreş: 799
- Bülûcistan: 93
- Büveyh-oğulları Devleti: 397
- Büveyh-oğulları: 397, 398, 406,
411, 815
- Büyük Boğa, Türk kumandan:
402, 405
- Büyük Britanya: 854
- Büyük Hân, Moğol Hânı: 467,
478, 507
- Büyük İstanbul yangını: 756
- Büyük Kaan: 449, 450, 451,
477, 502, 507, 511, 516, 521
- Büyük Millet Meclisi: 810
- Büyük Moğollar: 466, 499
- Büyük Sahra: 122, 380, 845,
860
- Büyük Selçuklular: 437
- Büyük Türk Hakanlığı: 463
- C**
- Ca'ber kalesi/geçidi: 425
- Ca'd b. Dirhem: 393, 602
- Câbir, bâbî: 88
- Cafer Bermekî, Hârûn-ı Re-
şid'in büyük veziri: 754
- Cafer bin Ebî Tâlib: 160
- Cafer ibni Süleyman: 582
- Cafer Paşa: 719
- Cafer Tayyar: 807
- Cafer, Türk kumandan: 403
- Caferî mezhebi: 301, 305, 310,
318, 324, 617
- Câfer-i Sâdık bin Muhammed
el-Bâkır: 302, 305, 306, 307,
308, 310, 311, 358, 373, 374
- Câferiye, Mu'tezile'nin kolu:
330
- Câfer-zâde Sinan Paşa: 720
- Çağala-zâde: 720
- Câhiliye devirleri: 388
- Câhiziye, Mu'tezile'nin kolu:
330, 331

- Calkokondyles, Rum tarihçisi: 672, 678, 690
Câmi'ü'l-l-Kebîr, İmam-ı Muhammed: 576, 579, 581
Câmi'ü's-Sagîr, İmam-ı Muhammed: 576, 579, 581
Câmi'ü't-Tevârih, Hemedanlı Reşidü'd-din: 524, 525
 Câmi-i Ezher: 654
 Câmi-i Hasan: 858
 Câmi-i Ömer: 819
 Campanella, İtalyan sosyalist filozofu: 727
 Canberdi Gazâlî gaillesi: 704
 Canbulât, Dürzi ailesi: 311
 Candarlı İbrahim Paşa: 693
 Candar-oğulları: 453
 Cani Beğ, Kıpçak hâkimi: 533
 Caning, İngiliz sefiri: 779
 Canpolatoğlu: 725
 Carlyle: 41, 159
 Carpini, Jean de Plano: 484
 Carre de Vaux: 104, 109
 Carudiler, Zeydiye'nin kolu: 309
 Catherina, Çariçe: 761
 Caussin de Perceval: 104, 111
 Cava: 637
Câvidân, Fazlullah-i Huruffî'ye ait *Câvidânnâme*'nin şerhi: 560
Câvidân-nâme, Fazlullah-i Huruffî: 561
 Cebel-i Ahdar: 122
 Cebel-i Dürûz: 725
 Cebel-i Tarık: 814
 Hz. Cebrail (as): 151, 152, 159, 167, 168, 171, 172, 184, 217, 221, 307, 361, 365
 Cebriye mes'eleleri: 337
 Cebriye mezhebi: 34, 334, 336, 337, 338, 339, 393, 536, 570, 629
 Cedidci hareketler: 817
 Cedidcilik (Osmanlı'da): 769, 792
 Cedidci-Muhafazakâr çekişmesi: 769, 770, 771
 Cehaletle Savaş Halk Arap Cemiyeti: 837
 Cehennem: 365
 Cehm bin Safvân-ı Tirmizî, Cebriye'nin kurucusu: 336, 393, 602
 Cehmiye: 34, 399, 601, 611
 Cehrin kalesi: 741
 Celâl Çelebi, Sultan II. Selim'in musahibi: 712
 Celâl Kist, Mısırlı muharrir: 860
 Celâl Nuri: 27, 29, 34
 Celâl, Bahaî ayı: 98
 Celâleddin Ârif, Hukuk-ı Esasiye müderrisi: 810
 Celâleddin Habib, Kayseri kadısı: 510
 Celâleddin Harzemşâh: 448, 465, 487, 549
 Celâleddin Wan-Zin-Shan: 828
 Celâleddin-i Devvanî: 613, 699
 Celâleddin-i Rûmî: bkz. Mevlânâ
 Celâlî hareketi/eşkiyası: 721, 722, 724, 725, 726
 Celâlî misyonerleri: 319
 Celâl-zâde: 701, 708
 Celâyirler: 533
 Celile: 156
 Celvetiye: 535
 Cem Sultan: 697
 Cem, II. Bâyezid'in kardeşi: 696, 697
 cem' ve fark: 235, 567
 Cemal Abdü'n-Nâsir: bkz. Nâsir
 Cemal bey, Mustafa Kemal Paşa'nın sofrası hizmetçisi: 808
 Cemâl, Bahaî ayı: 98
 Cemâl: 851
 Cemâleddin Afgânî: 650, 653, 654
 Cemaletdin Atâullah: 699
 Cemâleddin, İlhanlı veziri: 520
 Cemal muharebesi/vak'ası: 290, 292, 293, 294
 Cemil Paşa: 801
 Cemşid: 567, 725
 cemu'l-cem: 235
 Cenabî, tarihçi: 409, 701
 Cenâhiye fırkası: 307
 Ceneviz: 315
 Ceneviz elçisi: 679
 Cengiz Hân: 386, 430, 454, 455, 456, 459, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 469, 470, 471, 472, 475, 478, 480, 485, 488, 489, 494, 498, 504, 516, 526, 670, 816
 Cengiz Hânedânı: 452, 494, 495, 497, 525, 816
 Cengiz istilâsı: 496
 Cengiz prensler: 531
 Cengiz Yasası: 478, 488, 497, 524
 Cengizliler devleti: 497, 816
 Cengizliler: 506
 Cennet: 365
 Cennet-oğlu, celâlî: 734
 Cennetü'l-Firdevs: 183
 Cenova: 433, 434
 Centillo Bellini: 790
 Cermagon Noyan: 475
 Cermen: 681
 Cermen kavimleri: 72
 Cermenler: 73
 Cevdet Paşa: 23, 180, 184, 199, 202, 203, 269, 273, 276, 278, 282, 283, 387, 578, 614, 615, 623, 771, 775, 779, 780, 783, 791
 Cevdet, Abdullah: 29, 37, 45
 Cevhere dağları: 122
 Cevriye (ra), Hz. Muhammed'in hanımı: 200
 Ceyhun: 407, 470, 500, 527
 Cezayir: 40, 325, 386, 430, 542, 588, 590, 592, 706, 773, 817, 818, 821, 852, 857, 858, 859, 860, 862
 Cezîre: 121, 268, 299
 Ceziretü'l-Arab: 623, 624
 Ceziretü'l-İbni Ömer: 510
 Cezzar Ahmed Paşa: 617
 Chaninov, N. Brion: 473, 474
 Chanté Pie de la Cosie: 82, 104, 105, 112, 188, 190, 304, 635
 Charles - Quint (Şarlken): 710
 Charles VI, Fransa Kralı: 677
 Charles VII, Fransa Kralı: 674
 Charles XII, İsveç Kralı: 753

- Cibâ kasabası: 558
 Cibali yangını: 758
 Hz. Cibrîl (as): bkz. Cebrail
 Cidde: 123, 617, 778
 Cidde hâdiseleri: 780
 Cihân Timur Hân, İlhanlı Hânı: 532
 Cihangir, Sultan III. Mustafa'nın mahlası: 762
 Cihân-nümâ: 665
 Cinci Hoca (Kastomonulu Hüseyin Efendi): 740
 Cinler: 219
 Civitas Solis, Campanella: 727
 Cizvitlerin İlmî ve San'atı, Ernest Hegel: 346
 Comte, Auguste: 33, 34, 60
 Coşkun Kalender, Ahmet Hilmi'nin mahlası: 27
 Coşkun Kalender, mizah gazetesi: 29
 criticisme (tenkidcilik): 35
 Cromer: 823
 Cuci şubesi: 486
 Cuci, Cengiz Hân'ın oğlu: 472, 485
 Culyanos Çezarini, Kardinal: 429
 Cübbaiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
 Cübeyr bin Abdullah: 171
 Cülhüme'nin rivayetleri: 142
 Cüneyd Beğ, İzmir-oğlu: 685
 Cüneyd-i Bağdadî: 350, 352, 354, 534, 565
 Cürcânî: 482
 Cürcâniyat, İmam-ı Muhammed: 577
 Cürhüm kabilesi: 127
 Cürhümi: 127
 Cüveynî: 510
- Ç**
 Çağan Hân: 485
 Çağatay, Cengiz Hân'ın oğlu: 478, 480, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 495, 496, 527
 Çağatayca: 698
 Çağrı Beğ: 437
 Çaka Beğ: 439
 Çaldıran sahrası: 700
 Çamlıca: 773
 Çanakkale: 439, 741, 767, 799, 802
 Çanakkale Boğazı: 798
 Çankırı sancağı: 322
 Çapakçur: 324
 Çar ailesi: 466
 Çar Rusya'sı: 831
 Çarlar: 832
 Çarluk: 28
 Çarşamba suyu: 680
 Çasar: 725
 Çatalca hattı: 799
 Çatalcalı Ali Efendi: 582
 Çataltepe: 681
 Çaylak, Ahmet Hilmi'nin Mısır'da çıkardığı gazete: 25
 Çek Etienne: 484
 Çek kuvvetleri / şövalyeleri: 429, 687, 720
 Çekoslovakya: 835, 840
 Çelebi Efendi, Mevlâna sülâlesinden gelen mevlevî reisleri ünvanı: 555
 Çemişkezek: 448
 Çengelköy: 803, 805
 Çeriğ: 525
 Çerkes Hasan Vak'ası: 789
 Çerkeş kazası: 322
 Çerkezler: 585
 Çeşme: 760
 Çeşt diyarı: 534
 Çeştî tarikatı: 534
 Çırapüfler: 318
 Çiçeron'lar: 138
 Cihâr-yâr-ı Güzîn [=Dört Halife]: bkz. Dört Halife
 Çimni: 428
 Çin: 27, 52, 71, 137, 195, 207, 382, 383, 412, 418, 460, 465, 466, 470, 472, 474, 483, 495, 496, 497, 498, 507, 516, 519, 636, 645, 682, 703, 813, 815, 818, 819, 821, 827, 828, 829, 835, 837, 839, 840, 846, 851
 Çin Budist Moğolları: 461
 Çin Budizm'i: 829
 Çin gazeteleri: 829
 Çin hudutları: 455, 815
 Çin Komünist Partisi: 840
 Çin komünizmi: 829
 Çin mühendisleri: 460
 Çin Müslümanları: 633, 645, 828, 829, 830
 Çin nasyonalistleri: 838
 Çin orduları: 645, 846
 Çin Seddi: 429, 472, 572, 829
 Çin Türkistanı: 425
 Çin yazısı: 127, 828
 Çingkey, Moğol vezîri: 494
 Çinliler: 73, 386, 488, 498, 645, 646, 822, 828, 829, 830, 839, 840
 Çipal, Hind hükümdarı: 406, 407
 Çoban Ali, İsmâil-i Rumi'nin babası: 557
 Çocuklar Ehl-i Salibi: 433
 Çohrak kalesi: 88
 Çorlu: 700
 Çorlulu Ali Paşa, Sadrazam: 753
 Çorum: 421
 Çubukova: 681, 683
 Çuhadar Bektimur: 523
 Çukurova: 421, 508, 725
 Çungar havâlisi: 454
 Çunikof: 490
- D**
 D'israeli: 790
 Dağıstan: 716, 833
 Dağıstanlılar: 831
 Dağlı eşkıyası: 617
 Dâiretü'l-Maârif: 90
 Dalmaçya: 493
 Dâmâd Şerif Paşa: 613
 Dandenakan: 414
 Dandenakan muharebesi: 387, 437
 Dânişmend, Amasya hükümdarı: 426
 Dânişmendîye [=Dânişmendli] Türkleri: 420, 425
 Dânişmendli beyliği: 444, 445
 Dânişmendliler: 443
 Danyal, Galiçya prensi: 490
 Dârâ: 524

- Dârü'l-Adl: 609
 Dârü'l-Harb: 840
 Dârü'l-Hilâfe: 313, 397
 Dârü'l-İslâm: 840
 Darü'n-Nedve, Kureyş'in meclisi: 175
 Dârü's-saâde ağası: 724
 Darü's-siyâde: 524
Dârülfünûn Efendilerine Tahrirî Konferans, Ahmed Hilmi: 31, 35
 Dârülfünûn: 29
 David biraderler: 495
 Hz. Dâvud (as): 226, 275
 Dâvud Hân, Afganistan başvekil: 836
 Dâvud Harzemî, Müşebbihe-i Haşevîye reisi: 393
 Dâvud Paşa: 719
 De Bornie: 104
 De Gaulle: 835
 De Hartman: 236
 De la Croix: 673
 De Rarum Natura: 29
 De Stornell de Constans: 343, 345
 Dede babalık: 318
 Dede Efendi: 554, 774
 Dedeâğaç - Edirne demiryolu: 786
 Defterdâr iskelesi: 692
 Defterhâne-i Hakanî, Osmanlılarda: 526
 Deguignes: 448, 670
 Dehli: 408
 Dehna çölü: 122, 123
 Dehrî şüyûh: 72
 Dehrî tevhid: 72
 Dehriye [=Materyalizm] fikirleri: 342
Delâil-i Hayrat: 622
 Dellâl-zâde: 774
 Dem: 564
 Demir devri: 53
 Demirkapı Camii: 756
 Demokratik Gazeteciler Cemiyeti: 837
 Demokrit: 138
 Demolins, E.: 845
 Denizli: 450
Der İslâm in Morgen und Abendland, August Müller: 316
Der Spiegel, Alman mecmuası: 860, 821
 Der'iyye: 593, 615, 616, 618, 622
 Derbend: 508, 529, 736
 Dersââdet: 778
 Dersim: 321
 Dersim eşkiyası: 324
 Derviş Mustafa, II., Mustafa'nın hat imzası: 752
 Destefşân: 552
 Deşt-i Kıpçak: 465
 Devalibî, Suriye reisi: 848
 Devlet Giray, Taht-algan, Kırım Hânı: 714, 764
 Devlet-i Aliyye: 321, 324, 681, 713, 716, 721, 724, 730, 750, 802, 846
 Devlet-i Maksure: 496
 Devlet-i Osmaniye: 786
 devşirme: 560, 674
 Deylem: 397
 Dımışk: 530
 Dış Moğolistan: 840
 Dicle nehri: 125, 372, 391, 460, 501, 584, 666
 Dihyetü'l-Kelbî: 217, 225, 239
 Dimetoka: 698
 Dimitriyef: 490
Din Tarihi Hakkında Mütalâalar, Ernest Rénan: 105
 Dindar Hânri, Silezya dukası: 490
Dinler Tarihi, Chante pie de la Cosie: 112
 Dinosoys, papaz: 476
 Dinyester (Özü) nehri: 698
 Dîvân, Cem Sultan: 697
 Dîvân, Hüseyin Hamevî: 556
 Dîvân, Hz. Ömer'in hazırlattığı defterler: 270
 Dîvân, I. Ahmed: 726
 Dîvân, III. Murâd: 717
 Dîvân, Kanunî Sultan Süleyman: 708
 Dîvânçe, Ahmed Hilmi: 36
 Dîvân-ı Adâlet, İlhanlılar'da: 521
 Dîvân-ı Adl: 609
 Dîvân-ı Harb: 806
 Dîvân-ı Hümayûn: 703, 705, 712, 716, 724, 747, 761
Dîvân-ı Kebîr veya Dîvân-ı Şemsü'l-Hakayn, Mevlânâ: 355, 553
 Divitdâr, emîr: 501
 diyabolis: 219
 Diyarbekir: 319, 322, 411, 424, 443, 502, 700, 772
 Diyar-ı Cezire: 502
 Diyet Meclisi: 721
 Dobruca: 792
 Dodeka Apostol, on iki havari: 318
 Doğan Beğ, Niğbolu kalesi kumandanı: 428
 Doğan Hân, Uygur Türkleri hükümdarı: 407
 Doğu Akdeniz: 715, 738
 Doğu Avrupa: 489, 716, 835
 Doğu düşüncesi: 823
 Doğu Hristiyanları: 522
 Doğu kültürü: 823
 Doğu milletleri: 832, 836, 839
 Doğu Roma İmparatorluğu: 404, 410, 585
 Doğu Türkistan: 405, 829
 Doğulular: 843
 Doksanüç Harbi: 847
 Dokuz Hâtun, İzzeddin Keykâvus'un hanımı: 507
 Dolmabahçe: 692
 Domaniç dağları: 426
 domuz eti: 637, 638
 Don kanalı: 714
 Don: 712
 Downey, Fairfax: 708
 Dozy: 37, 46, 54, 104, 105, 106, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 130, 131, 132, 134, 141, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 180, 184, 187, 188, 190, 191, 201, 206, 218, 219, 224, 325, 341, 343, 351, 352, 358, 359, 370, 373, 374, 378, 379, 380, 383, 456, 592, 594, 595, 596, 635, 636, 637, 638, 639, 644, 646, 647, 648, 651, 652
 Dört Halife: 254, 302, 303, 586

- Draper, Profesör: 159
 Drava: 681
 Dravidler: 73
 Driault, E.: 774
 dualisme=sünâiyye mezhebi: 376
 Dudan şehri: 492
 Duhat-ı Arap: 293
 Dukas, Rum tarihçisi: 686, 690, 692, 694
 Dumlupınar zaferi: 404
 Duraklama devri: 739
 Durbanlar: 466
 Dursun Beğ: 694
 Dursun Fakih: 427
 Dusikiye: 535
 Düandar beğ, Süleyman Kaya Alp'in oğlu: 425
 Düandar Beğ: 426
 Dünyâ Komünist Partileri Konferansı: 840
 Dünyâ Yahudileri: 847
 Dürer, Molla Hüsvrev: 581
 Dürer-i Seniye, İbni Zeyni Dahlân: 615
 Düreri'l-Hukkâm, Molla Hüsvrev: 574
 Dürri'l-Muhtâr, Muhammed Alâeddin Haskefi: 574, 581
 Dürzi: 312, 356, 375
 Dürziler: 310, 311, 312
 Düstüri'l-Amel, Kâtib Çelebi: 723
 Düvel-i Muazzama: 780
 Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi: 25
 Düzmece Mustafa: 687
- E**
 E'imme-i Erba'a: 583
 Ebabil Kuşları: 141
 Ebâziye fırkaları, Haricî fırkaları: 326, 392
 Ebî bin Halef: 180
 Ebî Hâşim, Hz. Ali'nin torunu: 307
 Ebî'l-Hattab Muhammed Zeynetü'l-Esedî, Hattabî fırkası reisi: 306
 Eblehe: 197
 Ebrehe: 141
 Ebû Abbas Seffâh, Abbasî halifesi: 390
 Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm, Müşebbihe reisi: 393, 396
 Ebû Ali Muhammed Cübbâi, Cübbaiye'in reisi: 330, 570
 Ebû Aziz bin Âmir: 180
 Ebû Bekir Bâkılânî: 612
 Ebû Bekir Râzî: 612
 Hz. Ebû Bekir Sıddîk (ra), İslâm'ın birinci halifesi: 151, 153, 159, 160, 161, 162, 175, 176, 179, 180, 183, 184, 190, 193, 194, 197, 198, 199, 203, 204, 238, 239, 243, 244, 247, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 275, 280, 281, 282, 283, 286, 292, 303, 304, 306, 309, 313, 318, 325, 350, 372, 390, 392, 397, 398, 534, 547, 602, 604, 605, 611, 616, 622, 638
 Ebû Bekir'in Ahidnâmesi: 265
 Ebû Cafer Tahâvî: 574, 581
 Ebû Cehil: 151, 160, 162, 163, 175, 181, 182, 181, 183, 184, 185
 Ebû Davud: 584
 Ebû Düâd: 604
 Ebû Eyyûb el-Ensârî: 177, 204
 Ebû Habbetü'l-Ensârî: 172
 Ebû Hafs Buhârî: 577
 Ebû Hafs, Hz. Ömer'in lakabı: bkz. Ömer (ra)
 Ebû Hanife Nu'man ibni Sâbit el-Kûfî b. Zevtâ b. Mâh: 211, 212, 302, 309, 367, 374, 391, 571, 572, 575, 576, 578, 579, 580, 583, 599, 605
 Ebû Hasan Ahmed b. Muhammed Kudûrî: 581
 Ebû Hâtem, Ebâziye reisi: 392
 Ebû Huzeýfe, Utbe bin Rabîa'nın oğlu: 181
 Ebû Huzeýl Allâf, Huzeýliye'nin reisi: 328
 Ebû İfk, yahudi: 188
 Ebû Leheb: 160, 175
 Ebû Leheb-zâde: 160
 Ebû Lü'lü, Hz. Ömer'in katili: 272
 Ebû Mansûr Mâturidî: 225, 301, 570, 581
 Ebû Mansur, Mansuriye fırkası reisi: 306
 Ebû Medyen Şuayb-i Mağribî: 534
 Ebû Medyen-i Mağribî, Sa'deddin-i Cibâvî'nin dedesi: 355, 558, 563
 Ebû Muiz-oğulları: 277
 Ebû Mûsâ el-Eş'arî: 294
 Ebû Müslim Horasanî: 300, 307, 369, 390, 394
 Ebû Müslime: 159
 Ebû Nasr Kasım: 577
 Ebû Said Bahadır Hân, İlhanlı Hânı, Olcayto'nun oğlu: 527, 529, 530, 531, 532, 533
 Ebû Saîd Hâdimî Efendi: 757
 Ebû Said ibn-el Hayr, Hâcegan tarikatının şeyhlerinden: 345
 Ebû Said Mehmed: 580
 Ebû Said Müceddedî: 547
 Ebû Said, ashâbdan: 197, 345
 Ebû Selemetü'l-Hallâl: 390
 Ebû Süfyan b. Harb: 315
 Ebû Süfyan, Emevîler'in reisi: 162, 179, 180, 181, 238, 251, 255
 Ebû Süfyan, Hâris bin Abdülmuttalib'in oğlu: 181
 Ebû Süleyman Cürcânî: 577
 Ebû Şüccâ Büveyh: 397
 Ebû Tâhir Cennâbî, Karâmita reisi: 396, 616
 Ebû Tâhir Süleyman, Karmatî reisi: 317
 Ebû Talha: 278
 Ebû Tâlib, Hz. Muhammed'in amcası: 142, 143, 155, 159, 160, 165, 200, 256
 Ebû Tâlib-i Mekki: 562, 563
 Ebû Ubeyde bin Cerrah: 110, 159, 239, 244, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 258, 260, 267, 268, 273, 276
 Ebû Vâil: 281

- Ebû Yâkub Yûsuf Büveytî: 393
 Ebû Yûnus Senseveyh: 393
 Ebû Yusuf, Hanefî imamı: 574, 576, 577, 578, 579, 601
 Ebû Zehra: 602, 603
 Ebû Zer-i Gıfârî: 151, 171, 172, 239, 270, 272, 315, 316, 397
 Ebû Zûr'a: 604
 Ebû'l-Âs bin Rabî, Hz. Muham-med'in damadı: 181
 Ebû'l-Fazl Mecdû'd-din Musûlî: 581
 Ebû'l-Ferec Grigoryos: 389, 390, 414, 464, 475, 476, 503, 507, 511, 518
 Ebû'l-Fida, Şehzade: 522
 Ebû'l-Gazî, Ebû'l-Kasım'ın kardeşi: 441, 442, 482
 Ebû'l-Hasan Ali el-Eş'arî: 301, 333, 334, 368, 372, 396, 570
 Ebû'l-Hasan, Hayyatiye'nin reisi: 330
 Ebû'l-Hasen-i Şâzelî: 563
 Ebû'l-Kasım, Kâ'biye'nin reisi: 330
 Ebû'l-Kasım, Süleyman Şâh'ın vezîri: 439, 440, 441
 Ebû'l-Leys Nasır b. Muhammed Semerkandî: 577, 581
 Ebû'l-Ma'âlî: 570
 Ebû'l-Megâzi, Kılıç Arslan'ın unvânı: 443
 Ebû'l-Mehâsin: 440
 Ebû'l-Meyâmin Mustafa: 722
 Ebu'l-Ulâ El-Maarrî: 95
 Ebû'n-Necîb: 702
 Ebû's-Suûd Efendi: 708, 573, 715
 Ebul-Fidâ: 388
 Ecdâd-ı Nebvî: 140
 eclectisme: 35
 Economist: 826
 Edirne muahedeleri: 755
 Edirne: 89, 92, 555, 625, 675, 685, 691, 700, 713, 718, 719, 725, 742, 744, 747, 753, 761, 767, 772, 773, 799, 801, 826
 Edirne Vak'ası: 770
 Edirnekapı: 698
 Efamiye: 506
 Eflâk: 679, 680, 687, 692, 705, 719, 723
 Eflâk ve Boğdan: 779
 Eflâkî Dede: 548, 549
 Eflâtun: 62, 81, 138, 217, 234, 341, 361, 548
 Ege: 693, 725
 egoizm: 130
 Eğri kalesi: 719, 722
 Eğriboz kıyısı: 679
 Eğridir gölü: 416
 Eğrikapı: 692
 Ehl-i Bedir: 271
 Ehl-i Beyt: 151, 198, 200, 203, 219, 220, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 312, 318, 324, 358, 367, 373, 374, 388, 390, 545, 567, 586, 613
 Ehl-i Beyt düşmanlığı: 374
 Ehl-i Beyt imamları: 302
 Ehl-i Beyt'in Hukuku: 301, 303
 Ehl-i Hadîs: 571, 605, 606
 Ehl-i Hilâl: 704
 Ehl-i Kitâb: 209
 Ehl-i Rey: 571, 606
 Ehl-i Salib bkz. Haçlılar
 Ehl-i Sünnet: 108, 253, 300, 302, 303, 304, 312, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 328, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 384, 385, 395, 396, 403, 554, 565, 567, 568, 574, 593, 594, 603, 607, 608, 611, 623, 631, 636, 638, 688, 864
 Ehl-i Sünnet akidesi: 332
 Ehl-i Sünnet âlimleri/imamları: 302, 333, 336, 354, 368, 369, 371, 638
 Ehl-i Sünnet mezhebi: 311, 334, 372, 373
 Ehl-i Zahir: 318
 Ehram: 846
 Ehrenstad kasabası: 433
 Ehrimen: 35
 Ejderhan Hânlığı: 486, 714, 736
 ekanim-i selâse: 624
 eklektizmi: 35
 Ekmekçi postu (Balım Sultan postu): 561
 Elbistan: 439, 509, 700
 Elhûte: 592
 Elliot, İngiliz sefiri: 788
 Elmalık: 489
 Elmalılı Hamdi Yazır: 173, 174, 205
 Elohim: 133
 Elya Muhammed: 821
 Emevî /ler: 121, 135, 238, 239, 240, 244, 248, 255, 275, 276, 279, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 291, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 309, 310, 312, 315, 316, 325, 358, 367, 369, 372, 374, 375, 388, 389, 390, 391, 575, 587, 864
 Emevî askerleri: 388
 Emevî faciaları: 298
 Emevî halifeleri: 37, 238, 264, 299, 390, 391, 815
 Emevî hükûmeti: 298, 299, 300, 367
 Emevî saltanatı: 390
 Emevî Sünniliği: 385
 Emevî zulmü: 288
 Emevîler devri: 37, 38, 297, 298, 299, 304, 367
 Emevîler'in çöküşü: 297, 367
 Emevîlerin entrikası: 251
 Emîn bin Abdüşşems bin Ab-di-menaf: 181
 Emîn Ruh, Cebraîl: bkz. Cebraîl (as)
 Emîn, Hârûnü'r-Reşîd'in oğlu: 582
 Emîr Ali, İlhanlı Horasan valisi: 532
 Emîr Argon: 495, 500, 517
 Emîr Bedreddin Bektaş, mem-lûk kumandanı: 523
 Emîr Boğa: bkz. Boğa
 Emîr Bozan, Harran Meliki: 441
 Emîr Çaka: 442
 Emîr Çoban, Ebû Said Bahadır Hân'ın saltanat nâibi: 523, 524, 527, 528, 529, 530
 Emîr Gazî Dânişmend: 443
 Emîr Kıpçak, memlûk kuman-danı: 523

- Emîr Nevruz, İlhanlı Gâzân Mahmud'un vezîri: 483, 520, 521
- Emîr Nizam, Başvekil: 88
- Emîr Porsuk: 441
- Emîr Sâlâr, Mısır valisi: 523
- Emîr Sevinç, Olcayto'nun emîri: 527
- Emîr Sultan: 681
- Emirgân: 765
- Emperyalist petrol şirketleri: 837
- Emperyalizm: 97, 840, 842
- Endebal, Hind hükümdarı: 407
- Endenozya: 827, 835, 837, 859
- Enderun: 568
- Enderûnlular: 771
- Endülüs: 40, 282, 283, 353, 367, 373, 375, 376, 380, 381, 386, 562, 563, 583, 585, 635, 697
- Endülüs Emevîleri: 409
- Endülüs İslâm hükûmeti: 585
- Endülüs İslâmları: 409, 822
- Endülüs ulemâsı: 562
- Enes bin Mâlik: 171, 172, 350, 534
- Engelhard: 774, 775, 777, 780, 785, 786
- Engels: 831
- Engürüs seferi: 705
- Ensâr: 166, 178, 182, 183, 184, 185, 197, 199, 244, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 257, 259, 261, 264, 269, 277, 278, 281, 300
- Envâriü'l-Âşıkîn*, Yazıcı-zâde Şeyh Mehmed Efendi: 555
- Enver Sedat, Mısır devlet başkanı: 851
- Epoca*, İtalyan mecmuası: 821, 856
- Erdebilli Şeyh Hoca Ali: 555
- Erdel Voyvodası: 719, 721, 723
- Erdel: 707, 721, 741
- Erfurd şehri: 433
- Ergene köprüsü: 689
- Erkam: 159
- Ermeni /ler: 298, 422, 440, 461, 794, 795
- Ermeni Kralı: 447, 509, 510, 522, 523
- Ermeni kuvvetleri: 449
- Ermeni meselesi: 793
- Ermeni patriki: 402
- Ermeni vak'aları: 806
- Ermenistan / Ermeniya: 268, 299, 434, 437, 475, 502
- Er-Redd-i alâ Akaidi'l-Felâsife*, İbni Teymîye: 611
- Ertuğrul Gâzi/Beğ, Süleyman Şah oğlu, Kayı Boyu lideri: 425, 426, 551, 665, 669
- Erzincan: 322, 448, 449, 452, 475, 680, 700
- Erzurum: 322, 418, 438, 446, 447, 448, 449, 475, 600, 700, 772, 791
- Es'ad bin Zerâre: 166, 204
- Es'ad Efendi, Şeyhü'l-İslâm: 756
- Esad: 859, 866
- esâtir = mythe: 45, 51
- Esenî: 232
- Eseriye, selefın bir kolu: 597
- Eskâfiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
- Eski Mısırlılar: 71, 73, 339
- Eski Saray: 735, 778
- Eski Süryanîler: 71
- Eski Yunanlılar: 71, 73, 127
- Eskişehir muharebesi: 550
- Eskişehir: 421, 437, 444, 445, 667
- Esma Sultan, II. Mahmud'un kardeşi: 773
- Esma, Bahaî ayı: 98
- Esma, Evs kabilesinden: 188
- Esmerîye tarikatı: 26
- Esperanto: 97
- Esrar dini: 71
- Esslemont: 95
- Estergon kalesi: 493, 719
- Estonlar: 73
- Estonya: 831
- Esvâr, Esvâriye'nin reisi: 330
- Esvâriye, Mu'tezile'nin kolu: 330
- Esved bin Abdülesed: 182
- Esved bin Huzeyr: 239, 253, 264
- Esved-i Anesi: 616
- Eş'arîlik: 570
- Eşnas, Türk kumandan: 403, 404
- Eşref Mûsâ, Humus Meliki: 506
- Eşref, İlhanlı Hânı Küçük Ha-san'ın kardeşi: 533
- Eşrefiye, Kadirîliğin kolu: 556
- Eşrefoğlu Rumî: 556
- Etrâfiye, Haricî fırkası: 326
- Evdoksiya, Bizans kraliçesi: 413
- Evekler = Başpapazlar: 494
- Evhadüddin-i Irakî: 565
- Evkaf Nezâreti: 774
- Evliya Çelebi: 735, 736
- Evliya türbeleri: 594
- Evliyâ: 567, 613, 737
- evolutionisme (tekâmülcülük): 35
- Evrengiz Âlemgir Şah, Bâbüir hükümdarı: 582
- Evrenos Beğ: 675
- Evs bin Havlî: 199
- Evs kabilesi: 188, 253
- Evsîler: 166, 251
- Evzâî: 583, 584
- Eyûb Mezar, Kırgızistan'da: 833
- Eyûb medresesi: 723
- Eyûb Sultan, İstanbul: 723, 744, 760, 803
- H. Eyyüb (as): 88
- Eyyübî ailesi: 447
- Ezârikâ fırkası, Haricî fırkası: 326, 392, 395
- Ezeliye, Mirza Yahya'ya bağlanan fırka: 92
- El-Ezher: 858, 653
- Ezrekî akîdeleri: 326
- F**
- Fahreddin Kâdihan: 574
- Fahreddin, Emir Nevruz'un dâmâdı: 522
- Fahreddin, Haleb kalesi valisi: 505
- Fahreddin-i Râzî: 225, 548
- Fahri Celâl: 27
- Fâizî Efendi: 721
- Fakihetü'l-Hülefâ*, İbni Arabşâh: 464

- Falih Rıfkı: 808
 Farab şehri: 480
 Fârâbî: 385
 Faraklit: 361
 Farizî: 232
 Farmasonlar: 33
 Fars /lar: 73, 90, 258, 411, 495, 502
 Fars denizi: 122, 123, 125
 Fars edebiyatı: 694, 802
 Faras: 91, 697, 698, 717, 747, 766, 785, 782, 800, 801, 804
 Fas: 40, 353, 380, 386, 541, 620, 716, 813, 821, 857, 858, 859, 860, 861
 Fas Emîri: 40
 Fas Sultanlığı: 716, 718
 Hz. Fâtıma (ra), Hz. Muhammed'in kızı: 107, 151, 185, 198, 199, 255, 257, 266, 267, 303, 306, 397, 642
 Fatımî Hilâfeti: 367, 412, 815
 Fâtümîler: 364, 373, 374, 375
 Fâtih Camii: 760
 Fâtih: bkz. Mehmed II
 Faysal, Irak Kralı: 848
 Faysal, Suudî Kralı: 856, 857, 858, 859, 860
 Fâzıl Ahmed Paşa: 741
 Fâzıl bin Abbas: 199
 Fazıl bin Ziyad: 291
 Fâzıl Muhammed b. Hüseyin, Şeyhülislâm: 582
 Fâzıl Mustafa Paşa: 741
 Fazl-ı Hurûfî: 365
 Fazl-ı Naimî: 565
 Fazlullah Nîmetî, (Esterâbâdî) Hurûfîler'in kurucusu: 358, 364, 365, 366, 561, 560, 566
 Fazlullah-ı Hindî, Seyyid: 374
 Fedâiler: 364
 Fedek arazisi: 204, 266, 267, 282, 397
 Fehir: 129
 Felâtun: 29
 Felemenk: 101, 106, 764, 818
Felsefeden Birinci Kitap, İlm-i Ahvâl-i Ruh, Ahmed Hilmi: 36
 Ferdinand, İspana kralı: 413, 705
 Ferdinandos Kral: 721
 Ferdiyyun (Monizm): 55
 Ferehiye: 317
 Fergana: 581
 Ferhad Paşa, Sadrâzam: 716, 719
 Feridun bey: 666
 Feridü'd-din-i Attâr: 548
 Feriştah oğlu: 561, 566
 Fernau, F. W.: 827, 835
 Ferraro, kont, Paris-Loren dukası: 420
 Fersan: 123
Fetevâ-yı Âlemgirîye, Hind ulemâ heyeti: 582
Fetevâ-yı Ali Efendi, Çatalcalı Ali Efendi: 582
Fetevâ-yı Ankaravî, Şeyhülislâm Fâzıl Muhammed b. Hüseyin: 582
Fetevâ-yı Cihangirîye, Hind ulemâ heyeti: 582
Fetevâ-yı Feyziye, Burhânü'd-din Kerhî: 582
Fetevâ-yı Hindîye, Hind ulemâ heyeti: 582
 Fethu'llah Acemî, Arusiye tarikatını Afrika'ya getiren şeyh: 541
 Fetiğ Hân, Ankara valisi: 421
 fetişizm: 76, 77
 Fetret Devri: 297, 684, 685
 Fetva kitapları: 581
Fevâid-i Zeyniye, Mısırlı Zeynü'd-din İbrahim b. Nüceym: 581
 Fevzi Paşa, 6'ıncı Ordu Müşîri: 619
 Feyzullah Efendi: 751, 752
Fıkh-ı Ekber, Ebû Hanife: 212
 Fıkıh usûlü: 580
 Fırat havzası: 121, 317
 Fırat nehri: 123, 125, 443, 447, 524, 527, 584, 666
 Fidel Castro: 858
Fîhi mâ-Fîh, Mevlânâ: 553
 Fil yılı: 141
 Filibe müftüsü: 25
 Filibe: 25, 430, 675
 Filip Ogüst, Fransa Kralı: 424, 435
 Filipinler: 818, 859
 Filistin: 121, 122, 156, 173, 285, 506, 579, 589, 607, 738, 847, 848, 850, 853, 854
 Filistin cephesi: 799
 Filistin Kurtuluş Komitesi: 854
 Finike: 849
 Finvalar: 73
 Fir'avn hükûmeti: 849
 Firdevs cenneti: 183
 Firûz Beğ: 679
 Fisagor: 138
 Fischer, A.: 824
 Fisher, İngiliz Bahriye Lordu: 796
 Fi-Yu dini: 73
 Fizân köylülere: 541
 Fizan: 26, 128, 538
 Flaret, Antakya valisi: 439
 Floransa kuvvetleri: 720
 Föster, Mösyö: 108
 France transatlantığı: 861
 François Joseph, Avusturya İmparatoru: 779
 François, Fransa Kralı: 705
 Franklar: 422, 424, 444
 Fransa: 121, 422, 423, 428, 433, 435, 444, 494, 543, 577, 678, 680, 705, 706, 710, 755, 764, 767, 773, 778, 779, 784, 792, 818, 832, 835, 845, 848, 861
 Fransa Ceza Kanunu: 573
 Fransa kralı: 422, 423, 458, 779, 853
Fransa Tarihi, Marten: 422
 Fransız /lar: 31, 111, 312, 773, 761, 767, 779, 780, 794, 817, 818, 845, 859, 863
 Fransız ansiklopedistleri: 761
 Fransız Büyük İhtilâli: 655. 841
 Fransız şövalyeleri: 428, 687
 Fransızca: 91
 Franz Babinger: 694
 Frazer: 643
 Frederik Barbaros, Almanya İmparatoru: 424, 435, 446, 458, 459
 Fredrik Hohenzollern: 428
 Frence de Saxe: 645

Frenkler: 776, 783
 Friedrich, Prusya kralı: 761
 Frow: 809
 Fuad Paşa: 779, 806
Fusûsü'l-Hikem, Muhyiddin
 Arabî: 231, 355
 Fuzûlî: 708
Füsûlü'l-Bedâyi fi Usûli's-Şerâyi,
 Molla Fenârî Şemseddin
 Ahmed b. Hamza: 580
Fütûhât-ı Siyam: 717

G

Gabon: 860
 Gabr: bkz. Cebraîl (as)
 Gabriel Hanatoux, Fransız
 Hâriciye Nâzırı: 818
 Gadir Günü şenlikleri: 398
 Gadirhum mes'elesi: 253
 Gadirhum mevkii: 248
 Gafikî: 291
 Galata Kulesi: 737
 Galata Mevlevî-hânesi: 735
 Galata surları: 692
 Galata: 412
 Galatasaray Sultanîsi: 25
 Gâlib ibni Müsâid, Mekke
 Şerifi: 617
 Galib: 129
 Galiçya: 490
 Galiçya cephesi: 799
 Galiçya Slav prenslikleri: 490
 Ganj nehri: 384, 405, 409
 Garanik meselesi/kıssası: 37,
 220, 221, 222, 223, 224,
 225, 226
 Garanik rivâyetleri: 219, 222
 Garb mutasavvıfları: 353
 Garb Ocakları: 616
 Garb Türkleri: 681
 Garbçılık: 30
 Garcin de Tassy, J. H: 104, 111
 Garibaldi: 809
 Gassâniye, Mürcie'nin kolu:
 335
 Gayrimüslimler: 372
 Gazâl-i Bedeviye: 36
 Gâzân Yasası: 524
 Gâzân, Argon'un oğlu, İlhanlı
 hükümdarı: 427, 452, 461,

483, 486, 507, 511, 517,
 518, 519, 520, 521, 522,
 524, 525, 526, 527, 528,
 529, 550, 588, 608
 Gâzî Ahmed Hân, Dânişmend
 Türklerinden: 418
 Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, Şark
 cephesi kumandanı: 317,
 800
 Gâzî Hünkâr: bkz. Murad I
 Gaziye Ayşe: 420
 Gazne: 384, 408, 409, 410
 Gazne Türk hükûmeti: 384
 Gazneli Mahmûd: 406, 407,
 408
 Gazzâlî: 109, 168, 169, 334,
 342, 348, 354, 355, 357,
 376, 562, 563, 570
 Gazze: 583
 Gazze muharebeleri: 799
 Gebze: 693
 Gedik Ahmed Paşa: 693
 Gelçent: 408
 Gelibolu: 428, 679, 685
 Gemlik: 420
 Genç Osman vak'ası: 730
 Germiyan Beyliği: 453, 679
 Germiyan oğulları: 676, 680
 Getto: 847
 Geylan: 526, 556
 Geyuk (Kuyuk) Hân: 480, 484,
 489, 494, 495, 496, 499
 Gırnata Hâkimi: 697
 Gıyâseddin Keyhüsrev I, Sel-
 çuklu Sultanı: 446, 447
 Gıyâseddin Keyhüsrev II,
 Selçuklu Sultanı: 449, 450,
 451, 475
 Gıyâseddin Keyhüsrev III,
 Selçuklu Sultanı: 451
 Gıyâseddin Keykubad, Alâeddin
 Keykubad'ın oğlu: 427
 Gıyâseddin Mes'ud II, Selçuklu
 Sultanı: 452, 666
 Gıyâseddin, Kert: 530
 Gibb, Prof.: 694, 824
 Gibbons: 669, 673, 677, 681
 Giovio, Paolo: 702
 Gird adası: 736, 738, 739, 741
 Gird âsileri: 794
 Gird meselesi: 793

Gizli imam: 359
 Goethe: 41, 555
 Gog Magok: 38
 Goldzieher: 653
 Gor geçidi: 406
 Gorî yerlileri: 407
 Gorîler: 407
 Gorkular: 466
 Gotye, şövalye: 420
 Goulmina, Fas: 859
 Goyuk, Büyük Hân: 458, 459
 Gökalp, Ziya: 31, 825
 Gök-Türk hakanları: 463
 Gök-Türk teşkilâtı: 470, 478
Gördüklerim, Lütî Simavî: 802
 Göynük: 667
 Grand Opera, Paris: 642
 Gregorius IX, Papa: 455, 493
 Grenard: 710
 Grigoryos, tarihçi: 500
 Grimme, Huber: 41
 Guillaume Rubrouck, Hollan-
 dalı: 484
 Guillaume, Prof.: 173
 Gulâm Ali Dehlevî: 547
 Gulât-ı Hanâbile: 396
 Gulât-ı Şî'a: 95, 219, 311, 313,
 392, 395
Gunye, Seyyid Abdülkadir Gey-
 lâni: 564
 Gurâbiye fırkası: 308
 Gustav Le Bon: 419, 793, 818
 Gücerat: 384, 408
 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu: 778
 Gülvaz kapısı, Bağdad: 501
Gülzâr-ı Savâb, Kâtip İbrahim
 Efendi: 736
 Gümölcine: 430
 Gümüşlü Künbed: 667
 Gümüşsuyu: 568
 Gümüş-tekin, Kayseri valisi:
 421
 Gün Hân, Oğuz Hân'ın büyük
 oğlu: 670
 Gündoğdu beğ: 426
 Güneş: 306
 Güney Arabistan: 786
 Güney Rusya: 490
 Gürcistan Kralı: 412, 522
 Gürcistan Kraliçesi: 448

Gürcistan: 418, 446, 495, 529
 Gürcü Mehmed Paşa: 742
 Gürcü-Kıpçak ordusu: 446
 Gürcüler: 413, 446
 Güreşçi Çelebi: 686
 Güzelce Hisar: 691

H

Habbâbe, Yezid b. Abdülme-
 lik'in dildâdesi: 389
 Habeş İmparatoru: 821
 Habeş ordusu: 141
 Habeşistan: 160, 220, 706, 718,
 786
 Habeşistan'a hicret: 154
 Habeşliler: 141
 Habîs, Ali bin Muhammed,
 Reisü'l-Zenc'in lakabı: 314
 Hac farızası: 595, 822
 Haccâc b. Yusuf el-Sakafî, Irak
 valisi: 38, 306, 326, 382,
 388, 390, 391
 Hâcegân tarikatı: 345, 535
 Hacer b. Adî Kindî: 389
 Hâcer, Hz. İbrahim'in hanımı:
 127
 Hacer-i Esved: 363, 396, 616,
 648
 Hacı Ârif bey: 317
 Hacı Bayram-ı Velî: 555, 556
 Hacı Bektaş çelebisi: 568
 Hacı Bektaş tekyesi: 560
 Hacı Bektaş-ı Velî: 318, 374,
 558, 559, 560, 565, 566, 568
 Hacı İl-beğ: 675
 Hacı Muhammed: 86
 Hacim Sultan: 566
 Haç: 819
 Haçlı /lar [Ehl-i Salib]: 40, 359,
 368, 382, 383, 399, 400,
 416, 418, 420, 421, 422,
 423, 424, 425, 428, 429,
 430, 432, 434, 435, 437,
 443, 444, 499, 585, 589,
 680, 687, 704, 816
 Haçlı donanmaları: 706, 711,
 721
 Haçlı dünyası: 399
 Haçlı hücumları: 419, 426, 585,
 853

Haçlı muharebesi: 424, 434,
 435, 678
 Haçlı orduları: 404, 416, 421,
 422, 424, 427, 428, 434,
 442, 443, 446, 490, 549,
 675, 680, 687, 688, 719
 Haçlı seferleri: 432, 434, 435,
 436, 687, 819, 853
 Haçlı sürüleri: 444, 816
 Haçlı taaassubu: 399
 Haçova: 720, 723
 Haçova muharebesi/zaferi: 721,
 722
 Hadbiye, Mu'tezile'nin kolu:
 331
 Hadım Süleyman Paşa, Mısır
 valisi: 706
 Hâdî, Halife: 578
 Hadîs: 195, 196, 201, 209, 303,
 343, 345, 346, 347, 350,
 351, 379, 571, 582, 583,
 593, 601, 605, 606, 621,
 638, 653, 699
 Hadramut: 122, 123, 126
 Hafız Baba, Gümüşsuyu mahal-
 le imamı: 568
 Hâfız Paşa: 736
 Hâfızü'd-din Abdullah b. Ah-
 med Berketü'l-Neseffî: bkz.
 Neseffî
 Hafsa (ra), Hz. Peygamber'in
 hanımı: 189, 190, 271
 Hafsiye, Haricî fırkası: 326
 haham /lar: 156, 157
 Hâile-i Osmaniye: 726, 730
 Hâitiye, Mu'tezile'nin kolu: 329
Hakayık-ı İslâmiyye Müstenid ve
Zihniyet-i Fennîye İhtiyacını
İşba'a Hadim, Ahmed Hilmi:
 33
 Hakem Meselesi: 392
 Hakem, Hâşimî soyundan: 129,
 175
 Hakikat-ı Muhammediye: 167,
 169
 Hakim Bi-emrillah, Fâtumî hali-
 fesi: 40, 310, 311, 375
 Hakîm bin Hizam: 181
 Hakîm Senâî: 551
 Hâkim Şehîd: 577
 Hâkim Tirmizî Mezarı, Özbe-
 kistan: 833

Hâkimiyet-i Milliye: 564
 Hakkâr dağı: 534
 Halaskâr Hareketi: 799
 Halâskârân-ı Zâbitân Grubu: 28
 Haleb Atabeğliği: 486
 Haleb Emîri: 505
 Haleb Selçukluları: 486
 Haleb: 423, 424, 425, 440, 476,
 495, 505, 506, 509, 514,
 522, 523, 566, 581, 700, 725
 Hâlef Gazi zâviyesi, Tokat: 518
 Haliç: 692
 Hâlid bin Velid: 177, 181, 249,
 263, 264, 266, 267, 268, 616
 Hâlid Kısra: 388
 Hâlidî tarikatı: 547
 Halife orduları: 400, 402
 Halife-i Abbâsî: 40
 Halife-i İslâm: 721
 Halifeler: 388, 394
 Halifeler Devleti: 501, 502, 816
 Halifelik: 403, 506
 Halil Bey: 321
 Halil Paşa: 725
 Halime, Hz. Muhammed'in süt
 annesi: 142
 Hallâc-ı Mansur: 354, 562, 565
 Halvetiye: 535, 536, 566
 Hama: 506, 509, 522, 523
 Hama Meliki: 506
 Hamburg: 313
 Hamdân, Karmatî: 308, 362,
 363
 Hamîd oğulları: 676
 Hammad b. Ebî Süleyman: 575
 Hammer, Avusturyalı tarihçi:
 417, 668, 671, 673, 674,
 676, 682, 686, 688, 693,
 706, 713, 718, 725, 735,
 736, 740, 750, 853
 Hamza bin Abdülmuttalib (ra),
 Hz. Muhammed'in amcası:
 154, 160, 163, 181, 182,
 183, 185, 375, 618
 Hamzaviye, Haricî fırkası: 326
 Han Halkı, Çinliler: 829
 Hanâbile, Müşebbihe'nin kolu:
 340
 Hânbalğ (= Hân Şehri=Pe-
 kin): 464, 498, 521, 524

- Hanbelî imamları: 615
 Hanbelîler: 396, 572, 583, 606, 611
 Hanbelîlik: 574, 582, 583, 597, 605, 606, 607, 626
 Hânedan-ı Osmaniye: 790
 Hanefî /ler: 524, 572, 576, 607, 639
 Hanefî mezhebi: 576, 579, 584
 Hanefî ulemâsı: 574, 582
 Hanefîlik: 571, 574, 579, 606
 Hâne-i Saâdet: 166
 Hâng-çu: 475
 Hanîf /ler: 130, 133
 Hanri de Bornie: 191
 Haralambidis, Hıristiyan azizi: 318
 Harb-i Umumî: 90, 794, 801, 802, 819, 848
 Harbû'l-Zenc [=Zencî Savaşı]: 313
 Hareket Ordusu: 794, 798
 Haremeyn-i Şerîfeyn: 310, 388, 390, 391, 597, 615, 618, 686, 727, 852
 Harem-i Şerif: 363, 389, 396
 Haricî /ler: 292, 295, 300, 301, 305, 308, 310, 312, 324, 325, 326, 327, 370, 377, 392, 395, 566, 615, 616
 Hâricî mezhebi: 324, 325, 331, 375, 377, 378, 381, 417, 597, 645
 Hârim kalesi: 505
 Harim zaferi: 423
 Hâris (ra): 166
 Hâris bin Hişâm: 271
 Hâris bin Muttalib bin Abdime-naf: 181
 Hâris bin Süraka, Ensâr'dan ilk şehid: 183
 Hâris Muhâsibî: 563
 Hâris, Gassan Meliki: 197
 Hârisiye, Haricî fırkası: 326
 Harput: 324, 418, 424, 443, 476
 Harran: 503, 607
 Hartmann: 70, 72, 236
 Hz. Hârun (as): 360
 Hârûniyât, İmam-ı Muhammed: 577, 579
 Hârunü'r-Reşid, Abbasî halife-si: 45, 313, 367, 369, 374, 399, 405, 409, 577, 578, 579, 582, 815
 Harzem Sultanları: 466
 Harzem ülkesi: 465
 Harzem: 465, 466
 Harzemşâh /lar: 425, 455, 527, 547
 El-Hasa adası: 122
 Hz. Hasan (ra), Hz. Ali'nin oğlu: 201, 270, 279, 297, 302, 303, 306, 310, 327, 373, 374, 391, 394, 397, 462, 534, 565, 641, 666
 Hasan Ağa, Mimar: 737
 Hasan Alp: 426
 Hasan b. Ziyâd: 577
 Hasan Can, Hoca Sa'deddin'in babası: 700, 701
 Hasan Celâyir, Şeyh, Büzürk: 530, 532
 Hasan Çelebi: 737
 Hasan el-Askerî bin Ali Tâkî: 310, 373
 Hasan II, Fas Kralı: 858, 860
 Hasan Paşa, Cezâyirli: 765
 Hasan Sabbâh: 308, 358, 363, 364
 Hasan, Mirza Ali Muham-med'in müridi: 86
 Hasan-ı Basrî: 301, 302, 327, 328, 331, 332, 374, 534
 Hasis bin Kâab, Hz. Muham-med'in atası Merre bin Kâab'ın biraderi: 180
 Hasis bin Kâab: 180
 Haskafi: 574
 Hasköy: 767
 Haslip, J.: 790
 Has-oda köşkü: 747
 Hassâf, Hanefî ulemâsından: 574
 Hâşim, Hz. Muhammed'in dedesinin babası: 129
 Hâşimî /ler: 121, 135, 155, 160, 165, 244, 247, 248, 253, 255, 275, 278, 279, 286, 287, 288, 289, 293, 314, 315, 316, 620
 Hâşimî fırkası: 307
 Hâşimî imamları: 374
 Hâşimî-Emevi: 244, 314
 Hâşimî-oğulları: 141, 155, 160, 162, 163, 164, 166, 175, 244, 270, 277, 286, 287, 289, 290, 295, 315, 316, 395, 619
 Hatay: 439
 Hataylılar: 387
 Hâtemü'l-Enbiyâ Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi, Aksekili Ahmed Hamdi: 226
 Hâtırat, Reşid beğ: 809
 Hatib Bağdâdî: 603
 Hz. Hatice (ra), Hz. Muham-med'in hanımı: 107, 118, 119, 140, 143, 151, 152, 153, 165, 181, 189, 190
 Hatice Turhan Sultan: 741
 Hatîcetü'l-Kübrâ: bkz. Hatice (ra)
 Hatom, Ermeni Kralı: 508
 Hattabiye fırkası: 306
 Hatya, Hindistan: 407
 Havariler: 439
 Havass cumhuriyeti: 134
 havralar: 461
 Havran: 310, 393, 558
 Hz. Havva: 359
 Hayatiler: 330
 Hayber arazisi: 204
 Hayber Yahudileri: 189
 Hayber: 122, 185, 186, 204
 Haydarî: 311
 Haydarpâşa: 786
 Hayfa: 98
 Hayl: 619
 Haymana: 404, 667
 Hayreddin Paşa, Kapdân-ı Der-ya: 706, 708
 Hayreddin Reis, Hızır, Mısır Kaptanı: 712
 Hayrullah Efendi: 670, 673, 686
 Hayrullah, Şeyhülislâm: 784
 Hayton, rahip: 522
 Hayyatiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
 Hazar Denizi: 25, 465, 490, 712, 714, 718, 736
 Hazarlar: 456

- Hâzimiye, Haricî fırkası: 326
Hazînetü'l-Fıkh, Ebû'l-Leys Nasır b. Muhammed Semerkandî: 581
 Hazrec kabilesi: 166
 Hazreciler: 166, 253
 Hazret Baba türbesi, Azerbaycan: 833
 Hazret-i Âlâ, Bâbî Mirza Ali Muhammed'in unvanı: 85, 87
 Hazret-i Şâh-ı Velâyet: 323
 Hegel [Haeckel], Ernest: 346
 Hegel: 70, 71, 72, 74, 102, 103
 Hemedân: 397, 414, 452, 500, 501, 502, 510, 520, 522, 528, 532
 Hendek muharebesi: 186
 Hendek: 185
 Henri De Bornie, Fransa'da Edebiyat Akademisi âzasından: 104
 Henze, Paul A.: 833
 Heraklit: 561
 Herakliyus, Bizans imparatoru: 109, 197
 Herat: 407, 480
 Herkül: 692, 854
 Hersek isyanı: 784
 Herzl, Teodor: 848
 Hevze, Yemâme Meliki: 197
 Hezarîfen: bkz. Ahmed Efendi
 Himyerîler: 127, 128, 134
 Hıra dağı: 151
 Hristiyan /lar: 83, 86, 93, 102, 107, 116, 156, 232, 234, 295, 296, 318, 323, 327, 329, 340, 352, 361, 371, 372, 375, 400, 403, 412, 414, 417, 420, 428, 429, 430, 432, 434, 437, 438, 439, 443, 446, 455, 457, 458, 459, 460, 461, 475, 484, 485, 493, 494, 495, 497, 505, 507, 509, 510, 518, 522, 524, 543, 550, 560, 589, 602, 608, 624, 630, 633, 637, 644, 652, 654, 672, 673, 674, 676, 677, 686, 690, 709, 732, 750, 764, 775, 776, 791, 794, 815, 820, 822, 827, 853, 853, 865
 Hristiyan akaid âlimleri: 338
 Hristiyan akâdesi: 764
 Hristiyan Avrupa: 39
 Hristiyan devletler / hükûmetler: 377, 675, 677, 696, 816, 817, 853
 Hristiyan dünyası/âlemi: 250, 409, 411, 418, 419, 425, 429, 675, 688, 738, 816, 817
 Hristiyan ekalliyetleri: 842
 Hristiyan Ekumenik Konsilleri: 438
 Hristiyan ittifakı: 721, 750
 Hristiyan mezhepleri: 677
 Hristiyan Mu'tezile mezhepleri: 377
 Hristiyan rasyonalistler: 333
 Hristiyan taassubu: 819
 Hristiyan tebea: 676, 677, 684
 Hristiyanlık: 37, 45, 54, 71, 72, 73, 74, 77, 80, 81, 83, 84, 85, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 110, 115, 116, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 141, 142, 156, 157, 174, 209, 226, 231, 233, 234, 250, 301, 316, 318, 326, 333, 338, 340, 343, 344, 346, 352, 355, 377, 405, 406, 409, 411, 418, 419, 425, 428, 432, 454, 455, 456, 458, 461, 462, 484, 493, 543, 631, 632, 633, 634, 641, 652, 656, 693, 706, 820, 821, 822, 829, 840, 857
 Hırka-i Saâdet: 720, 745
 Hırka-i Saâdet Dâiresi: 800
 Hırka-i Şerîf: 176, 622
 Hırka-i Şerîf Dâiresi: 766
 Hırvat kuvvetleri: 687
 Hırvatistan: 697
 Hısn-ı Mansur (Adıyaman): 448
 Hıta Kaanları, Cengiz Hân soyundan olan kaanlar: 498
 Hıta: 464, 465, 495
 Hıtay Türkleri: 408
 Hz. Hızır (as): 319, 320, 321, 613, 622
 Hızır b. Biltigin: 401
 Hızır'ın direği: 321
 Hicaz: 39, 122, 124, 125, 127, 134, 141, 285, 295, 300, 563, 571, 587, 617, 618, 619, 688, 748
 Hicazlılar: 583
 Hicret: 175, 178, 200, 201, 243
 Hiçlik Zirvesi: 34
Hidâye, Şeyhülislâm Burhânü'd-din Merginânî Ebû Hasan: 574, 581
Hikem-i Atâiye, Atâu'llah İskenderânî: 609
Hikmet Ceride-i İslâmiye: 27
Hikmet Gazetesi: 27, 28, 29, 59
 Hikmet Matbaası: 27, 36
 Hiksus: 127
 Hilâfet: 384, 388, 389, 392, 400, 401, 454, 455, 501, 542, 585, 590, 602, 619, 625, 659, 700, 702, 722
 Hilâfet dâvası: 392
 Hilâfet makamı: 542, 590
 Hilâl: 429, 430, 444, 506, 586, 710
 Hilvanî, Şemsü'l-E'imme: 574
Hilyetü'l-Evliyâ: 604
 Himalâya: 406, 814
 Himyerîler: 141
 Hind: 73, 111, 123, 126, 137, 195, 339, 345, 363, 384, 385, 406, 434, 436, 495, 536, 702, 793
 Hind Budizm'i: 829
 Hind Denizi: 123, 710, 817
 Hind dinleri: 339
 Hind hurafeleri: 84, 156
 Hind Moğolları: 735, 736
 Hind Müslümanları: 385, 636, 637, 645, 809, 819, 820, 824
 Hind Okyanusu: 121, 716
 Hind ordusu: 406
 Hind seferleri: 706
 Hind yarımadası: 637
 Hind yolları: 786
 Hind-i Çini: 497
 Hindikuş dağı: 384
 Hindistan: 93, 219, 405, 406, 407, 408, 409, 424, 429,

- 441, 466, 531, 547, 561, 586, 590, 623, 633, 636, 641, 645, 646, 702, 703, 779, 786, 793, 815, 817, 818, 819, 820, 823, 827, 835, 836, 837, 839
- Hindistan camii: 793
- Hindistan komünizmi: 839
- Hindistan prensleri: 793
- Hindistan'daki Sipahi İsyanı: 786, 818
- Hindli /ler: 73, 109, 137, 298, 340, 359, 384, 385, 407, 408, 409, 636, 823
- Hindu: 636, 820, 839
- Hissiyyun, hissiyeciler (Le Sensualisme): 54
- Hişâm: 186
- Hişâm bin Abdülmelik: 309
- Hişâm bin el-Hakem, Hâşimîye fırkası birinci reisi: 307
- Hişâm bin Ömerü'l-Fûtî, Hişâmîye'nin reisi: 329
- Hişâm bin Salim el-Cevânîkî, Hâşimîye fırkası ikinci reisi: 307
- Hişâmîye, Mu'tezile'nin kolu: 329
- Hitit hükûmeti: 849
- Hitler: 850, 851
- Hiya'lar: 472
- hiyeroglif: 127
- Hiyve: 634, 645
- Hiyve Hânlığı: 486
- Hoca İshak Efendi (Harputî): 560, 767
- Hocapaşa yangını: 758
- Hocend: 465
- Hokand: 475, 482
- Hollanda kuvvetleri: 720
- Hollanda: 119
- Honan: 830
- Horasan: 87, 299, 353, 384, 387, 388, 398, 406, 410, 417, 470, 475, 483, 495, 500, 502, 507, 517, 518, 520, 521, 526, 527, 529, 532, 541, 579, 583, 601
- Horasan erenleri: 546, 549, 565
- Hospitalier tarikatı: 559
- Hotin muhasarası: 731
- Houdsma: 158
- Hozra Ukoş türbesi, Kazakis-tan'da: 833
- Huart, Cl.: 555
- Hubbab bin Eres: 159
- Hubbab ibni Münzer ibni Cemuh: 252
- Hubel, put ismi: 134
- Hız. Hûd (as): 127
- Huda: 78, 233
- Hudâ-bahş: 824
- Hudâiye, Nusayrîlerin diğer adı: 311
- Hudâvend Hâtun türbesi, Niğde: 518
- Hudâvend Selçuk Hâtun, Selçuklu prensesi: 483
- Hudâvendigâr: 28, 447, 675, 845
- Hudeybiye: 270, 271
- Hudeyde: 123
- Hudûs [=Sonradan olma]: 216
- Hulfiye, Haricî fırkası: 326
- Hulûl akidesi: 305
- Hulûliye: 334, 339, 340
- Humbarahâne: 767
- Humma: 713
- Humus: 509, 522
- Humus Meliki: 506
- Huneyn: 185, 201, 268
- Huneyn gazâsı: 186
- Huntington: 790
- Hunyadi Yanoş (Jan Hunyad), Erdel Voyvodası: 687
- Hurâfât (hurafeler) = Legende: 51, 52, 390, 427, 658
- Hurûf-ı hay (= Yaşayan harfler), Mirza Ali Muhammed'e tabii olan ilk 18 kişiye verilen isim: 87
- Hurûfî /lik: 356, 358, 364, 365, 366, 391, 430, 536, 559, 560, 564, 566, 591
- Huşinler: 466
- Huy Halkı, Çinli müslümanlar: 829
- Huzeyliye, Mu'tezile'nin kolu: 328
- Huzûr-ı Akl ü Fende Maddîyûn Meslek-i Dalâleti, Ahmed Hilmi: 34
- Huzzariye tarikatı: 350
- Hükemâ, İmamiye kolu: 310
- Hükûmdar, Machiavelli: 736
- Hülagû orduları: 475
- Hülagû, İlhanlıların kurucusu, Tuluy'un oğlu: 427, 430, 450, 462, 475, 476, 496, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 510, 511, 517, 518, 519, 520
- Hülefâ-i Râşidîn: 111, 390, 575, 603, 616
- Hümâşâh, I. Abdülhamîd'in zevcesi: 765
- Hünkâr Çayırı: 693
- Hünkâr İskelesi: 778, 792
- Hünkâr İskelesi antlaşması: 773, 777
- Hür Subaylar Cemiyeti: 851
- Hürmüz boğazı: 865
- Hürmüz, Zerdüştlük'te tanrı: 35
- Hürremîye fırkası: 308
- Hürriyet ve Kanun-ı Esasî: 25
- Hüsameddin Aksarayî, Şeyh, Hacı Bayram-ı Velî'nin hocası: 555
- Hüsameddin Çelebi: 548, 551, 553
- Hüsameddin Lâcin, Memlûk Sultanının Suriye vekili: 509, 522, 523
- Hüsameddin, Haleb kalesi kumandanı: 506
- Hız. Hüseyin (ra), Hız. Ali'nin oğlu: 201, 270, 272, 289, 297, 298, 300, 303, 306, 309, 310, 372, 373, 374, 394, 397, 462, 534, 565, 639, 640, 641, 642
- Hüseyin Avni: 784
- Hüseyin bey, Şah Hüseyin-zâde, Koziçan kaymakamı: 320, 321, 322
- Hüseyin Buşriye Taberî türbesi: 87
- Hüseyin Buşriye, Horasanlı, Bâb'ın şeyhi: 85, 86
- Hüseyin Cahit: 312
- Hüseyin Çelebi: 580
- Hüseyin el-Ehvâzî: 362

Hüseyin Hamevî: 556
 Hüseyin İbni Sefer: 732
 Hüseyin Kem-hânî: 722
 Hüseyin Kipdâvî, Hindli âlim: 843
 Hüseyin Mirza: 96
 Hüseyin Paşa, Mezemorta: 749
 Hüseyin Paşa, Sultan Selim'in lalası: 712
 Hüseyin-zâde Ali: 833
 Hüsrev Paşa, Sadrazam: 773
 Hüsrev Perviz, İran Şahı: 197
 Hüsrev-i Dehlevî: 701
 Hüzeyme: 129

I

Ifk vak'ası: 187, 191, 193, 292
 İka (Aga) Moğol kabilesi: 466
 Irak: 39, 121, 125, 126, 263, 264, 267, 268, 269, 291, 295, 313, 317, 353, 362, 382, 388, 389, 398, 406, 411, 413, 495, 531, 558, 575, 583, 606, 619, 681, 734, 748, 799, 836, 852, 862
 Irak bahçeleri: 380
 Irak kumandanlığı: 274
 Irak mektebi (Ehl-i Rey; Görüşçüler): 571
 Irak mutasavvıfları: 353
 Irak'ın fethi: 263
 İrakeyn seferleri: 706
 Irak-ı Acem: 398, 502, 520
 Irak-ı Arap: 502
 Iraklı hacılar: 173
 Iraklılar: 391, 583
 İsfahan dağı: 307
 Islâhat Fermanı: 779, 780, 792
İslâhü'l-Mantık, İbni el-Sekit: 394
 Issık Ata Mağarası, Kırgızistan: 833
 İstirap dini: 71
İşildayan Hilâl, F. W. Fernau: 827

i

İ'tilâf ve İttifak blokları: 28, 799
 İ'tisam ayeti: 27
 İ'tizal erbabı: 393
 İ'tizal mezhebi: 333

İbâd b. Kesîr: 391
 İbâhî /lik [= Mübahçılık]: 317, 318, 356, 364, 365, 366, 375, 430, 536, 559, 560, 591
 İbahîye mensupları: 334
 İblîs: 219, 296, 372
 İbn Esîr: 388, 475, 598
 İbn Hazm: 172
 İbn Sebe: 305
 İbn Teymîye, Harrânî, Ahmed Takiyyü'd-dîn Ebû'l-Abbâs: 216, 217, 600, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 620, 621
 İbni Abbas: 172, 201, 222, 224, 225, 276, 295, 326, 327
 İbni Âbidin, Şam'lı: 581
 İbni Atiyye: 173
 İbni Batuta: 45, 460, 531, 548, 672
İbni Batuta Seyahatnâmesi: 613
 İbni Bîbî: 518
 İbni Cerih: 391
 İbni Cevzî: 601
 İbni Dernaş, Sâhib-i Dîvân: 501
 İbni Ebî Süfyan: 286
 İbni Esîr, tarihçi: 409, 412
 İbni Fâriz: 344
 İbni Hâcer el-Heylemî: 613
 İbni Haldun: 45, 575, 826, 867
 İbni Hallikan: 389, 401, 600, 601, 602, 603, 604
 İbni Hazm: 172
 İbni Hübeyre, Irak valisi: 575
 İbni İshâk: 225
 İbni Kayyim el-Cevzî: 611, 612, 614, 621
 İbni Kemal: 670, 681, 708
 İbni Kesîr: 225, 310, 609
 İbni Kuteybe: 603
 İbni Mes'ud: 160, 185, 199, 283
 İbni Mukannâ: 370
 İbni Mülcem: 305, 326
 İbni Rüstem: 577
 İbni Rüşd: 376, 563
 İbni Saâtî, Muzafferü'd-din: 581
 İbni Salim: 307
 İbni Sebe: 290, 291, 296, 305, 306
 İbni Selâm: 577

İbni Seleme: 577
 İbni Sînâ: 353, 385
 İbni Tümrüş: 563
 İbni Zeyâd, vezir: 393
 İbni Zeynî Dahlân: 615, 617, 623
 İbnu'llah: 115
 İbnü'l-Emin: 802, 804
 İbnü'l-Hakem: 307
 İbnü'r-Reşid, Şammâr emîri: 619
 İbnü's-Sevdâ: bkz. İbn Sebe
 Hz. İbrahim (as): 127, 172, 218, 307, 360
 Hz. İbrahim (as) nesli: 142, 456
 İbrahim Beğ, Karaman-oğlu: 691
 İbrahim bin Seyyârü'n-Nazzâm, Nazzâmiye'nin reisi: 328
 İbrahim dini: 130, 131, 133
 İbrahim Ed-Dusûkî: 355
 İbrahim Edhem: 350, 351, 534, 729
 İbrahim Edhem'in tarikati: 541
 İbrahim Efendi, Kâtip: 736
 İbrahim Efendi, Rûz-nâmecî: 735
 İbrahim Halebî: 581
 İbrahim Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu: 618
 İbrahim Paşa, Sadrazam: 720
 Hz. İbrahim(as)'ın kabri: 199
 İbrahim, Emîr Yahya'nın oğlu, Sanhace hükûmeti emîri: 379
 İbrahim, Hz. Ali soyundan: 391
 İbrahim, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu: 773
 İbrahim, Osmanlı Sultanı: 738, 739, 740
 İbranî /ler: 127, 128, 129, 136, 137, 219, 285
 İbranî hattı: 127
 İbranî lisanı: 103, 127, 156, 157, 218, 219, 229
 İcmâ: 328
 İctihad kapısı: 650, 658
 idealistler, zihniyyun: 54, 102, 103
 İdi Âmin: 857

- İdil-Ural: 832
 Hz. İdris (as): 172
 İdris Ağa, Kızlar-ağası: 766
 İdris-i Alevî: 373, 374
 İdris-i Bitlisi: 672
 İdrisîler: 373
 İhvân-ı Müslimîn: 849
İhyâü Ulûmî'd-dîn, Gazzâlî: 376, 562, 563
 İkbal: 555
 İkbalî, Sultan II, Mustafa'nın mahlası: 751
İkdam: 27, 794
 İki Gavs-i Enam, Abdülkadir ve Abdüsselâm: 26, 34
 İkinci Dünya Harbi: 469, 543, 750, 813, 823, 831
 İkinci Edirne Vak'ası: 767
 İkinci İslâm Zirvesi: 857
 İkinci Kosova zaferi: 688
 İkinci Viyana Muharasası: 817
 İlâhiyyun (Le Deisme): 54, 55
 İlciktay Noyan: 495
 İlçikinler: 466
 İl-gazî, Artuklu emîri: 424
 İlhamî, Sultan III. Selim'in mahlası: 766, 768
 İlhan: 452
 İlhanlı /lar: 37, 450, 452, 463, 486, 497, 498, 499, 501, 502, 507, 512, 518, 520, 521, 524, 525, 526, 532, 533, 588, 607, 608
 İlhanlı devleti: 427, 507, 519, 524
 İlhanlı Moğolları: 516, 517
 İlhan-oğulları: 483
 İlik Hân: 407
 İlikîye [İlig Hânlı] Türkleri: 406, 425
 İlim, Bahâî ayı: 98
 İlk Hristiyanlar: 233, 234
 İlk Muhacirler: 251
 İlk müslümanlar: 280, 325
 ilm-i nücûm [=astroloji]: 233
 İlminski, Rus misyoneri: 832
 İl-tigin Gazî: 420
 Hz. İlyas (as): 613, 622
 İlyâs Hoca türbesi, Dağıstan'da: 833
 İlyas, Hz. Muhammed'in ecdadından: 129
 İmâdeddîn-i Zengî, Musul atabegi: 424, 444
 İmam Bâkır: bkz. Muhammed Bakır
 İmam Ebû Hanîfe: bkz. Ebû Hanîfe
 İmam Şâmil: 831
 İmâmeyn: 577, 579
 İmam-ı Ali: bkz. Ali (ra)
 İmam-ı Âzam: bkz. Ebû Hanîfe
 İmam-ı Bâkır: bkz. Muhammed Bâkır
 İmam-ı Bârâ: 640
 İmam-ı Buhârî: bkz. Buhârî
 İmam-ı Davud: bkz. Ebû Davud
 İmam-ı Ebû Yusuf: bkz. Ebû Yusuf
 İmam-ı Erbaa: 611
 İmam-ı Eş'arî: bkz. Ebû'l-Hasan Ali el-Eş'arî
 İmam-ı Evzâî: bkz. Evzâî
 İmâm-ı Gâib [Kayıp İmam]: bkz. Muhammed Mehdi
 İmam-ı Gazzâlî: bkz. Gazzâlî
 İmam-ı Hanbel: bkz. Ahmed b. Hanbel
 İmam-ı Mâlik: bkz. Malik b. Enes
 İmam-ı Masum: bkz. Muhammed Mehdi
 İmam-ı Mâturidî: bkz. Ebû Mansûr Mâturidî
 İmâm-ı Mektum [=Gizlenmiş İmam]: bkz. Muhammed Mehdi
 İmam-ı Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî el-Vâsitî, Hanefî imamı: 574, 576, 577, 579, 581, 599
 İmam-ı Muhammed b. Mansur Mâturidî: bkz. Ebû Mansûr Mâturidî
 İmam-ı Rabbânî Şeyh Ahmed Fârûkî: 546, 547
 İmam-ı Sebki: 614
 İmam-ı Sevrî: bkz. Süfyân-ı Sevrî
 İmam-ı Şafî: bkz. Şafî
 İmamiye mezhebi: 309, 310, 316, 617
 İncil: 54, 102, 103, 142, 156, 219, 226, 234
 İncil tenkitçileri: 218
 İnebahtı muharebesi: 713, 714
 İnebahtı: 713
 İngiliz - Alman rekabeti: 619
 İngiliz - Türk çekişmeleri: 619
 İngiliz /ler: 31, 111, 590, 620, 623, 637, 794, 807, 818, 838, 845, 848, 859
 İngiliz ajanları: 597
 İngiliz donanması: 767, 773, 791
 İngiliz emperyalizmi: 618
 İngiliz fırkası: 799
 İngiliz himayesi: 619
 İngiliz hukuku: 573
 İngiliz işgali: 636, 818
 İngiliz kumpanyası: 817
 İngiliz makamları: 842
 İngiliz mandası: 818
 İngiliz ordusu: 786, 846
 İngiliz sefareti: 793
 İngiliz siyaseti: 619
 İngiliz umumî efkârı: 820
 İngilizce: 820
 İngiltere: 150, 424, 435, 493, 615, 619, 620, 624, 680, 716, 764, 767, 776, 778, 779, 784, 786, 791, 792, 793, 801, 818, 819, 820, 832, 835, 845, 848, 851, 852
 İngiltere Kralı: 424, 435, 458, 493
 İnkılâb-ı Osmanî: 794
 İnnocentius VI, Kardinal Fieschi, Papa: 455, 458, 484
 İnsan-ı kâmil: 173
 İnşikak-ı kamer: 164
 İpotizm: 228, 229
 İran: 27, 38, 39, 52, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 110, 126, 133, 134, 136, 137, 151, 196, 214, 263, 268, 282, 286, 294, 295, 298, 299, 300, 310, 312, 313, 316, 345, 353, 363, 369, 370, 381, 382, 383, 394, 397, 398, 400, 401, 402, 405, 406, 410, 411, 424, 425, 426, 427, 437,

- 450, 454, 455, 459, 460, 461, 465, 466, 495, 496, 500, 502, 508, 520, 529, 531, 532, 535, 536, 537, 553, 561, 563, 565, 566, 585, 586, 587, 588, 590, 591, 606, 620, 632, 633, 636, 638, 641, 643, 645, 654, 659, 681, 698, 702, 705, 706, 710, 716, 718, 722, 723, 724, 734, 735, 736, 753, 754, 755, 764, 799, 818, 827, 852, 866, 867
- İran ahâlisi: 286, 310, 326
- İran edebiyatı: 353
- İran fikirleri: 316, 427
- İran fütûhâtı/harbleri: 268, 725, 755, 862
- İran Hânları: 502
- İran havalisi: 98, 126
- İran hükûmeti/saltanatı: 92, 110, 400
- İran kahramanları: 263
- İran kervanları: 383
- İran Kısraları: 315, 397
- İran körfezi: 860
- İran medeniyeti: 136, 298
- İran Moğolları: 482, 486, 499, 531
- İran mollaları: 304
- İran mutasavvıfları: 365
- İran mücâdelesi: 704
- İran orduları: 38
- İran ruhu: 398, 426
- İran seferi: 703, 753
- İran Selçukluları: 437, 486
- İran Şahı: 89, 263, 282, 710
- İran, hurafeleri: 84
- İranî din: 411
- İranlı /lar: 39, 72, 73, 93, 108, 136, 157, 267, 285, 298, 299, 310, 305, 311, 312, 316, 352, 360, 369, 370, 374, 376, 383, 385, 391, 400, 461, 510, 632, 638, 641, 642, 643, 644, 645, 648, 731
- İrem: 127
- İren, Bizans İmparatoriçesi: 399
- H. İsa (as): 75, 81, 88, 95, 103, 115, 138, 152, 155, 156, 157, 172, 174, 195, 219, 231, 233, 234, 285, 295, 305, 316, 318, 323, 343, 360, 419, 420, 439, 458, 460, 497, 602, 858
- İsâ bin Sabîh, Müzdariye'nin reisi: 329
- İsâ dini: 72, 73, 115, 136, 234
- İsâ'nın Hayatı, Pol de Relâ: 218
- İsa'nın Hayatı, Rénan: 103
- İsa'nın ulûhiyeti: 156
- İsbat ve tekâmül felsefesi (Le Positivisme et l'évolution): 54, 55
- İsevî: bkz. Hıristiyanlık
- İseviye tarikatı: 540, 541
- İsfahan: 414, 440, 441, 443, 452, 480, 579
- İsfendiâr: 692
- İskandinavya: 854
- İskender Beğ: 688
- İskender Paşa, Bosna Beğlerbeği: 712, 731
- İskender, Büyük: 524, 641, 692, 694, 702, 703
- İskenderiye: 269, 610, 848
- İskenderun: 439
- İslâm: Çok yerde
- İslâm akidesi: 75, 108, 157, 333, 301, 352, 370, 651
- İslâm âlemi/dünyası: 27, 33, 37, 39, 40, 110, 131, 135, 250, 286, 295, 297, 300, 314, 316, 325, 336, 341, 357, 364, 382, 383, 386, 399, 412, 413, 422, 427, 448, 454, 455, 506, 585, 590, 596, 614, 619, 620, 633, 634, 645, 646, 647, 650, 651, 670, 682, 699, 702, 813, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 825, 827, 828, 832, 842, 846, 849, 853, 855, 865
- İslâm askeri: 178, 179, 183, 186, 195, 249, 251, 283, 674, 382, 815
- İslâm Asyası: 448
- İslâm bayrağı: 235, 827
- İslâm birliği: 27, 279, 787, 822
- İslâm câmiası: 74, 295, 372
- İslâm cemiyeti: 184, 237, 286, 318
- İslâm Devletleri Birliği: 854
- İslâm Devletleri Hariciye Vekilleri Konferansı: 854
- İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi, C. Brockelmann: 826
- İslâm Devletleri Zirve Konferansı: 856
- İslâm devletleri/memleketleri: 291, 300, 367, 670, 693, 697, 700, 709, 787, 815, 818, 827, 845, 856, 857, 861, 864
- İslâm Düşüncesi, Hilmi Z. Ülken: 174
- İslâm Enternasyonalı: 839, 840, 841, 842, 846
- İslâm Etüdleri Merkezi: 859
- İslâm felsefesi: 109, 169, 344
- İslâm fetihleri: 263, 264, 315, 316
- İslâm fetret devirleri: 331
- İslâm Halifeliği: 263, 315, 373, 410, 413, 427, 429, 501, 786, 825
- İslâm hukuku: 571, 572, 573, 574, 575, 576, 606, 695, 709, 717, 787
- İslâm Hükûmeti: 110, 250, 264, 585, 586
- İslâm içtimaiyatı: 240, 241
- İslâm ittihatçıları: 857
- İslâm kadınları: 111
- İslâm kavimleri: 429, 571, 651
- İslâm kongresi: 822
- İslâm kültürü: 843
- İslâm liderliği: 665, 735
- İslâm medeniyeti: 313, 815, 822
- İslâm melikleri: 502
- İslâm Milliyetçiliği: 845, 846
- İslâm muhacereti: 672
- İslâm mutasavvıfları: 102, 351
- İslâm müellifleri/müverrihleri: 223, 292, 314, 316, 317, 607
- İslâm Müşterek Pazarı: 852
- İslâm Nasyonalizmi: 841, 842, 845, 846
- İslâm nüfusu: 745, 827
- İslâm Paktı: 852
- İslâm Saltanatı: 830

- İslâm Şûrâsı: 238, 239
 İslâm tarihi: 37, 38, 45, 54, 104, 117, 120, 135, 242, 268, 313, 314, 315, 316, 345, 375, 826
İslâm Tarikatleri, Louis Potie: 343
İslâm Tedkikleri, Rudi Paret: 173
 İslâm toprakları: 285, 327,
İslâm ve Dîn-i İstikbâl, Ahmed Hilmi: 36
 İslâm yayılması: 263
 İslâm Zirve Konferansı: 854
 İslâm Zirvesi: 858
 İslâmcılık: 30, 31
 İslâmî adâlet: 264
 İslâmî an'aneler: 136, 140, 141, 142, 158, 286, 785
 İslâmî birlik ve kardeşlik: 241, 844, 856
 İslâmî düşünceler: 38
 İslâmî emirler: 783
 İslâmî hakikatlar: 351
 İslâmî hikmet: 235, 343
 İslâmî hükümler: 219, 380
 İslâmî tasavvuf: 102, 345
 İslâmî vakıflar: 832
 İslâmiyet: Çok yerde
 İslâmlaştırma: 674
 İslâm-Türk-Roma cihan hâkimiyeti: 703
 İslâvlar: 73
 Hz. İsmail (as): 127, 128, 129, 360
 İsmail Ankaravî, Mesnevi Şârihi: 722
 İsmail Canpolat: 804
 İsmail Dede, Galata Mevlevihânesi postnişini: 735
 İsmail Hakkı, Bereketzâde: 90, 221
 İsmail Hân, Dânişmend hükümdarı: 420, 421
 İsmail Sâmânî Mezârı, Özbekistan: 833
 İsmail, Câfer-i Sâdık'ın oğlu: 308, 311, 358, 359
 İsmâil-i Rumî, Tosyalı, Kadiri piri: 557
 İsmâilîler: 311, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 374, 499, 517, 536
 İsmailiye fırkası: 308, 310, 314, 316, 317, 364, 500
 İsmâiliye kaleleri: 500
 İsmâiloğulları, Hz. İbrahim'in soyu: 128
 İsnâ Aşeriye [=Oniki İmam] fırkası: 305, 310, 565, 617
 İspanya hükûmeti: 40
 İspanya Kralı: 704
 İspanya limanları: 697
 İspanya Müslümanları: 434
 İspanya: 40, 375, 376, 380, 596, 697, 716, 735, 815, 817, 845
 İspanyalı Hristiyanlar: 380
 İspanyollar: 40, 298, 381, 386, 585, 595
 İsparta: 561, 845
 İsrâ kelimesi: 173
 İsrâ Sûresi: 171, 173
 İsrail: 38, 125, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 855, 860, 867
 İsrail Devleti: 847, 850
 İsrail Harbi: 855
 İsrail hudutları: 98
 İsrail meselesi: 850
 İsrail oğulları: 136, 178, 231, 232, 233, 655
 İsrail Rabbi'leri: 38
 İsrailiyât: 38, 45, 84, 125
 İstanbul: 4, 25, 26, 28, 33, 34, 35, 36, 38, 93, 94, 283, 299, 399, 404, 410, 416, 420, 428, 429, 434, 435, 439, 441, 442, 445, 446, 450, 474, 487, 499, 545, 547, 553, 555, 557, 558, 578, 581, 588, 589, 617, 618, 669, 680, 691, 692, 695, 697, 700, 703, 712, 713, 719, 720, 723, 725, 734, 735, 737, 739, 745, 750, 754, 757, 758, 760, 761, 764, 767, 769, 771, 784, 787, 791, 795, 798, 799, 801, 802, 803, 807, 808, 809, 810, 815, 817, 826, 833, 847, 859
 İstanbul ahâlisi: 772
 İstanbul Antlaşması: 753
 İstanbul hükûmeti: 808
 İstanbul İmparatorluğu: 399, 420
 İstanbul kuşatmaları: 692
 İstanbul matbaaları: 26
 İstanbul'un fethi: 151, 688, 691, 694, 763, 798
 İstanbul-Bağdad: 829
İstibdad'ın Vahşetleri yahut Bir Fedakârın Ölümi, Ahmed Hilmi: 36
 İstiklâl Harbi: 808, 818, 819
 İstiklâl Mücadelesi: 820
 İstirya: 698
 İsveç: 764, 766
 İsviçre: 847
 İşgal Kumandanlığı: 804
 İşkodra Sulhu: 784
 İşkodra: 772, 799
 İştirak [=komünizm]: 375
 İştirakiye: 214, 317, 351
 İtalya: 28, 433, 696, 697, 704, 738, 792, 794, 798, 803, 809, 818, 845
 İtalya Krallığı: 809
 İtalya sâhil şehirleri: 725
 İtalyan /lar: 31, 73, 619, 681, 798, 809, 838
 İtalyan şövalyeleri: 429
 İtilâf devletleri: 799
İttihâd-ı İslâm, Ahmet Hilmi'nin İstanbul'da çıkardığı gazete: 26
 İttihâd-ı İslâm: 27, 796, 822
 İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti: 795
 İttihat ve Terakki: 27, 28, 33, 794, 799
 İttihat ve Terakki hükûmeti: 27
 İttihatçılar: 28, 798, 800, 805
 İytah, Türk kumandan: 403
 İzabella, İspanya kraliçesi: 413
 İzbudak, Veled Çelebi, Mevlevî postnişini: 553, 561, 564, 565, 801
 İzadi: 687
 İzmir: 25, 439
 İzmir'in işgâli: 806
 İzmirli İsmail Hakkı: 34, 225

İzmit: 439, 441, 669, 671
 İznik: 416, 420, 421, 434, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 450, 556, 669, 671
 İznik gölü: 420
 İznik kalesi: 420
 İznik müdafaası: 549
 İznik'in fethi: 673, 674
 İzzeddin Aybek, Hazinedar: 523
 İzzeddin Keykâvus I, Anadolu Selçuklu Sultanı: 447
 İzzeddin Keykâvus II, Anadolu Selçuklu Sultanı: 450, 495, 505, 507
 İzzeddin Kılınç Arslan: 445
 İzzet Fuad Paşa: 791
 İzzet, Bahâî ayı: 98
 İzzü'd-din Bahtiyar, Muizü'd-devle'nin oğlu: 397

J

Jak, Aragon Kralı: 508
 Jan Hunyad, Haçlı kumandanı: 429, 687, 688
 Jan, Korkusuz, Burgonya duka-sı: 428
 Japonya: 646
 Japonyalılar: 73
 Jean Pichon, Fransız Dışişleri Bakanı: 597, 842
Jeune Afrique dergisi: 859
 Johnson, Başkan: 850
 Jorj, Grandük: 490
 Joseph II, Avusturya İmparatoru: 765
 Jove, Paul: 710
 Jön Türk: 25, 26, 27, 789, 793, 794, 833, 843, 851
 Juden Staat = Yahudi Devleti: 847
 Jül Simon: 78
 Jüpiter: 137

K

Ka'be: 141, 154, 163, 166, 173, 309, 335, 363, 388, 389, 394, 457, 696
 Ka'be örtüsü: 388
 Kâ'biye, Mu'tezile'nin kolu: 330
 Kâab: 129
 Kaadiriye tarikati: 26

Kabakçı Mustafa hareketi: 767
 Kabartaylar: 764
 Kabbala: 232, 295, 296
 Kâbe kavseyn: 173, 174, 365
 Kabil: 819
 Kabr-i şerîfi: 199
 Kaçar: 90
 Kaddafi: 857, 858, 859, 860, 867
 Kader mes'elesi: 629
 Kaderiye mezhebi: 34, 393, 570
 Kadı Beyzâvî: 225
 Kadı Burhaneddin: 510
 Kadı efendi, Koziçan kadısı: 322
 Kadı Kutbü'd-dîn: 512
 Kadıköy: 420, 439, 712
 Kadı-zâdeliler: 625
 Kadihan: 577
 Kadir-hâne, İstanbul Topha-ne'de: 557
 Kadirî: 541, 561, 622
 Kadirilik: 34, 540, 556, 557, 558
 Kadisiye gazileri: 271
 Kadisiye muharebesi/zaferi: 269, 270
 Kadisiye vak'alari: 270
 Kâfi, İmam-ı Muhammed: 576
 Kâfir Murad: 725
 Kafkas cephesi: 799
 Kafkas Dağları: 718
 Kafkas sâhilleri: 697
 Kafkas toprakları: 755
 Kafkasya: 295, 438, 490, 636, 716, 718, 832
 kâğıt para: 519
 Kâğıthane: 753, 771
 Kahire: 25, 40, 424, 482, 583, 593, 618, 700, 819, 858, 859
 Kâhta: 448
 El-Kahtaniye: 842
 Kaim bi-Emrillâh, Abbasî hali-fesi: 410
 Kalavun, Nâsirü'd-dîn b. Kalavun, Memlûk Sultanı: 509, 513, 608
 Kalender Gedâ, Ahmet Hil-mi'nin mahlası: 27
 Kalender, gazete: 29
 Kalenderoğlu: 725

Kalgay Şahbaz Giray: 764
 Kali Sipi, Hızır direği, batıl ziyaretgah: 321
 Kalven: 77
 Kaman: 456
 Kamanîçe şehri: 741, 752
 Kamboç: 466
 Kâmil, Meyyâfârîkîn Meliki: 502
 Kâmilîye fırkası: 306
 Kamilar: 456, 457
 Kanada: 838
Kanat gazetesi: 27
 Kandiye: 741, 742, 743
 Kaniye: 721
 Kansugavri (Kansu Gurî), Mısır Sultanı: 700
 Kant: 55, 100, 101, 103, 156
 Kanun-ı Esasî: 310, 311, 791, 798, 806
 Kanun-ı Osmanî: 724, 726
 Kanunî Sultan Süleyman: bkz. Süleyman I
 Kanunî türbesi: 745
 Kanun-nâme: 709
 Kapadokya: 403
 Kapalıçarşı: 760
 Kapdân-ı Deryâ: 706
 Kapıkulu askeri: 723
 Kapilâ, Hindli âlim: 561
 kapitalizm: 838
 Kara Avrupası: 573
 Kara Mustafa Paşa, Merzifonlu: 741
 Kara Mürsel: 426
 Kara Osman boy beğleri: 427
 Kara Said: 725
 Kara Seraskerliği: 765
 Kara Teke: 426
 Kara Tekin: 426
 Kara Timurtaş: 675
 Kara Todori Kostantin, tabib: 780
 kara veba: 433
 Kara Yusuf: 681
 Karabağ: 502, 529, 530
 Karabekir, Kazım: 807, 808
 Kara-Boğdan: 706
 Karacadağ: 426
 Karacahisar: 667, 671

- Karaçi-Pekin yakınlaşması: 836
 Karadağ: 791, 792, 818
 Karadağ meselesi: 783, 784
 Karadağlılar: 428
 Karadeniz: 447, 671, 675, 697, 699, 710, 712, 714, 723, 740, 753, 779
 Karadeniz boğazları: 865
 Karadeniz sâhilleri: 731
 Karaev: 487
 Karagöz: 488, 644
 Karahân nesli: 669
 Karahisar: 322
 Karahisârî, hattat: 708
 Karakov: 487, 490
 Karakurum: 448, 450, 451, 484, 496
 Karakuş, Selâhaddin Eyyûbî'nin kumandanı: 424
 Karaman dağları: 421
 Karaman oğlu Evliya: 523
 Karaman-oğlu beğliği: 34, 448, 452, 453, 674, 676, 679, 680, 685, 691, 692, 693
 Karâmita hareketi: 314, 316, 317
 Karâmita ordusu: 317
 Karâmita, İsmâîlilerin şubesi: 308, 309, 317, 356, 358, 362, 363, 375, 395, 396, 398, 399, 560, 593, 595, 615, 616
 Karantina Nezâreti: 774
 Karaoğlan: 426
 Karasu faciası: 760
 Karatay medresesi: 450
 Kara-tigin Beğ: 439
 Karatov: 679
 Kardinal: 429, 458
 Karesi beğliği: 671
 Kar-Forter: 644
 Karl, Prusya prensi: 785, 787
 Karlofça muahedesi: 750, 754
 Karmatî: bkz. Karâmita
 Karpat dağları: 490, 492
 Kars: 772, 779
 Kars kalesi: 321
 Kartaca: 849
 Kartal: 671, 760
 Kartesist: 75
 Kasım Ağa, mimar: 741
 Kasım bin Abbas: 199
 Kasım Paşa: 724
 Kasım, Hz. Hüseyin'in amcazadesi: 639
 Kasımpaşa deresi: 692
 Kasr-ı Ârifân: 546
 Kasr-ı İftâriye: 740
 Kasr-ı Şirin Muahedesi: 734
 Kastallânî: 225
 Kastamonu: 418, 453
 Kastil Kırallığı: 585
 Kastilya: 680
 Kâşân: 85
 Kâşgar: 387, 481, 818
 Kâşîfü'l-Esrâr Dâfi'ü'l-Eşrâr, Hoca İshak Efendi: 560
 Kaşın, A.: 829
 Kâtip Çelebi: 674, 719, 723, 729, 736
 Katolik enternasyonalı: 839, 840
 Katolik misyoneri: 820
 Katolik münekkikleri: 151
 Katolik zulmü: 753
 Katolikler: 674, 779, 829
 Katoliklik: 77, 596, 829, 860
 Kavala: 430
 Kavan, Moğol şehzadesi: 491, 492, 493
 Kavl, Bahâî ayı: 98
 Kaya Alp-oğlu Süleyman, Kızıl Boğa'nın torunu: 425
 Kaydu, Oktay'ın torunu: 496
 Kayı Boyu Türkleri: 406, 425, 426
 Kayı Hân: 670
 Kayı Türkleri: 426, 427
 Kayıhan Türkleri: 426
 Kayıhanlılar: 425, 426, 427
 Kayır Hân, Otrar valisi: 465
 Kaynarca: 817
 Kaynarca muahedesi: 764
 Kaynuka: 189
 Kayrevan: 379
 Kayseri: 413, 421, 438, 447, 449, 451, 452, 475, 476, 509, 555, 600, 772
 Kazakça: 830
 Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti: 830
 Kazakistan: 831, 833, 834
 Kazaklar: 740, 741, 833
 Kazan: 645, 703, 714, 740
 Kazan Hânlığı: 486
 Kazvin: 86, 500, 524, 530
 Kehmiş: 393
 Kelâm mes'eleleri: 393
 Kelâmullah: 91
 Keldânî /ler: 125, 126, 133, 298, 393
 Kelimât, Bahâî ayı: 98
 Kelimât-ı Firdevsîye, Bahâullah: 97
 Keltler: 73
 Kemah kalesi: 530
 Kemal Beğ: 788
 Kemal Paşa: 808
 Kemal Reis: 697
 Kemâl, Bahâî ayı: 98
 Kemalpaşa-zâde: 693, 701
 Kemâlî'd-dîn Abdurrahmân, Şeyhü'l-İslâm: 514
 Kemmil bin Ziyad: 293, 350
 Kenâne: 129
 Kenzü'l-Dakâik, Ebû Bereketü'n-Neseffî: 574, 581
 Kerbelâ: 298, 320, 363, 373, 394, 622, 639, 640, 641
 Kerbelâ toprağı: 622
 Kerbelâ Vak'ası: 300, 312, 321
 Kerh mahallesi, Bağdad: 398
 Kerpe Noyan: 472
 Kerramiyeler: 399
 Kerulen vadisi: 463
 Keşfü'l-Esrâr, Abdülaziz Buhârî: 580
 Keşifler devri: 817
 Keşmir: 384, 408
 Ket-Boğa ordusu: 506
 Ket-Boğa, Hülâgû'nun Şam muhafızı: 505
 Key, A.: 654, 655
 Keyhâtü Hân, Abaka'nın oğlu. İlhanlı Hânı: 519, 520, 521, 525
 Keykubâdiye: 447, 509
 Keysân, Hz. Ali'nin kölesi: 310
 Keysâniyat, İmam-ı Muhammed: 577
 Keysâniye fırkası, Şi'a'dan: 310

- Kıbrıs adası: 90, 92, 93, 435, 713, 715, 718, 792, 815, 818, 867
- Kıbrıs çıkarması: 866
- Kıbrıs fethi: 715
- Kıbrıs kralı: 522
- Kıbrıs meselesi: 712
- Kıbrıs şarabı: 715
- Kıbrıs'ın alınması: 714
- Kılburun istihkâmları: 763, 764
- Kılıç Alayı merâsimi: 798, 803
- Kılıç bin Arslan Hân: 387
- Kılınç Ali Paşalar: 712
- Kılınç Arslan I, Anadolu Selçuklu Sultanı: 40, 385, 421, 442, 443
- Kılınç Arslan II, Anadolu Selçuklu Sultanı: 416, 445, 446, 447, 450
- Kılınç Arslan II, Anadolu Selçuklu Sultanı: 451
- Kılınç Arslan III, Anadolu Selçuklu Sultanı: 446
- Kılınç Arslan IV, Anadolu Selçuklu Sultanı: 450, 518
- Kınf: 122
- Kınık boyu: 406, 426
- Kıpçak: 491, 496, 508, 531, 533
- Kıpçak akınları: 508
- Kıpçak Hânlığı: 486
- Kıpçak hükümdarları: 490, 508
- Kıpçak ili: 489
- Kıpçak Memlûkleri: 816
- Kıpçak Türkleri: 482, 505
- Kıptî: 285, 298
- Kırbova: 698
- Kırcali eşkıyası: 617
- Kırgızca: 830
- Kırgızistan: 833, 834
- Kırgızlar: 830, 833
- Kırım: 27, 448, 451, 590, 693, 697, 740, 755, 760, 763, 764, 779, 832
- Kırım Hânı: 486, 714, 731, 740
- Kırım Hanlığı: 486, 710
- Kırım Harbi: 321, 776, 779
- Kırım Mirzaları: 764
- Kırım müftüsü: 636
- Kırım ovaları: 586
- Kırım tatarları: 763
- Kırk-kilise: 675
- Kıyas-ı Enbiyâ, Cevdet Paşa: 387, 184
- Kıyat, Türk boyu: 463
- Kızıl Boğa: 425
- Kızıl Sultan: 793
- Kızılbaşlar: 318, 566
- Kızıldeniz: 121, 122, 123, 125, 333, 355, 706, 710, 716
- Kili kalesi: 697
- Kilikya: 399
- Kilikya Ermeni Krallığı: 446, 448
- Kilise /ler: 439, 458, 461, 473, 476, 492, 505, 510
- King devleti: 487
- Kirman: 495, 502
- Kirman Selçukluları: 486
- Kisrâ saltanatı: 397
- Kisrâ Bahâullah: 95
- Kitâb-ı Nevâzil, Ebû'l-Leys-i Semerkandî: 577
- Kitâb-ı Tekvin: 156
- Kitâbü'l-Megazî, Vâkidî: 173
- Kitâbü'n-Nûr, Bâbilerin tertip ettiği güya kudsi kitap: 86
- Kiyâ Büzürk Ümid, Hasan Sabbâh'ın halifesi: 364
- Kiyang ırmağı: 496
- Kiyef: 490
- Klermon Ruhanî Meclisi: 419, 434
- Klikya Ermeni Krallığı: 853
- Klimoviç, Sovyet tarihçi: 832
- Knayton, Seyyah: 639, 640
- Kobas: 476
- Koca Râgıb Paşa: 758
- Koca Sinan Paşa, Sadrazam: 712, 713, 719
- Koçi Beğ: 735, 736
- Kokat şehri: 464
- Kolhozlar: 834
- Koloçya Arşiveki EgoLin: 491
- Komnen, Aleksis, Bizans imparatoru: 420, 434, 439
- Komnen, Anna, Aleksis Komnen'in kızı: 420, 440, 441
- Komnen, Manuel, Bizans imparatoru: 416, 445
- Komnenoslar: 448
- Komünist /ler: 316, 317, 828, 830, 833, 835, 836, 837, 838, 840, 841, 843, 861, 862
- Komünist Enternasyonal: 837, 839, 840
- Komünist İhtilâli: 799
- Komünist Partisi: 830
- Komünizm: 837, 838, 839, 847
- Komünizmin Mezarlıları, H. P. Achininow: 838
- Konevî sülâlesi: 740
- Konfüçyus: 829
- Konfüçyüs dini: 80
- Konfüçyüscülük: 829
- Kon-Fu-Çuo mezhebi: 73
- Kongo: 813, 819
- Kongre galerisi: 709
- Kongurtay, Ahmed Teküdar'ın kardeşi: 515, 516
- Konrad III, Alman İmparatoru: 422, 423, 435, 444
- Konsil ruhanî meclisi: 458
- Konstantin, Bizans imparatoru: 234
- Konstantiniye fethi: bkz. İstanbul'un fethi
- Kont Kare dö Vo: 109, 110
- Kontantiniye (İstanbul) Kayzerliği: 283
- Konuç şehri: 408
- Konuk, Ahmed Avni: 553
- Konur Alp: 426
- Konya: 421, 426, 427, 437, 443, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 452, 466, 536, 548, 550, 551, 552, 600, 659, 680, 736, 826
- Konya harbleri: 773
- Konya kalesi: 680
- Konya muhasarası: 682
- Konya Selçukluları: bkz. Anadolu Selçukluları
- Kore: 466
- Korfu: 706
- Korkud Ata: 485
- Korlaslar: 466
- Koron: 698
- Korudets: 490
- Kosova: 430
- Kosova meydanı: 428

- Kosova muharebesi/zaferi: 676, 679, 688
 Kosova sahrası: 676, 679, 688, 845
 Kostantina, Cezayir: 859
 Kostantiniye: 282, 283, 438, 692
 Kotan, Tangut valisi, Oktay'ın oğlu: 491, 494
 Kotild, Madmazel: 33
 Koyun Adaları: 749
 Koyunluca Ahmed, Hacı Bayram-ı Velî'nin babası: 555
 Kozican kazası: 319, 320, 321
 Kölemen kuvvetleri: 700
 Kölemenler: 618, 700
 Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa: 744, 748
 Köprülü Mehmed Paşa: 741, 743
 Köprülüler: 743
 Köprülü-zâde: 745
 Köseadağ: 475
 Köseadağı bozgunu: 450
 Köseadağı savaşı: 549
 Kösem Mâh-peyker Sultan: 734, 741
 Kral Şişman, Sırp Kralı: 676
 Krill alfabesi: 829, 834
 Kritovolos: 694
 Kromanyon, dördüncü zaman başında yaşanan eski insan: 60
 Kubadâbâd: 447
 Kuban tatarları: 763
 Kubilay Hân: 450, 460, 464, 466, 475, 480, 482, 487, 496, 497, 498, 499, 502, 507, 516, 519, 521, 828
 Kudbü'd-din: 515
 Kudret, Bahaî ayı: 98
 Kudûrî, Hanefî ulemâsından: 574
 Kudüs Krallığı: 423, 853
 Kudüs-i Şerif: 167, 178, 268, 269, 270, 419, 423, 424, 428, 432, 434, 435, 446, 493, 558, 589, 680, 689, 779, 816, 819, 847, 853, 856
 Kûfe: 85, 269, 274, 276, 284, 286, 289, 291, 294, 295, 299, 309, 310, 317, 395, 575, 578, 579, 601
 Kûfe emîrliği: 277
 Kûfe valiliği: 276, 292
 Kûfeliler: 291, 294
 Kûhistan: 394
 Kûhistanî, Hanefî ulemâsından: 574
 Kuleli Vak'ası: 780
 Kuluyef, M.: 831
 Kum: 522
 Kumanlar: 491, 493
 Kumanya = Moldavya: 491
 Kumbarahâne iskelesi: 692
 Kunûf: 123
 Kur'an mahlûklığı: 602
 Kur'an tefsircileri: 343
 Kur'an tilâveti: 712
 Kur'an, Hâricî reisi Salih'in taklit Kur'an'ı: 378
 Kur'an'ı mahlukluğu: 602, 603, 604
 Kur'an-ı Kerîm: 27, 38, 54, 85, 91, 93, 95, 105, 106, 120, 127, 152, 154, 155, 157, 158, 159, 163, 164, 165, 166, 168, 171, 177, 181, 195, 196, 200, 201, 219, 220, 222, 223, 224, 230, 235, 239, 256, 272, 285, 288, 301, 308, 312, 318, 328, 329, 330, 333, 335, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 350, 351, 352, 355, 356, 358, 364, 365, 371, 372, 376, 378, 379, 380, 388, 389, 392, 393, 397, 399, 400, 403, 411, 412, 429, 430, 482, 497, 503, 504, 505, 523, 529, 538, 540, 552, 554, 567, 576, 583, 593, 601, 602, 603, 606, 611, 613, 621, 623, 624, 628, 632, 638, 644, 648, 653, 659, 665, 747, 754, 785, 829, 831, 832, 841, 842, 856, 857, 858, 859, 860, 863
 Kur'anî emirler: 237, 238
 Kurafe, Kahire: 583
 Kurbağalidere: 788
 Kureyş: 121, 129, 135, 142, 154, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 175, 178, 179, 182, 184, 186, 194, 220, 224, 242, 251, 252, 257, 264, 281, 316
 Kureyş büyükleri: 175, 181, 183, 271, 275, 315, 325
 Kureyş mâbûdları: 160
 Kureyş müşrikleri: 181
 Kureyş ordusu: 179, 180, 181, 183, 186
 Kureyş pehlivanları: 186
 Kureyş reisleri: 153, 154, 155, 160, 162, 165, 185
 Kureyşliler: 128, 129, 134, 141, 154, 155, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 175, 176, 179, 181, 182, 184, 185, 186, 222, 242, 243, 251, 279, 315
 Kurretü'l-ayn Zerrintâç, Kazvin'li Molla Sâlih'in kızı: 86, 87, 89
 Kurtubî: 39, 660
 Kusay: 129
 Kuşeyrî: 562
 Kutalmış (Kutulmuş) bin Süleyman, Anadolu Selçuklu devletinin kurucusu: 417, 418, 438
 Kutay Hâtun, Hülagû'nun hanımı: 510, 511, 516
 Kutbü'd-din Muhammed Töküş, Sultan: 465
 Kutbü'd-din, Kadı: 514
 Kuteybe: 8, 38, 39, 603
 Kutluk-şâh, İlhanlı kumandanı, veziri: 522, 523, 526
 Kutü'l-ammâre: 799
 Kutü'l-Kulûb, Ebû Tâlib-i Mekki: 562
 Kuveyt körfezi: 123
 Kuveyt Şeyhliği: 849
 Kuveyt: 619
 Kuyucu Murad Paşa: 725
 Kuzey Afrika: 26, 377, 386, 477, 540, 541, 544, 545, 583, 738, 739, 827
 Kuzey Çin: 405, 464, 471

- Kuzey Denizi: 490
 Kuzey Hind: 385
 Kuzeyliler: 785
 Küba: 176, 858
 Küba mescidi: 176
 Kübreviye: 535
 Küçük Asya: 449, 466
 Küçük Boğa, Türk kumandan: 405
 Küçük Çobaniyan sülâlesi: 533
 Küçük Hasan, İlhanlı Hânı, Çobanlılar'dan, Timurtaş'ın oğlu: 532
 Küçük Kaynarca muahedesi: 763
 Küçük Said Paşa: 801
 Kümeyl bin Zeyad: 534
 Kümra: 123
 Kürt: 298
 Kürdistan dağları: 448, 465
 Kürdistan: 322
 Kürt köylerinin kadınları: 322
 Kütahya: 322, 445, 773
Kütüb-i Emâlî: 577
Kütüb-i Sitte: 621
- L**
 Labeon Roma hukukçusu: 572
 Lahor: 408, 856, 857, 860
 Lahor Câmii: 857
 Lahsa: 617
 Lala Mehmed Paşa, Sadrâzam: 719
 Lala Mustafa Paşa: 712, 714
 Lala Şahin: 675
 Lâleli Camii: 762, 767
 Lamartin, Fransız müellifi: 669
 El-Lâ-Merkezîyeciler: 842
 Lamouche: 774, 783, 790
 Laos: 466
 Lao-Tse: 829
 Lârende: 548
Larousse: 434
 Laskaris: 447
 Lât, put ismi: 134, 220
 Lâtin: 298
 Lâtin alfabesi: 127, 828, 833, 834
 Lâtin lisanı: 229
 Lâtin şövalyeleri: 429
- Laurentias, Fransiskan rahibe Portekizli: 484
 Lâvoziye, Kimyager: 81
 Layard, İngiliz sefiri: 790
 Layoş (Lajos II.), Macar Kralı: 704
 Lâzkiye, Beyrut: 311
 Lâzkiye: 311, 312
 Le Chatalier Mösyö: 635, 645
Le Monde: 859
 Le Play ekolü: 845
 Leh Benoit: 484
 Leh Kazakları: 731
 Leh kuvvetleri: 687, 720, 731
 Leh şövalyeleri: 429
 Lehistan krallıkları: 680, 697
 Lehistan seferleri: 697, 731, 741
 Lehistan Veraset Muharebeleri: 755
 Lehistan: 428, 710, 713, 714, 716, 718, 741, 742, 760, 764
 Lehliler: 484, 741, 752
 Lemgan kalesi, Hindistan: 406
 Lenin: 831, 839, 858
 Leo Taxil: 33
 Leon Caetani, Müsteşrik: 821
 Lepanto felâketi: 714
 Lepanto Muharebesi: 713
 Letonya: 831
 Levent Çiftliği: 767
 Levithan, deniz ejderhası: 233
 Libertinage = Çapkınlık: 108
 Libya: 794, 798, 821, 852
 lihye-i saadet: 622
 Liman von Sanders: 801
 Limni: 741
 Lippa: 749
 Litorjiya: 458
 Litvanya: 490, 831
 Liyao Türkleri: 472
 Lloyd George: 809
 Lokman Perende: 558, 566
 Lokmân-ı Serahşî: 345
 Londra: 25, 597, 619, 620, 778, 801, 819, 842
 Londra hükûmeti: 619, 620, 819
 Londra Mukaveleleri: 792
 Londra Sulhu: 799
- Lor: 495
 Louis Büchner: 29
 Louis Potie, Râhip: 343, 344, 345
 Louis VII, Fransa Kralı: 435, 508
 Louis VIII, Fransa Kralı: 444
 Louis XII, Fransa Kralı: 422, 423
 Loy: 129
 Lublin: 290
 Lucrece: 29
 Lugos zaferi, II. Mustafa: 749, 752
 Luknov, Hindistan: 639
 Hz. Lût (as): 218
 Lût denizi: 121
 Luther: 77, 592, 598, 655
 Lübnan dağları: 359
 Lübnan: 310, 778, 779, 780, 849, 856
 Lütfi Beğ: 803, 804
 Lütfi Fikri bey: 810
 Lütfi Paşa, tarihçi: 772
 Lyon: 458, 484, 509
- M**
 M. Şemseddin: 387
 Ma'bed Cüheni: 393
 Ma'lûmiye, Haricî fırkası: 326
 Ma'rifetullah: 348
 Ma'ruf-i Kerhî: 350, 565
 Maad, Hz. Muhammed'in ecdâdından: 129
Maâdin İlmi, Halil bey: 321
 Maan, Dürzî ailesi: 311
 Maanoğlu: 725
 Maarif Vekâleti: 46, 553
 Macar /lar: 484, 491, 492, 494, 675, 687, 705, 719, 741
 Macar hudutları: 491
 Macar kıyıları: 682
 Macar Kralı: 429, 493, 680
 Macar ordusu: 687, 705, 720
 Macar sahraları: 586
 Macar seferi: 722
 Macar şövalyeleri: 429
 Macaristan: 428, 429, 430, 487, 489, 490, 491, 493, 573,

- 589, 672, 680, 704, 705, 741, 835
 Machiavelli: 736
Maddiyûn Meslek-i Dalâleti, Ahmet Hilmi: 30
 Maddiyyun (Materyalizm): 217
 Maddiyyun ve Ferdiyyun (Le Mat rialisme et Le Monisme mat rialiste): 54, 55
 Maġosa: 92, 93
 Maġrib: 583, 601, 716, 814
 Maġrib ulem s : 563
Mahabarata: 405
 Mahallet 'l-Kerh: 397
 Mahan ovası/semtleri: 425
 mahfel-i ruhaniler: 98
 Mahmud b. Sadr '     'a el-Evvel: 574
 Mahmud Esad Efendi: 220, 222
 Mahmud Hayr n  türbesi: 682
 Mahmud I, Osmanlı Sultanı: 754, 755, 756, 757, 758, 769
 Mahmud II, Osmanlı Sultanı: 560, 568, 590, 591, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 780, 781
 Mahmud Ned m Paşa: 784
 Mahmud  evket Paşa, Sadr zam: 798, 801, 805
 Mahmud Yalvaç: 480, 489, 494
 Mahm d-ı Gaznev : 384, 406, 407
 Mah-Per  H tun, II. G y sed n Keyhüsrev'in annesi: 449
 M h-peyker Valide Sultan: bkz. Kösem
 Maji: 73
 Makamat-ı Har r : 111
 Makam t-ı Mukaddese: 779
 Mak m-ı Me h t: 806
Makasid: 562
 Makbul İbrahim Paşa: 721
 Makedonlar: 796
 Makedonya: 430, 675, 792, 793, 794
 Makrizî: 478
Maksad ve Meslekleri: 33
 Makyavel: 370
 Makyavelizm: 837
 Mal Hâtun,  eyh Edebal 'nın kızı: 666, 671
 Malatya: 403, 442, 443, 476, 558, 680
 Malatyalılar: 476
 Malaya: 466, 646
 Malaya ilmihali: 637
 Malazgird: 413, 416, 445
 Malazgird Meydan Muharebesi: 414, 416, 437
 Mâlik bin Enes: 129, 171, 302, 391, 571, 572, 575, 582, 583
 Mâlik bin Nuveyre: 267
 Mâlik bin Sa'saa: 171, 172
 Mâlik Ester, K feli: 291
 M lik  kadısı: 609
 M lik ler: 572
 M lik lik: 574, 582, 583
 M liye Nezâreti: 774
 Malkolm: 643
 Malta: 736, 738, 810
 Malta   valyeleri: 738
 M muret 'l-Aziz: 322
 Manastır: 430
 Mançu /lar: 496, 829
 Manisa sarayı: 687
 Manisa: 691, 701, 718, 719
 Mansur  omakd r, Emîr: 666
 Mansur, Abbasî halifesi: 390, 391, 392, 394, 582
 Mansur, Hama Meliki: 509
 Mansura: 435
 Mansuriye fırkası: 306
Mantku't-Tayr, Ferid 'd-din-i Attâr: 548
 Mao: 838, 858
 Maraş: 399, 439, 444, 700, 816, 853
 Mardin: 424, 505
 Mardiy   ehri, Hindistan: 408
 Mari, Bizans İmparatoru'nun gayr-ı meşru kızı: 507
 M rika mezhebi: 391, 399
 Marko Polo, İtalyan: 456
 Marmara: 417, 439, 442, 671
 Marsilya: 433, 706
 Marten, tarihçi: 422
 Martin: 785
 Marx: 831
 Marxisme: 838, 861, 863
 Maskat: 123, 617, 786
 Masonik enternasyonal: 839, 840
 Massignon, L., m ste rik: 822
 materyalist: 115, 118, 149, 154
 materyalizm: 54, 55
 Mâturidîlik: 570
 Mâverâünnehir: 384, 388, 398, 466, 425, 475, 480, 486, 489, 494, 495, 496, 565, 566
 Mazdeizm: 405
 Mazdek'in fikirleri: 316
 Mazdeki /ler: 316, 394, 397, 398
 Mazenderan: 86, 90
 Mazgirt: 319, 320
Maziden  ti'ye, M. Şemseddin: 387
 Mc Donald, R.: 823
 Me'm n, Abbasî halifesi, Hârûnü'r-Re  d'in oġlu: 313, 329, 367, 369, 372, 393, 399, 582, 736, 601, 602
Meb  t, İbni Süleyman Cürcânî: 577
Meb  t, İmam-ı Muhammed: 576, 577, 579
Meb  t, Serah s : 576, 581
Mec mi' 'l-Hakayık, Ebû Said Mehmed: 580
 Mecd 'd-din, Necm 'd-din-i K br 'nın halefi: 462
Mecelle: 577, 787
 Meclis-i Kuz t: 610
 Meclis-i Meb' s n: 791, 805
 Meclis-i Um m -i Mill : 798
Mecma': 574
Mecma' 'l-Bahreyn, İbni Saat : 581
Mecmuat 't-Tev rih-i Mevleviye, Seyyid Sahih Ahmed Dede: 553
Mecm -i Nev zil, N tk : 577
 Mec  s  /ler: 308, 329, 394, 461, 481, 603, 393, 394, 624, 829
 Mec  silik: 821
 Me h liye, Haric  fırkası: 326
 Med yin: 397
 Medhal: 37
 Med ne ihtil lcileri: 290
 Medine Yahudileri: 188
 Med ne-i M nevvere: 124, 141, 142, 159, 166, 175, 176,

- 177, 178, 179, 182, 183, 185, 186, 188, 190, 197, 199, 204, 248, 251, 255, 262, 269, 274, 277, 280, 281, 284, 285, 286, 288, 291, 292, 294, 296, 299, 300, 309, 310, 327, 388, 405, 485, 530, 582, 583, 592, 593, 594, 595, 601, 606, 616, 618, 619, 620, 622, 648, 765, 802, 860
Medineliler: 175, 176, 177, 179, 182, 262, 285, 286, 287, 291, 689
Medrese-i Muhammediye: 195
Medrese-i Sâlihiye: 610
medreseler: 430, 448, 512, 657
Medyen: 534
Meftunî, Sultan II. Mustafa'nın mahlası: 751
Mehdî: 47, 174, 310, 316, 317, 361, 362, 365, 394, 622, 655
Mehdî Efendi, Meclis-i Maârif âzasından: 93
Mehdî es-Sünûsî: 33, 38
Mehdî fikri: 612
Mehdî Kuli Mirza: 87
Mehdî, Abbasi halifesi: bkz. Muhammed el-Mehdî
Mehdîlik: 86, 378
Mehemmed b. Bağis: 405
Mehmed Ağa, Sedefkâr: 727
Mehmed Ahşid: 425
Mehmed Ali Aynî, Hayatı ve Eserleri, Ali Kemali Aksüt: 561
Mehmed Ali Dedebara, Merdiven Köyü'nden: 568
Mehmed Ali Paşa, Kavalalı, Mısır valisi: 593, 618, 772, 773, 778, 779
Mehmed Ali, Zihân'lı: 87
Mehmed Arif bey: 319, 324
Mehmed Beğ, Karaman-oğlu: 674
Mehmed Çelebi, Osmanlı Sultanı: 679, 684, 685, 687
Mehmed der Eroberer und seine Zeit, Franz Babinger: 694
Mehmed Emin Rauf Paşa, Sad-râzam: 773
Mehmed Fakih Efendi: 582
Mehmed Gorî: 385
Mehmed Hân, İlhanlı: 532
Mehmed Hudâbende: 452
Mehmed II, Sultan Fâtih, Osmanlı Sultanı: 40, 486, 555, 580, 667, 670, 677, 686, 687, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 724, 726, 760, 772, 790, 798
Mehmed III, Osmanlı Sultanı: 719, 721, 722, 723, 724, 729, 744
Mehmed IV, Osmanlı Sultanı: 741, 742, 744, 753, 761
Mehmed ibni Osman, Selânikli: 564
Mehmed Masum, İmam-ı Rabbânî'nin oğlu: 547
Mehmed Paşa, Nişancı: 683, 672, 695, 708
Mehmed V, Sultan Reşad, Osmanlı Sultanı: 798, 800, 801
Mehmed VI, Sultan Vahîdûddin, Osmanlı Sultanı: 547, 803, 804, 805, 808, 810
Mehmed, I. Abdülhamid'in oğlu: 765
Mehmed, Şehzâde, II. Selîm'in oğlu: 707
Mehtherhâne-i Hümayûn: 772
Mekke Emirliği: 181
Mekke eşraf cumhuriyeti: 315
Mekke müşrikleri: 612
Mekke Şerifi: 593
Mekke'nin fethi: 175, 185, 194, 195, 282, 315
Mekke-i Mükerrema: 42, 122, 125, 127, 134, 141, 160, 165, 166, 171, 173, 175, 176, 178, 179, 184, 185, 194, 195, 199, 200, 220, 262, 282, 295, 299, 300, 310, 315, 317, 320, 335, 353, 371, 385, 389, 396, 417, 530, 548, 583, 593, 595, 601, 612, 615, 616, 617, 619, 620, 621, 648, 689, 859, 860, 861
Mekkeliler: 141, 220, 315, 396
Mekki Nâcîrî, Fas İslâm İşleri Bakanı: 859
Meksika: 73
Mektubât, İmam-ı Rabbânî: 547
Mektubât, Mevlânâ: 553
Melâmîlik: 348, 547
Melek-i Tavus, Yezdîlerin tap-tıkları şeytan: 326, 392
melekler: 143, 217, 218, 219, 307
Melek-zâde Ailesi: 36
Melik Âdil, Mısır Sultanı: 435
Melik Mehmed, Rükneddin Mes'ud'un kayınbiraderi: 443, 444
Melike Hâtun medresesi: 555
Melikşâh, Kılıç Arslan'ın oğlu: 415, 418, 438, 439, 440, 441, 442, 570, 576
El-Melikü'n-Nasr, Haleb Meliki: 503
Memduh Paşa: 782, 785
Memet, Berberîler'in "Muhammed" telâffuzu: 378
Memleketeyn [=Eflâk ve Boğdan]: 779, 784
Memlûk ordusu: 523, 524
Memlûk sultanları: 482, 522, 523, 607, 608
Memlûk Türkleri: 482
Memlûkler: 452, 501, 522, 523, 524, 588, 607, 608, 700, 815, 853
Menâfi'ü'd-Dekayık, Ebû Said Mehmed: 580
Menâkıb-ı Ashâb: 45
Menâkıb-nâme: 34, 560
Menâkıbü'l-Ârifîn, Eflâki Dede: 548
El-Menâr mecmuası: 623
Menâr, Hâfîzü'd-din Abdullah b. Ahmed Berketü'l-Nesefî: 580, 581
Menat, put ismi: 134, 220
Mengü (Mungka) Kaan: 459, 480, 484, 496, 499, 500
Mengü Timur: 509, 510
Mengücekler devleti: 448
Mengücek-oğulları: 445
Menteşe begliği: 679, 691
Meraga şehri: 506, 507
Merâkeş İmparatorluğu: 380
Mercidâbık sahrası: 700

- Merdiven Köyü: 568
 Merginan: 581
 Merginânî: 574
 Merkad-i Peygamberî: 595
 Merkitler: 466
 Merre bin Kâab, Hz. Muham-med'in ecdadından: 180
 Merre: 129
 Merv: 475, 480, 600
 Mervan, As'ın oğlu: 282
 Mervan: 40, 189, 282, 284, 287, 288, 289, 292
 Mervaniler: 304, 312, 325
 Merve tepesi: 309, 359
 Meryem Ana: 156
 Hz. Meryem, Hz. İsa'nın anne-si: 589, 602
 Merzuk-ı Karşı: 355
 Mes'ele-i Cebeliye: 779
 Mes'ud bey, Mahmud Yalvaç'ın oğlu: 480, 494
 Mes'ud bey, Mâverâünnehir vâlisi: 495
 Mes'ud, II. Kılıç Arslan'ın oğlu, Selçuklu Sultanı: 446, 451, 452
 Mes'ûdî: 268, 389, 400
 Mesâil, Bahaî ayı: 98
 Mescid-i Aksâ: 167, 171, 173
 Mescid-i Haram: 171, 220, 595
 Mescid-i Hüseyin: 372
 Mescid-i Nebevî: 199, 344
 Mescid-i Şerif: 281
 Mesîh: 47, 80, 83, 96, 103, 156, 316, 340, 361, 494, 655
 Mesîh Paşa: 693
 Mesil şehri: 464
 Mesnevi Şerhi, Ahmed Avni (Konuk): 553
 Mesnevî Tercümesi, R. A. Nicholson: 555
 Mesnevî, Mevlâna: 550, 553, 355, 548, 800, 802
 Meşhed: 86, 643
 Meşhed-i Hudâvendigâr, I. Mu-rad'ın şehid olduğu yer: 676
 Meşiyet, Bahaî ayı: 98
 Meşrâfî, Dr. Rabat'ta Umûr-ı İslâmiye Vekili: 861
 Meşrikü'l-Ezkâr, Şikago'daki mabed, zikrullahın parladiğı yer: 98
 Meşrûtiyet: 26, 29, 30, 33, 36, 310, 589, 619, 805, 817
 Meşşaiyyun: 570
 Meuz: 185
 El-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr fî Zik-ri'l-Hutât ve'l-Âsâr, Makrizî: 478
 Mevdûd-ı Çeşti: 534
 Mevlâna Ali: 547
 Mevlâna Ziyâeddin Bağdadî, Nakşî pîri: 547
 Mevlâna, Celâleddin Rûmî: 344, 449, 547, 548, 550, 551, 552, 553, 565
 Mevlevî çebebileri: 555
 Mevlevihâneler: 553
 Mevleviler: 536, 548, 551
 Mevlevilik: 535, 536, 547, 549, 551, 553, 554, 564, 566, 567
 Meymonides: 133
 Meymun b. Amrân, Meymûni-ye'nin kurucusu: 392
 Meymuniye, Haricî fırkası: 326, 327, 392
 Meysere adası: 123
 Meysere, Hz. Hatice'nin kölesi: 143
 Meyyâfânkîn Emîri: 505
 Mezapotamya: 503
 Mezâr-ı Şerif, Türkmenistan: 833
 Mezdekiler: 88, 370
 Mısır: 25, 26, 40, 52, 93, 108, 121, 126, 127, 268, 269, 274, 283, 284, 286, 289, 291, 294, 295, 299, 311, 353, 363, 367, 385, 386, 390, 398, 405, 411, 418, 434, 435, 452, 466, 482, 501, 505, 506, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 521, 522, 525, 526, 531, 544, 581, 583, 585, 587, 588, 593, 601, 607, 609, 617, 618, 623, 654, 666, 670, 696, 697, 700, 703, 704, 717, 738, 766, 767, 778, 784, 792, 815, 818, 821, 836, 842, 845, 846, 849, 851, 852, 857, 862
 Mısır askeri: 505, 700
 Mısır hurafeleri: 84, 156
 Mısır meselesi: 773, 777, 778, 793
 Mısır Sultanları: 508, 510, 513, 521, 523
 Mısır Türk Memlûk askeri: 509
 Mısır valiliği: 274, 288, 618, 772, 774
 Mısır'ın fethi: 274
 Mısırlılar: 72, 291, 310, 391, 508, 509, 700, 823
 El-Mısırî: 851
 Mi'râc-ı Nebevî: 37, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 340
 Midhat Paşa: 784, 791
 Miftâhü Bâbü'l-Ebvâb, Mirza Mehmed Mehdi Han: 93
 Miftâhü'l-Hayât: 560
 Mührüddin-i Arûsî: 26, 34
 Mikdad bin Esved: 179, 269, 278, 281
 Milân, Sırp beği: 787
 Millî Mücadele: 803, 808, 825
 Milliyetçilik, M. Ali Aynî: 310
 Milliyetçilik: 311, 324, 834, 842, 843, 844, 845, 847
 Mina: 283
 Minhâcü'l-İstikame: 611
 Minhâcü's-Sünne, İbni Teymiye: 611
 Mir Mehmet Arslan, Dürzî meb'usu: 312
 Mir'at-ı Hakikat: 785
 Mirkat, Molla Hüsrev: 580
 Miryakefalon: 416, 445
 Mirza Abbas efendi: 93
 Mirza Aka Han, İran Sadrâza-mı: 92
 Mirza Ali Muhammed El-Bâb: bkz. Bâb
 Mirza Bedi: 89
 Mirza Hüseyin Ali, Abbas Mir-za'nın pederi: 90, 92
 Mirza Hüseyin Bahâullah efendi: 90
 Mirza Mehmed Mehdi Han, İran Hâkimler Reisi: 93
 Mirza Yahya: bkz. Subh-ı Ezel
 Misyoner: 459, 544

- Mişo, tarihçi: 421, 424
 Mittermayr, H.: 824
 Mizânü'l-Hakika: 151
 Modernist İslâmcılar: 30
 Modon: 698
 Moğan: 519
 Moğol /lar: 37, 39, 298, 386, 426, 427, 430, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 462, 463, 464, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 479, 480, 483, 484, 485, 487, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 498, 501, 502, 503, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 516, 517, 518, 520, 522, 523, 525, 527, 549, 550, 551, 585, 586, 588, 607, 608, 611, 665, 670, 816
 Moğol idaresi: 474, 489
 Moğol istilâsı: 448, 455, 462, 473, 474, 816
 Moğol kumandanları: 494, 516, 519, 521
 Moğol meclisi: 519
 Moğol Memlûkleri: 525
 Moğol ordusu: 471, 490, 491, 502, 506, 509, 510, 523, 549
 Moğol şehzadeleri: 521
 Moğolca: 483, 487
 Moğolistan: 425, 463, 464, 486, 493, 496, 517
 Mohaç harbi: 705
Mohamet ou le Fanatisme, Voltaire: 104
 Moldavya: 491
 Molla Câmî: 699
 Molla Fenârî Şemseddin Ahmed b. Hamza: 580
 Molla Hüsrev: 574, 580, 581
 Molla Mehmed Efendi, Şeyhülislâm: 760
 Moltan, Hindistan: 407
 Moltke: 775
 Mondros Mütârekesi: 803, 808
 Monizm: 55
 Mora: 680, 691, 692, 698, 740, 741, 753
 Mora âsîleri: 772
 El-Moravid, Murâbitîn: 380
 Moravya: 490, 491, 687
 Morrison T.: 819, 821, 844
 Mortmann: 692
 Moskof neferi: 324
 Moskova: 466, 487, 490, 714, 740, 836, 837, 840, 852
 Moskova Büyük Prensleri: 474
 Moskova Grandükleri: 473
 Moskova hükûmeti: 838
 Moskova Prenslîği: 473, 474
 Moşe: 853
 Mott, J. R.: 645
 Mu'tasım Billah, Abbâsî halifesi: 330, 370, 387, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 409, 418, 495, 602, 815
 Mu'temed Alallah, halife: 395
 Mu'tez, Mütevekkil'in oğlu: 395
 Mu'tezile akîdeleri: 328, 335
 Mu'tezile âlimleri: 332
 Mu'tezile mezhebi: 34, 301, 309, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 339, 342, 354, 368, 369, 371, 393, 554, 570, 601, 603, 611
 Mu'tezile'nin baskısı: 367
 Mu'tezile'nin Şubeleri: 301, 328
 Mu'tezilîler: 372
Muallâkat-ı Seb'a: 111, 127
 Muammer bin Süleymî, Muammeriye'nin reisi: 329
 Muammeriye, Mu'tezile'nin kolu: 329
 Muaviye b. Ebî Süfyan: 173, 194, 196, 254, 283, 286, 287, 289, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 304, 315, 318, 325, 388, 395, 397
 Muaviye'nin isyanı: 290
 Muaviye'nin ordusu: 294
 Muaz: 182, 185
 Muddar: 129
 Mudır: 129
 Mugîre bin Şu'be, Kûfe valisi: 272, 278, 388
 Mugîriye fırkası: 306
 Muha: 123
 Muhacirîn: 178, 179, 180, 184, 185, 189, 197, 204, 251, 253, 257, 259, 261, 281, 300
 muhaddisler: 601, 603, 604
Muhalefetin İflâsı, Ahmed Hilmi: 36
 Hz. Muhammed (sav), İslâm Peygamberi: bkz. Peygamber (sav)
 Muhammed Abdüh: 623, 650, 653, 654, 655
 Muhammed Alâeddin Haskefi: 574, 581
 Muhammed b. Abdullah b. Ömer b. Osman: 391
 Muhammed b. Cerîr-i Taberî: 396
 Muhammed b. Hâşim, Mekke Şerîfi: 417
 Muhammed b. İbrahim b. Hasan: 391
 Muhammed b. Kerrâm: 393
 Muhammed b. Mukatıl: 577
 Muhammed b. Nûh: 393
 Muhammed b. Sema'a: 577
 Muhammed b. Suûd: 616
 Muhammed b. Talha: 391
 Muhammed Baba-i Semmâsî: 546
 Muhammed Bâkır bin Zeynelâbidin: 306, 308, 310, 373, 374
 Muhammed bin Abdülmelik, Alparslan'ın imamı: 414
 Muhammed bin Ebî Bekir: 288, 293
 Muhammed bin Hâit, Hâitiye şubesinin reisi: 329
 Muhammed bin Hanbel, Serahs valisi: 600
 Muhammed bin İshâk bin Hüzeyme: 225
 Muhammed bin Suûd, Abdü'l-Vahhâb'ın dâmâdi: 593
 Muhammed bin Tomris: 381
 Muhammed Dürzî, İsmail oğlu: 311
 Muhammed el-Mehdî bin Hasan el-Askerî: 373
 Muhammed el-Mehdî, Abbâsî halifesi: 399

- Muhammed Hanefî, Hz. Ali'nin oğlu: 308, 310
 Muhammed Harzemşâh: 454, 455, 462
 Muhammed Mehdî, Gâib imam: 310, 612, 316, 391, 638
 Muhammed Nahşebî, Bâtuniye: 398
 Muhammed Ni'metullah, Hindistan'da İslâm reisi: 819
 Muhammed Pârsâ: 546
 Muhammed Şâh: 85, 86
 Muhammed Tâkî bin Ali Rızâ: 373
 Muhammed Tâkî, Cevad: 310
 Muhammed Töküş, Harzemşâh: 465
 Muhammed, Hanefî imamı: bkz. İmâm-ı Muhammed
 Muhammed, Hz. Ali'nin oğlu: 307
Muhammedîye, Yazıcı-zâde Şeyh Mehmed Efendi: 555
 Muhammeriye fırkası: 308
 Muharrerât: 577
 Muhâsibî: 562
 Muhecca, Hz. Ömer'in azadlısı: 182
 Muhibbî, Kanunî Sultan Süleyman'ın mahlası: 708
Muhît-i Serahsî, Radyıaddin Serahsî: 577
 Muhkeme fırkası, Haricî fırkası: 325
 Muhkemler: 364
 Muhsin-zâde Mehmed Paşa: 763
 Muhtar b. Ubeyd Sakafî, Keysâniye fırkası kurucusu: 310
Muhtasar, Ebû'l-Fazl Mecdü'd-din Musûlî: 581
Muhtasar-ı Kudûrî, Ebû Hasan Ahmed b. Muhammed Kudûrî: 581
 Muhyiddin Efendi, Anadolu kazaskeri: 723
 Muhyiddin-i Arabî, Şeyhü'l-Ekber: 173, 174, 225, 303, 344, 348, 354, 355, 357, 551, 563, 565, 609
 Muînü'd-din Pervane: 451
 Muir, İngiliz, Hindistan mahkeme âzası: 104, 111, 116, 157, 180, 186
 Muiz-i Alevî: 398, 405
 Muizü'd-devle: 397
 Mukaddes İttifak: 713, 721, 723
 Mukavkıs, Mısır valisi: 197
 Muller, A.: 159
 Mundsley: 158
 Muntasır, Abbasî halifesi: 394
 Munzur dağı, Sultan Munzur: 320
 Murâbit /lar: 377, 378, 379, 380, 381, 563
 Murad Efendi: 781
 Murâd I, Hudâvendigâr, Osmanlı Sultanı: 675, 676, 677, 678, 679, 685
 Murad II, Osmanlı Sultanı: 555, 687, 688, 689, 690
 Murad III, Osmanlı Sultanı: 716, 717, 718
 Murad IV, Osmanlı Sultanı: 40, 576, 725, 734, 735, 736, 737
 Murad Reis: 706, 725
 Murad V, Osmanlı Sultanı: 784, 788, 789
 Murad, Orhan Gâzi'nin oğlu: 671
 Muradeviç, Deylem emirlerinden: 397
 Muradî, Sultan III. Murad'ın mahlası: 717
 Murâdî, Sultan IV. Murad'ın mahlası: 735
 Murat Orta: 36
 Murtaza Efendi, Anadolu kazaskeri: 757
 Murucu's-Safer kapısı: 523
 Murucu'z-Zenbikiye: 523
 Muryan takım adaları: 123
 Mus'ab b. Zübeyr: 398
 Mus'ab bin Âmir, Muhacirîn'in sancakdârı: 180
 Hz. Mûsâ (as): 75, 81, 88, 95, 133, 136, 152, 155, 156, 172, 178, 195, 219, 231, 233, 355, 360, 459, 460, 497
 Mûsâ Çelebi, Yıldırım Bâyezid'in oğlu: 684, 685
 Mûsâ dini: 71, 73, 74, 232, 233
 Mûsâ Hân, İlhanlı: 532
 Mûsâ Kâzım bin Cafer el-Sâdık: 310, 358, 373, 583
 Mûsevî /ler: 80, 102, 133, 156, 209, 226, 232, 233, 775
 Mûsevî filozoflar: 133
 Mûsevî hurafeleri: 84
 Mûsevîlik: 45, 72, 81, 85, 86, 130, 131, 132, 133, 174, 219, 231, 232, 233, 234, 340, 457
 Muslu Çavuş: 725
 Mustafa Efendi, Küçük Müftü: 722
 Mustafa I, Osmanlı Sultanı: 729, 730, 731, 771
 Mustafa II, Osmanlı Sultanı: 749, 751, 757
 Mustafa III, Osmanlı Sultanı: 760, 761, 762
 Mustafa IV, Osmanlı Sultanı: 769, 770, 771
 Mustafa Kemal Paşa, Atatürk: 807, 808, 809
 Mustafa Paşa Köşkü: 803
 Mustafa Paşa, Mirliya: 321
 Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislâm: 806
 Mustafa Sibâî, İhvân-ı Müslimîn Suriye temsilcisi: 849
 Mustafa, Kızlar-ağası: 729
 Mustafa, Sultan Mehmed Çelebi'nin oğlu: 687
 Mustafa, Şehzade, Kanunî'ni oğlu: 715
 Mustain, halife: 395
 Musul Atabeğliği: 486, 853
 Musul: 391, 424, 443, 495, 502, 706, 772
 Muş: 322, 772
 Muştub, Selâhaddin Eyyûbî'nin kumandanı: 424
 Mur'em bin Adî: 165, 166
 Muta: 185, 186
 Mutasavvıflar: 75, 254, 341, 348, 352, 354
 Mute: 197
 Mute gazvesi: 194
 Mutî, halife: 398

- Mutlak Aklın Tenkidi*, Kant: 100
 Muvaffak, Halife: 314
 Muvahhidin Devleti: 563
 Muvahhidler: 377, 381
El-Muvatta, İmam-ı Mâlik: 582
 Muyum adaları: 123
Muzaffereddin Şah ve Bâbiler, Süleyman Nazif: 94
 Muzafferîler: 533
 Muzka-i Hümâyûn: 804
 Mübâhase: 27
 Mübarek es-Sabah, Kuveyt şeyhi: 619
 Mübarek Şâh: 481
 Mücadeleci Tanrısızlar Cemiyeti: 831
El-Mücâhid gazetesi: 858
 Mücessime mezhebi: 570, 613
 Müctehid-i fi'l-Mes'ele [Karşılaşılan probleme göre icthad- da bulunanlar]: 574
 Müctehid-i fi'l-Mezheb [Mezhebe dayanarak icthad etmiş olanlar]: 574
 Müctehid-i fi's-Şer' [Şeriatla icthad etmiş olanlar]: 573
 Müdrike: 129
 Müeyyidü'd-din İbni Alkamî, Bağdad halifesi veziri: 500
 Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn: 767
 Mühezzebü'd-din Ali Armağan Şâh, Selçuklu veziri: 450
 Mükremiye, Haricî fırkası: 326
 Mülk, Bahaî ayı: 98
 Müller, August: 316
 Müller, Max: 70, 74
Mültekaü'l-Ebhâr, İbrahim Halebi: 581
 Müncî: 316
 Münşeat: 666
 El-Müntedü'l-Edebiye: 842
 Mürcie Mezhebi: 334, 335, 601
Mürücü'z-Zehab ve Maâdinü'l-Cevâhir, Mes'ûdî: 400
 Müsâfir bin Adî: 355, 534
 Müsellemân, vergiden muaf süvari askeri: 671
 Müseylemetü'l-Kezzâb: 197, 391, 616, 623, 624
 Müslim b. el-Haccâc el-Nişâburî, *Sahîh-i Müslim* müellifi: 604
 Müslime b. Abdülmelik, müslüman emîr: 412
 Müslüman Asya: 39
 Müslüman devletler: 42, 299, 475, 634, 687, 710, 828, 832, 861
 Müslüman dünyâsı: 669, 682, 827, 832, 833, 857
 Müslüman hükümdarları: 679, 681
 müslüman kadınları: 110, 208
 Müslüman kanunları: 831
 Müslüman Moğollar: 461
 Müslüman orduları: 299, 324, 382
 Müslümanlar: Çok yerde
 Müslümanlık: 104, 107, 109, 111, 116, 159, 160, 165, 173, 296, 360, 382, 387, 405, 411, 418, 425, 427, 444, 482, 485, 529, 567, 615, 626, 635, 697, 794, 820, 821, 823, 824, 828, 829, 844, 861, 862, 863
 Müslümanlık akîdeleri: 85
Müşned, Ahmed b. Hanbel: 601, 604, 605
 Müsnid hattı, Âd kavmi yazı hattı: 127
 Müstedrike taifesi: 335
 Müstekfî, Abbasî halifesi: 397
 Müstevfî Muhyiddin: 525
 Müşebbihe mensupları: 340
 Müşebbihe mezhebi: 334, 340, 342, 393, 394, 396, 570, 606
 Müşebbihe-i Haşeviye: 393
 Mütercim Rüştü Paşa: 784
 Müteşâbihler: 364
 Mütevekkil Alallah, Abbasî Halifesi: 330, 371, 372, 394, 395, 405, 603, 700
 Mütevekkil'in oğulları: 372
 Müzdariye, Mu'tezile'nin kolu: 329
Müzekkî'n-Nüfûs, Hüseyin Hamîvi: 556
N
 Nachtgal: 45
 Nâdî, Yunus: 27
 Nâdir Şah: 590, 591, 754, 755
 Nahcivan: 521, 532
 Nahcivan Seferi: 706
 Nahşeb: 470, 480
 Nahşebî: 398
 Naîmâ: 731
 nakîbü'l-eşrâfîlik: 525
 Nakşî dergâhi: 547
 Nakşibendi: 561
 Nakşilik: 536, 546, 547, 558, 568
 Nakşiye: 560
 Nâmık Kemâl: 448, 483
 Napoléon: 577, 597, 617, 618, 624, 703, 766, 767, 772, 784, 858
 Napoli Krallığı: 809
 narşizm: 67, 847
 Nasara: 603
 Nasır Ahmed, emîr: 398
 Nasır Yusuf, Şam Meliki: 503
 Nâsir, Cemal Abdü'n-Nâsir, Mısır devlet başkanı: 836, 848, 850, 851, 862
 Nasır, Haleb Meliki: 502, 506
 Nasıreddin Şâh: 87
 Nâsirü'd-din, Sultan: 610
 Nasıreddin-i Tûsî: 507
 Nasr bin Hâris: 181
 Nasrânîler: 317
 Nasraniyet: 386, 428
 Nasriye fırkası: 307
 Nastura, manastır reisi: 143
 Nâsuhpâşa-zâde: 740
 Nasyonalizm: 842, 844
 Natabay, Moğol tanrısı: 467
 Nâtîkî: 577
 NATO: 850
 natüralist: 550
 Navarin: 698, 773
 Nâzenîn tarikâtı: 348
 Nâzım Paşa, Harbiye Nâzırı: 799
 Nazif, Süleyman: 94
 Nazzâmiye, Mu'tezile'nin kolu: 328, 330
 Neanderthal, dördüncü zaman başında yaşayan eski insan: 60

- Nebatî /ler: 39, 125
 Nebî: 142, 149, 152, 318
 Nebî-yi Ümmî: 364
 Necâşî Ashama, Habeş hükümdarı: 141, 160, 197
 Neccâr kızları: 177
 Neccâriye Mezhebi: 334, 335, 393
 Necdât fırkası, Haricî fırkası: 326
 Necdat kabilesi: 391
 Necef: 310, 363, 622
 Necîb, Sultan III. Ahmed'in mahlası: 754
 Necdî: 122, 124, 125, 592, 593, 596, 615, 616, 617, 619, 786
 Necdî bedevileri: 648
 Necdî çölü: 122, 123
 Necdî Şeyhi: 614, 615
 Necm sûresi: 220
 Necmeddîn-i Kübrâ: 355, 462
Nefahâtü'l-Üns, Abdurrahman Câmî: 546
 Negritude konsepsiyonu: 838
Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk, Ebû'n-Necîb: 702
 Nehriyan: 325, 377
 Nehru: 836, 851
 Neriman: 672
 Nesa şehri: 480
 Neseb-i İsmâîliye: 129
 Neseftî, Hâfîzü'd-din Abdullah b. Ahmed Berketü'l-Neseftî: 574, 580, 581
 Nesimî: 566
 Nesturi mezhebi: 418
Neue Freie Press gazetesi: 794
Neue Freie Press muharriri: 847
 Nev'î, Hüseyin İbni Sefer'in mahlası: 732
Nevâdirü'l-Ümem, İmam-ı Muhammed: 579
 Nevevî: 614
 Nevfel bin Huveylid: 181
 Nevfel, Hâris bin Abdülmuttalib'in oğlu: 181
 Nevruz beg: 520
 Nevşehirli İbrahim Paşa: 753
 Nezzâr: 129
 Nicholson, R. A., İngiliz yazar: 555
 Nicolas Iorga, Romen tarihçisi: 673, 678
 Niğbolu: 680, 681
 Niğde: 680
 Nijerya: 821, 860
 Nikeforos, Bizans İmparatoru: 399, 418, 438
 Nil kantaraları: 854
 Nil nehri: 666
 Nilüfer Hâtun, I. Murad'ın annesi: 675
 Nimetullahiye, İmamiye kolu: 310
 Ninova: 52
 Nirvana: 59
 Nisset, Rum tarihçi: 416
 Niş: 792
 Nişâbur: 86, 394, 470, 547, 558
 Nişâbüri: 225
 Niyâzi: 319
 Nizâm-ı Cedîd: 616, 617, 766, 767, 770, 777, 778
 Nizâmîye Medresesi: 563, 570
 Nizâmü'l-Mülk: 438
 Nizip: 773
 Nokta-i Ulâ, Mirza Ali Muhammed'in nâmı: 86
 Noktavîler, Nokta Mezhebi, Şi'a kolu: 310, 356, 366, 560
 Novgorod: 490
 Nu'mâniye fırkası: 307
 Hz. Nuh (as): 38, 75, 125, 126, 129, 360
 Nuh tufanı: 52, 126
 Nuh, emîr Nasır Ahmed'in oğlu: 398
 Nuh'un gemisi: 126
 Nûr, Bahaî ayı: 98
 Nûraniyet dini: 71
 Nureddin Mahmud: 424
 Nureddin Zengî: 40, 422, 423, 445, 816
 Nûr-ı Osmaniye camii: 759
 Nusaybin: 510
 Nusayir b. Yahya: 577
 Nusayir, Hz. Ali'nin kölesi: 311
 Nusayrî şeyhleri: 312
 Nusayrîler: 311, 312
 Nûşîrevân, İlhanlı Hânı Küçük Hasan'ın oğlu: 533
 Nübüvvet: 140, 148, 213
 Nüfud çölü: 122
O
 O. Kaak, Tunuslu: 41
 O'Connor, İngiliz sefiri: 790, 792
 Obiloviç, Miloş: 676
 Oder nehri: 490
 Oğuz: 476, 669, 816
 Oğuz - Merkit kabilesi: 488
 Oğuz Efsânesi: 846
 Oğuz Hân: 670
 Oğuz Türkleri: 409
 Oğuzlar: 387, 406, 410, 415, 816
 Oğuz-nâme: 485, 499
 Oktay (Ogeday) Hân, Cengiz Hân'ın oğlu: 448, 463, 480, 485, 486, 487, 488, 489, 493, 494, 495, 496, 517
 Okyanusya: 712, 821
 Okyanusya câmiî: 793
 Olaş muharebesi: 752
 Olaş zaferi: 750
 Olcayto Hudâbende Hân, İlhanlı Hânı: 462, 525, 526, 527, 528, 530, 531
 Olimpos dağı: 742
 XV. - XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Ömer Lütfi Barkan: 573
 Ongunlar: 456
 Ongutlar: 472
 Oniki havari: 94
 Oniki imam: 94, 310, 318, 319, 373
 Onikiler fırkası: 360
 Ordu-yı Hümayûn: 719, 747
 Orenburg vilâyeti: 636, 645
 Orhan Gâzî/Beğ, Osmanlı Sultanı: 40, 427, 486, 671, 682, 673, 674, 675, 677, 689
 Orhan Gâzî'nin vefatı: 675
 Orta Asya: 454, 477, 589, 702
 Orta Asya Türkleri: 587, 714, 843

- Orta Avrupa: 705
Orta çağ: 155, 432, 854
Ortadoğu devletleri: 850, 851, 854, 855, 864
Ortadoğu haritası: 849
Ortadoğu meselesi: 850
Ortadoğu münevverleri: 854
Ortadoğu: 40, 455, 585, 704, 779, 796, 827, 835, 836, 847, 848, 849, 850, 852, 853, 854, 855, 856, 861, 863, 864, 865
Ortadoğu'daki Barış dernekleri: 837
Ortaşark milletleri: 861
Ortodoks /lar: 318, 677, 764, 779, 818
Ortodoks Kilisesi Yüksek Şûra Riyâseti: 832
oryantalist: 173
Hz. Osman b. Affan (ra), İslâm'ın üçüncü halifesi: 40, 159, 160, 162, 190, 192, 194, 203, 238, 239, 244, 250, 264, 268, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 296, 304, 309, 315, 326, 330, 372, 388, 391, 392, 395, 397, 603, 605, 638, 666, 669
Hz. Osman b. Affan (ra)'ın hilâfeti: 283
Hz. Osman b. Affan (ra)'ın şehâdeti: 193, 273, 290, 292, 293
Osman Ekdame bin Maz'un: 159
Osman Gâzî/Beğ, Osmanlı Sultanı: 40, 427, 551, 586, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 684, 689
Osman Gâzî'nin doğuşu: 665
Osman Gâzî'nin vefatı: 675
Osman II, Osmanlı Sultanı: 473, 730, 731, 733, 734
Osman III, Osmanlı Sultanı: 758, 760
Osman Paşa, Özdemir-oğlu: 712, 714, 717
Osman-ı Zinnûreyn: bkz. Osman b. Affan (ra)
Osmanlı - Rus harbi: 317
Osmanlı /Devleti: 37, 93, 324, 439, 545, 547, 554, 555, 573, 584, 589, 591, 614, 615, 616, 618, 619, 623, 625, 666, 670, 671, 672, 673, 674, 676, 679, 680, 681, 682, 690, 691, 693, 695, 697, 699, 703, 704, 706, 707, 710, 711, 712, 714, 716, 717, 718, 721, 724, 727, 728, 731, 736, 738, 740, 741, 743, 750, 751, 753, 754, 755, 764, 767, 770, 773, 774, 776, 777, 778, 779, 780, 788, 792, 793, 794, 800, 816, 817, 818, 820, 826, 842, 845, 846, 847, 849, 853, 854
Osmanlı askeri/ordusu: 680, 681, 688, 692, 706, 710, 720, 721, 723, 750, 751, 755, 772, 773, 777, 779, 784, 799
Osmanlı Balkan hâkimiyeti: 676
Osmanlı diyarı/toprakları/ülkesi: 26, 27, 676, 680, 681, 683, 688, 690, 691, 692, 718, 727, 734, 740, 754, 756, 764, 778, 797, 798, 817, 847
Osmanlı donanması: 698, 706, 749, 776
Osmanlı hâkimiyeti: 677, 679, 697, 718
Osmanlı halifeleri/hilâfeti: 818, 830, 846
Osmanlı hanedanı: 714, 766, 769, 795, 810, 817, 846
Osmanlı hâriciyesi: 757
Osmanlı idaresi/hükûmeti: 28, 90, 311, 588, 625, 673, 684, 695, 700, 753, 842, 853
Osmanlı kanun-nâmeleri: 726
Osmanlı kudreti: 713, 721, 722, 723, 817
Osmanlı mimarîsi: 674, 754, 759
Osmanlı mutasavvıfları: 365
Osmanlı münevverleri: 27
Osmanlı müverrihleri: 686, 846
Osmanlı ricali/kumandanları: 719, 728, 765, 770, 777
Osmanlı Saltanatı: 809, 825, 714, 755
Osmanlı sultanları/pâdişâhları: 37, 440, 444, 547, 554, 560, 576, 586, 667, 670, 671, 672, 677, 678, 697, 698, 702, 703, 707, 717, 722, 726, 733, 743, 756, 766, 769, 775, 783, 784, 786, 790, 798, 802, 817
Osmanlı Şeyhülislâmları: 573
Osmanlı tarihi: 684, 703, 731, 739, 774, 776, 802
Osmanlı topçuluğu: 710, 720
Osmanlı vakıfları: 622
Osmanlılar: 321, 353, 385, 425, 445, 452, 453, 524, 558, 585, 586, 587, 588, 600, 625, 633, 671, 673, 679, 680, 681, 682, 688, 692, 696, 697, 700, 703, 704, 709, 710, 724, 734, 735, 738, 750, 753, 755, 760, 816, 817
Osmanlılık: 588, 633
Osmanlı-Yunan muharebesi: 793
Osman-oğulları: 448, 452, 453, 501, 587, 667, 667, 668, 670, 674, 677, 682, 685, 688, 689, 693, 712, 717, 719, 727, 729, 732, 770, 775, 809
Osman-zâde Taib: 682
Ostwald, Alman kimyageri: 30
Otağ-ı Humâyûn: 705, 720
Otlukbeli: 693
Otranto: 693
Otrar şehri: 465
Otuzbir Mart Vak'ası: 794
Ovacık kazaları: 319
Ö
Ögeday: bkz. Oktay Hân
Öksüz Turgud: 35
Hz. Ömer b. Hattab (ra),

- İslâm'ın ikinci halifesi: 47,
106, 107, 109, 122, 154,
162, 163, 164, 179, 180,
182, 184, 190, 194, 197,
198, 203, 238, 239, 243,
244, 248, 249, 250, 251,
252, 253, 255, 258, 259,
260, 261, 262, 264, 265,
266, 267, 268, 269, 270,
271, 272, 273, 274, 275,
276, 277, 278, 280, 281,
282, 283, 285, 286, 287,
291, 293, 295, 304, 306,
309, 312, 313, 315, 318,
350, 369, 372, 388, 392,
397, 405, 428, 586, 602,
605, 611, 638, 643, 862
- Hz. Ömer b. Hattab (ra)'ın
cenazesi: 204
- Ömer bin Hadremî: 182
- Ömer Ekmel: 355
- Ömer ibni Abdülaziz: 299, 304
- Ömer Lütfi Barkan: 573
- Ömer Paşa, Serdâr-ı Ekrem:
779
- Ömer Rıza Doğrul: 173
- Ömerü'l-Fârûk: bkz. Ömer b.
Hattab (ra)
- Ötkühna Noyan: 500
- Özbek /ler: 529, 735, 736, 830,
833
- Özbek Hân: 483, 484, 531
- Özbekçe: 830
- Özbekistan Sovyet
Cumhuriyeti: 830
- Özbekistan: 832, 833, 834
- Özdemir, Ahmet Hilmi'nin
mahlası: 27
- Özdemir-oğlu Osman: bkz.
Osman Paşa, Özdemir-oğlu
- Özü zaferi: 760
- Özü: 765
- P**
- Paganist: 550
- Pakistan: 555, 820, 827, 835,
844, 856, 857, 866, 867
- Pan-Anglisme: 844
- Pan-Arabisme: 844
- Pan-Germenisme: 844
- Pan-İslâmîc Nasyonalizm: 844
- Pan-İslâmizm: 844
- Pan-Latinisme: 844
- Pantheizm: 35, 78, 101, 351,
352, 561
- Pan-Turanisme: 844
- Papa: 107, 322, 419, 428, 429,
434, 435, 455, 458, 459,
466, 477, 493, 494, 495,
503, 509, 675, 680, 687,
696, 697, 704, 723, 839,
840, 856
- Papalık: 108, 458, 484, 589,
720
- Pareto, V.: 837
- Paris: 25, 642, 857, 861
- Paris Anlaşması: 780, 791, 792
- Paris Kongresi: 779
- Paris Sergisi: 784
- Parmakkapı: 771
- Parmenides: 561
- Parsi'ler: 405
- Parşah Hâtun, Abaka'nın ve
oğlu Keyhâtu'nun hanımı:
519
- Pasarofça muahedesi: 753
- Pascal: 563
- Pasifik Okyanusu: 793
- Pasin ovası: 426
- Pasinler: 426
- Pastör: 149
- Patrikler: 439, 474
- Patrona Halil: 754
- Pavlos: 104, 234
- Pax Americana=Amerikan
Sulhu: 477
- Pax Ottomana=Osmanlı Sulhu:
477
- Pax Romana=Roma Sulhu: 477
- Pax Sovjetica=Sovyet Sulhu:
477
- Pazarcık faciası: 760
- Pazarköyü: 420
- Pazvant-oğlu: 617
- Peçenek Türkleri: 415, 418
- Peçevî: 705, 720
- Pederâne hükûmet, peygamber
hükûmeti = Gouvernement
patriarcal: 237
- Pekin: 464, 496, 498, 837, 840
- Pekin - Moskova çekişmesi: 835
- Pelyen'ler: 138
- Pencâb kıtası: 406
- Pertev-niyâl Sultan: 782
- Peru: 73
- Pervane, Rum Selçuklu veziri:
509
- Pervâne-oğulları Emâreti: 451
- Peşâver: 819
- Peşte: 487, 491, 492
- Petersburg: 819
- Petervaradin: 753
- Petro, Rus Çarı: 753, 774
- petrol: 620, 626
- Hz. Peygamber (sav), İslâm
Peygamberi: 37, 41, 57, 58,
75, 86, 95, 106, 107, 118,
119, 129, 131, 132, 138,
141, 142, 143, 146, 150,
151, 152, 153, 154, 155,
157, 158, 159, 160, 161,
162, 163, 164, 165, 166,
167, 168, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 192, 194,
195, 195, 196, 197, 198,
199, 200, 201, 207, 208,
209, 210, 213, 217, 219,
220, 221, 222, 223, 224,
225, 230, 231, 237, 238,
239, 241, 242, 243, 244,
247, 248, 250, 251, 252,
253, 254, 255, 256, 259,
261, 262, 263, 265, 268,
269, 270, 276, 278, 285,
286, 288, 291, 292, 293,
295, 302, 303, 304, 305,
309, 314, 315, 318, 319,
323, 326, 335, 342, 343,
346, 350, 351, 352, 354,
358, 359, 360, 362, 363,
364, 365, 369, 371, 373,
378, 384, 388, 391, 395,
398, 399, 400, 410, 429,
438, 439, 444, 460, 461,
462, 473, 477, 485, 497,
503, 511, 515, 525, 534,
539, 542, 552, 553, 565,
567, 572, 576, 582, 586,
587, 593, 594, 595, 598,
601, 603, 605, 609, 610,

- 611, 612, 616, 617, 618,
621, 622, 624, 628, 632,
638, 641, 642, 648, 666,
669, 679, 688, 695, 701,
722, 725, 726, 742, 813,
821, 822, 831, 856, 857,
858, 859, 860, 864
- Hız. Peygamber (sav)'in âilesi/
evladı/nesebi: 121, 267,
300, 316, 374, 641
- Hız. Peygamber (sav)'in ashâbi:
167, 175, 176, 180, 194,
197, 199, 220, 237, 243,
249, 269, 270, 271, 273,
283, 284, 300, 301, 323,
389, 391, 461, 575, 576, 667
- Hız. Peygamber (sav)'in doğu-
mu: 140, 141
- Hız. Peygamber (sav)'in hayatı:
157, 180, 189, 200, 237,
240, 247, 327
- Hız. Peygamber (sav)'in hırkası:
bkz. Hırka
- Hız. Peygamber (sav)'in hicreti:
179, 242
- Hız. Peygamber (sav)'in ilk
hutbesi: 176
- Hız. Peygamber (sav)'in irtihâli:
175, 198, 203, 265, 266, 315
- Hız. Peygamber (sav)'in nübüv-
veti: 118, 143, 152
- Hız. Peygamber (sav)'in savaşı-
rı: 175, 179
- Hız. Peygamber (sav)'in sünne-
ti: 281, 282, 286, 666
- Hız. Peygamber (sav)'in vârisle-
ri: 203, 260, 266, 267, 315
- Hız. Peygamber (sav)'in zevcele-
ri: 190, 292
- peygamberler: 433
- Pezdevî, Fahrü'l-İslâm
Ebû'l-Hasan Ali b. Muham-
med b. Hüseyin Pezdevî:
580
- Pie V., Papa: 713
- Pirene dağları: 298, 814
- Pîrî Reis: 706, 708
- Piyâle Paşa: 706, 707, 708, 721
- Piyer: 360
- Piyer Lermî, papaz: 419, 420,
428, 434
- Piza: 434
- Plano Carpini, Papa'nın ruhba-
nından: 455, 456, 466
- Plevne: 785, 791
- Ploşnik vak'ası: 676
- Ploşnik: 676
- Podolya: 741
- Pol de Rela: 218
- Polonya asilzadeleri: 714
- Polonya: 466, 474, 490, 589,
698, 764, 835
- Poltava: 753
- Pontus İmparatorluğu: 692
- Porsuk, Melikşâh'ın kumandan-
larından: 439, 441
- Port Said: 848
- Portekiz: 716, 817
- Portekiz Devleti: 718
- Portekiz nasyonalistleri: 716
- Portekizliler: 706, 712, 716,
817
- Porten, W. von der: 555
- positivisme (isbâtçılık): 35
- Potie: 343, 346
- Pozitivizm: 75, 55, 149
- Prench: 492
- Presburg: 493
- Preveze: 706
- Preyaslaval: 490
- Proculiens, Roma hukukçusu:
572
- Promete Mesih: 137
- Protestan /lar: 54, 108, 355,
705
- Protestan misyoneri: 820
- Protestan münekkidler: 151
- Protestan rahipleri: 102, 156
- Protestanlık: 77, 102, 590, 592,
596, 731
- Prusya - Fransa harbi (1870):
784
- Prusya Kralı: 761
- Prusya: 493, 760, 763, 764,
766, 775, 785
- Prut: 490, 753, 755
- putperestlik: 131, 133, 567,
646
- Pülümür kariyesi: 322
- R**
- Rabân şehri: 444
- Rabat: 380, 858, 859
- Rabbânî: 665
- Rabbî'ler: 116
- Râbî'a, Haricî fırkası: 326
- Rabîta: 622
- Rabîa, Hâris bin Süraka'nın
annesi: 183
- Râcî: 34
- Radiyaddin Serahsî: 577
- Râfîziler: 394, 405, 583
- Râfî': 166
- Râfîzîlik: 312, 398
- Ragusa cumhuriyeti: 676
- Rahbe: 509, 514, 527
- Rahmet, Bahaî ayı: 98
- Rakkîyat, İmam-ı Muhammed:
577
- Ramayana: 405
- Ramazan Paşa, Tunus Beğler-
beği: 716
- Râmîz Efendi, Kırımı-zâde: 767
- rasathane: 498, 507, 525
- Rasyonalist /ler: 54, 102, 104,
107, 115, 154, 157
- Raşehât-i Aynü'l-Hayât, Mevlâna
Ali: 547
- Raşur beldesi, Hindistan: 406
- Ratibur: 490
- Rationalist: bkz. Akliyyun
- Ravza-i Mutahhara: 199, 614,
618, 738
- Ravzatü'l-Ebrâr, Karaçelebi-zâde
Abdülâzîz Efendi: 739
- Re'fet Paşa: 807, 810
- Rebah b. Osman, Abbasî valisi:
390, 391
- Rebîa bin Abdüşşems bin Abdi-
menaf'ın oğulları: 181
- Rebîa Gülnûş Hâtun, III. Ah-
med'in annesi: 753
- Reddû'l-Cehmiye, Ahmed bin
Hanbel: 602
- Reddû'l-Muhtar, Şam'lı İbni
Âbidin: 581
- Redhouse, Sir J.: 555
- Refref: 167, 168
- Remon, Grandük: 490
- Ren nehri: 433
- Rénan, Ernest: 10, 70, 82, 100,
103, 104, 105, 106, 107,

- 108, 109, 131, 132, 134, 156, 157, 188, 190, 191
 Resûl: 225, 251, 276, 335, 391, 696
 Resûllallah (sav): bkz. Peygamber (sav)
 Resûllere iman: 213
 Reşad Nuri: 33
 Reşid Paşa, Dâhiliye Nazırı: 778, 780, 801, 804, 805, 809
 Reşid Rızâ: 623
 Reşidü'd-din, Hemedanlı, İlhanlı veziri, tabib, tarihçi: 496, 518, 519, 524, 525, 526, 527, 528, 531
 Revan: 737
 Revan seferi, IV. Murad: 734, 735
 Rey: 313, 414, 417, 470, 502, 520, 524
 Reyb (Şüphe) mezhebi: 373
 Reymond de Puanye, Antakya prensi: 423
 Rezzamiye fırkası: 307
 Rıdvan: 98
 Rızâ Paşa: 782
 Ric'at akidesi: 305, 306
 Richter, G.: 555
 Ridanîye: 700
 Rifâde: 140
 Risâle, Kuşeyrî: 562
 Risler, J. C.: 863
 Rişar, Aslan Yürekli, İngiltere Kralı: 424, 435
 Riyad: 619, 860
 Rodinson, Maxim: 857, 860, 861
 Rodos adası: 693, 694, 696, 705, 774, 815
 Rodos kuşatması: 693
 Roma: 137, 268, 313, 314, 458, 477, 499, 572, 679, 750, 817, 849
 Roma alayları: 263
 Roma cemiyetleri: 286
 Roma dini: 72
 Roma hukuku: 572, 573
 Roma İmparatorluğu: 299, 382, 459, 493, 633, 681, 692, 854
 Roma kanunları: 575
 Roma medeniyeti: 136, 137, 138, 286, 287
 Roma orduları: 38, 263
 Romalı /lar: 71, 72, 73, 136, 137, 138, 285, 377, 572
 Romanos Diogenes, Bizans kralı: 413, 414, 415
 Romanya: 428, 430, 773, 792, 818, 835
 Romenler: 792
 Roosewelt: 839, 863
 Roran şehri: 490
 Roran, Grandük: 490
 Rosen, G.: 555
 Rosenweig, V. von: 555
 Rostov: 490
 Rubriques: 466
 Rudi Paret: 173
 Rufe şehri: 579
 rûh: 227, 228
 Ruhanî Mahfeller: 98
 Ruhâniyet: 167
 Ruhâniyyun (Spritualistler): 55, 78, 215, 217
 ruhbanlık: 596, 628, 631
 Rûhü'l-Kudüs: bkz. Cebrail
 Rukiye, Hz. Muhammed'in kızı: 160
 Rum /lar: 133, 196, 258, 298, 318, 382, 404, 405, 410, 418, 428, 434, 437, 438, 495, 536, 669, 676, 683, 753, 772, 795, 796, 799, 807
 Rum abdalları: 565
 Rum askerleri: 249
 Rum hükûmeti: 250
 Rum İmparatorluğu: 403, 404, 588
 Rum Kayserleri: 315
 Rum Patriği: 677
 Rum Selçukluları: 425, 437
 Rum şehirleri: 495, 515
 Rum tarihçileri: 249
 Rumeli askeri/ordusu: 736, 794
 Rumeli âyânı: 769, 771
 Rumeli Beğlerbeğliği: 698, 791
 Rumeli demiryolları: 786
 Rumeli erleri: 771
 Rumeli fütûhatı: 682
 Rumeli gazaları: 682
 Rumeli Hisarı: 691
 Rumeli kazaskeri: 723
 Rumeli seferleri: 719
 Rumeli: 319, 450, 494, 555, 557, 558, 617, 619, 671, 675, 679, 680, 687, 718, 766, 767, 794, 798, 799, 818
 Rumeli-i Şarkî meselesi: 793
 Rûmlu Süheyb: 278
 Rus - Japon Savaşı: 863
 Rus - Osmanlı harbi (1828): 773
 Rus /lar: 324, 412, 413, 466, 473, 474, 484, 490, 493, 592, 616, 714, 753, 766, 772, 773, 777, 779, 785, 786, 791, 818, 830, 831, 838, 839, 840, 846, 851, 863
 Rus Birliği: 474
 Rus donanması: 760, 773, 779
 Rus elçileri: 714, 763
 Rus istilâsı: 843
 Rus komünizmi: 831
 Rus kralı: 412, 413
 Rus mektepleri: 843
 Rus muharebesi: 762, 769, 772, 785
 Rus ordusu: 324, 763
 Rus prensliği: 474, 740
 Rus seferi: 760
 Rus siyâsileri: 764
 Rus tâbiyeti: 773
 Rusçuk yârânı: 769, 770, 771
 Rus-Osmanlı münâsebetleri: 764
 Rustow, R. A.: 825
 Rusya: 28, 321, 383, 458, 465, 470, 472, 474, 490, 491, 495, 592, 636, 710, 714, 716, 740, 741, 742, 750, 754, 755, 760, 763, 764, 765, 767, 773, 778, 779, 786, 791, 792, 799, 817, 818, 828, 830, 831, 832, 834, 835, 838, 839, 840, 845, 849, 850, 851, 852, 862, 863
 Rusya hâriciyesi: 28
 Rusya Müslümanları: 645, 830

Rusya Tarihi, N. Brion-Chaninov: 473

Rusya'da İslâm, Klimoviç: 832
Rüfaî /ler: 540, 541, 558, 561
Rükkânî: 603

Rükneddin Alâüddevle: 530
Rükneddin Horşah, Bâtînî reisi: 500

Rükneddin Mes'ud Anadolu Selçuklu Sultanı: 443, 444, 445, 495, 505

S

Sa'ad bin Mu'az: 239

Sa'âlibe, Haricî fırkası: 326

Sa'âlibe-i Mâbediye, Haricî fırkası: 326

Sa'd bin Muaz da Ensâr: 179

Sa'deddin Efendi, Hoca: 667, 674, 700

Sa'deddin Efendi, III. Mehmed'in hocası: 719, 720, 723

Sa'deddin-i Cibâvî, Şeyh, Sa'diye tarikatı kurucusu: 355, 558

Sa'dî: 561

Sa'dî dergâhı: 558

Sa'diye tarikatı: 558

Sa'dü'd-Devle: 457, 518

Sa'dü'd-din, Olcayto'nun veziri: 526

Saad bin Ebî Vakkas: 159, 239, 253, 267, 269, 274, 276, 277, 278, 280, 281, 282

Saad bin Muaz: 184

Saad bin Ubade: 239, 243, 244, 248, 251, 252, 253

Saad İbni Nûman İbni Kâ'ab ibni Hazrec: 252

Sââdet Asrı: 269, 295

Saadettin Köpek: 449

Saatçi Hasan: 716

Sabbahiler: 95, 619

Sâbiiler: 393

Sabiniens: 572

Sabinius, Roma hukukçusu: 572

Sâbit Türkî Aytaç, Türk kumandan: 401

Sabite mezhebi: 392

Sâdık Vîcdânî: 26

Sadîf, şair: 390

Sadreddin Halid Zincanî, İlhanlı veziri: 519

Sadreddin İbrahim İbni Saadeddin Hamevî: 483

Sadreddin Konevî: 549

Sadreddin, İlhanlı Gâzân'ın maliye veziri: 522

Sadrü's-Şeria Abdullah b. Mes'ud el-Mahcûbî: 580

Sadrü's-Şeria, Tâcü'l-Şeria'nın oğlu: 581

Sâdullah Paşa: 785, 787

Safâ tepesi: 309, 359

Safevîler: 93, 587, 641, 705, 706

Safeviye şahları: 319

Safiye Sultan: 717

Safvân bin Ümeyye: 192, 271

Safvet Paşa, Hâriciye Nâzırı: 791

Sagredo: 736

sahâbe: bkz. Peygamber (sav)'in ashabı

Sahâifü'l-Ahbâr: 389, 407, 686

Sahra çölü: 379

Sahra: 380

Said b. Cübeyr: 389

Said bin Âs: 220

Said bin Zeyd: 159, 180, 239, 264, 274

Said Halim Paşa, Sadrâzam: 801, 841

Said Muhammed bin Talha: 293

Saint - Jean (Aziz Yahya) şövalyeleri: 705

Saint Arnaud, Fransız mareşali: 779

Saint Louis, Fransa Kralı: 484

Saint Thomas: 492

Saka Baba türbesi, Türkmenistan: 833

Sakafiler: 165

Sakarya: 404

Sakarya nehri: 404

Sakarya-İzmit Körfezi Kanalı: 761

Sakız adası: 747, 748

Sakız baskını: 679

Sakyamoni (Buda): 460

Salacak: 767

Salâh Salim: 851

Salankamen: 719, 747

Sâlârü'd-devle: 87

Hiz. Salih (as): 127

Salih, Bedreddin Lû'lû'nun oğlu: 502

Salih, Hâricî reisi: 377, 378, 381

Salihîler, Zeydiye'nin kolu: 309

Sâlihiye, Mu'tezile'nin kolu: 331

Salim, Ebû Huzeyfe'nin azadlısı: 276

Saltıye, Haricî fırkası: 326

Saltuk Alp: 426

Saltuklular: 446

Sam b. Surî, Görîlerin reisi: 407

Sam: 360, 672

Samakow: 675

Sâmânîler: 384

Samarra: 310, 387, 401, 402, 404

Sâmî ailesi: 126

Sâmî dehâsı: 136

Sâmî dilleri: 126

Samî ırk: 848

Sâmî kavimleri: 126, 132, 133, 189, 298, 347, 632

Sâmî şubesi: 126

Sâmîler: 130

Sâmîtler [=Suskunlar]: 360

Samsa Çavuş: 426

Samsun: 448

San Remo: 805

San'a: 123, 141, 309

Sandukî: 232

Sanhace kabilesi: 378, 379

Sânî: 216

Sanskrit edebiyatı: 405

Sapienza adası: 698

Saray Hâtıraları, Ali Said Beğ: 790

Saray, Altınordu başşehri: 484

Saray-Bosna: 772

Sarayburnu: 719, 758

Sardunya Kralı: 809

Sâre Hâtun, Uzun Hasan'ın validesi: 692

- Sarı Deniz: 474
 Sarı Irk: 454
 Sarı Saltuk Sultan: 566
 Sarıkamış harekâtı: 800
 Saruhan: 453
 Saruhan beğliği: 679
 Satı Bigi, Ebû Said Bahadır Hân'ın kız kardeşi: 529
 Satı Hâtun, Emîr Çoban'ın hanımı: 530, 532
 Satuk Buğra Hân: 387, 483, 669
 Sava: 681
 Savcı Beğ, Ertuğrul-zâde: 426
 Sav-tigin: 414
 Sayda: 849
 Sayda hisarı: 505
 Sayın, Ebû Said Bahadır Hân'ın veziri: 529, 530
 Sayu ırmağı: 492
 Schimmel, Annemaria: 555
 Schlimacher: 103
 Schlumberger, G.: 694
 Schmid, Peter: 824
 Seb'iye fırkası: 308, 309
 Sebastian, Portekiz Kırâlı: 716
 Sebe: 306
 Sebeiye mezhebi: 305, 391
 Sebkatî, Sultan I. Mahmud'un mahlası: 756
 Sebük-tekin, Alp-tekin'in dâmâdı: 384, 405, 406, 409, 424
 Secah, sahte peygamber: 616
 secde âyeti: 220
 sedd-i zerayi: 605, 614
 Seffâh, Abbasi halifesi: 390
 Segedin sulhu: 687
 Sehî: 701
 Seignobos: 794
 Sekbân-ı Cedîd: 771
 Selâhaddin-i Eyyûbî: 40, 423, 424, 435, 446, 466, 503, 583, 586, 702, 816, 853
 Selâhaddin-i Zerkubî: 551
 Selâme, Yezid b. Abdülmelik'in maşukası: 389
 Selâmiye, Sa'diye tarikatının kolu: 361, 558
 Selanik: 430, 680, 742, 792, 795
 Selanik fırkası: 795
 Selanik kadılığı: 723
 Selâniki: 708, 712, 723
 Selçuk b. Yukak (Dukak): 409
 Selçuk Beğ: 409
 Selçuk hanedanı: 412, 450
 Selçuk Hâtun, IV. Kılınç Arslan'ın kızı: 518
 Selçuk neveti: 667
 Selçuklu /lar: 385, 410, 425, 434, 447, 450, 466, 486, 499, 507, 517, 520, 585, 586, 588, 670, 826
 Selçuklu Devleti: 427, 445, 448, 551, 554, 559, 679
 Selçuklu hanedanı: 449, 670, 815
 Selçuklu mehteri: 670
 Selçuklu Sultanları: 440, 444, 447, 450, 584, 499, 668, 670
 Selçuklu şubeleri: 425
 Selçuklu Tarihçesi: 37
 Selçuklu Türkleri: 411, 412, 420, 425, 426
 Selçuk-nâme, İbni Bîbî: 518
 Selçuk-oğulları: 437, 442, 444, 451, 452
 Selevkoslar: 439
 Selîm I, Yavuz, Osmanlı Sultanı: 40, 501, 587, 686, 698, 700, 701, 702, 703, 715, 781, 803, 817, 846
 Selîm II, Osmanlı Sultanı: 707, 712, 713, 714, 715
 Selîm III, Osmanlı Sultanı: 554, 617, 766, 767, 769, 770, 771, 772
 Selîmiye Kışlası: 767
 Selîm-nâme, Hoca Sa'deddin: 700
 Selmân-ı Fârisî: 186, 239, 270, 272, 303, 350, 534
 Semâ-hâne: 540
 Semâvâtın melekûtu: 316
 Semavî dinler: 231
 Semerkand: 465, 470, 475, 480, 570
 Semud kavmi: 126, 127
 semum: 124
 Sen Bernar Dö Klero, papaz: 422
 Sen Gotar: 741
 Sen Goy raksı: 434
 Sened-i İttifak: 771
 Senegal: 380
 Senekka'lar: 138
 Septe boğazı: 572
 Serahsî, Şemsü'l-E'imme Muhammed b. Ahmed Serahsî: 574, 576, 580, 581
 Serat dağları, Yemen: 122
 Serbdarîler: 533
 Serez: 742
 Serîü's-Sakatî: 350
 Seva sulhu: 731
 Sevbâniye, Mürcie'nin kolu: 335
 Sevide: 189, 190
 Sevr dağı: 176
 Sevr Muahedesi: 809
 Seyahat-nâme, Evliya Çelebi: 736
 Seyahat-nâme, İbni Batuta: 548
 Seydi Ali Reis: 706, 708
 Seyfeddin Ahmed: 699
 Seyfeddin Bitikçi, Hülagû'nun veziri: 507
 Seyfeddin Zengî: 423
 Seyfeddin, Memlûk kumandanı: 506
 Seyfullah: 267
 Seyhun nehri: 407
 Seyid Hamza: 525
 Seylân: 837
 seyr-i sülûk: 229
 Seyyid Burhânü'd-din: 548
 Seyyid Ebû Hüseyin eş-Şâzelî: 355
 Seyyid Hasan Ali eş-Şâzelî: 348, 374
 Seyyid Hüseyin, Mirza Ali Muhammed'in müridi: 86
 Seyyid Muhammed bin İsâ, İsevî tarikatı kurucusu: 541
 Seyyid Muhammedü'l-Mehdî bin Muhammed Ali el-Hâdî el-Sünûsî: 39, 544, 654
 Seyyid Nesimî: 565
 Seyyid Nizameddin: 319
 Seyyid Nûr Mehmed Bedevânî, Nakşî piri: 547
 Seyyid Sahih Ahmed Dede: 553

- Seyyid Yahya el-Şirvânî: 355, 374
 Seyyidü't-Tâife: 351
 Sezar: 702
 Sıddık Han: 225, 238, 253
 Sıddikî tarikâtı: 546
 Sıdkî Mehmed Tevfik Efendi, Kahire'de hapishane tabibi: 653
 Sıfatiye: 570
 Sıffiyin muharebesi: 287, 290, 294, 325
 Sığrı limanı kulesi, Midilli: 759
 Sıkâye: 140
 Sırat: 365
 Sırbistan: 430, 672, 675, 676, 679, 687, 692, 744, 755, 773, 784, 787, 791, 792, 818
 Sırp /lar: 428, 675, 676, 687, 795, 796, 799
 Sırp İsyanı: 767
 Sırp Kralı: 428, 676, 679
 Sırp Sındığı: 428, 675
 Sırp şövalyeleri: 429
 Sırr-ı Muhammedî: 35
 Sibirya: 430, 455, 840
 Sicilya: 738
 Sicistan: 299, 393, 402
 Sidretü'l-Müntehâ: 167, 168, 172
 Sigismund, Macar Kralı: 428, 680
 Sih: 839
 Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa: 748, 752
 Silâhdar Tarihi: 745
 Silezya: 490, 491
 Silistre: 763
 Silvan karyesi: 443
 Simavî, Lütfi: 802
 Simavnalı Şeyh Bedreddin isyanı: 685
 Simnan şehri: 530
 Simyon, haçlı kumandanı: 421
 Sînâ: 121, 848
 Sinamus, Rum tarihçi: 416
 Sinan, Mimar: 568, 708
 Sinan, Subaşı: 475
 Sinbad, Mazdekî: 394
 Sincar Atabeğliği: 486
 Sincar havâlisi: 391, 392
 Sind eyâleti: 402, 465
 Sinop: 439, 448, 451
 Sionisme: 847
 Sionist Kongresi, İsviçre, Basel: 847
 Sipehsâlâr Tezkire: 553
 Sir Lodge Olivie: 218
 Sırbistan: 773
 Sirit nehri: 490
 Sirol, V.: 823
 Siroz: 430
 Sis (Kozan): 447, 508
 Sisam: 773
 Sitin suyu: 490
 Siva mâbudu: 384, 408
 Sivas: 322, 413, 418, 447, 449, 452, 475, 510, 543, 559, 682
 Sivastopol: 779
 Siyah Afrika: 857, 860
 Siyâsetnâme-i Nizâmü'l-Mülk: 394
 Siyavuş Paşa: 745
 Siyebec: 70, 73
 Siyer-i Kebîr, İmam-ı Muhammed: 576, 579
 Siyer-i Nebî: 45
 Siyer-i Sagîr, İmam-ı Muhammed: 576, 579
 Siyret-i Nebeviye, Muhammed bin İshâk bin Hüzeyme: 225
 Sizebolu: 675
 Slade, A.: 776
 Slav toplulukları: 760
 Slav: 681
 Slovak kuvvetleri: 720
 Sloven kuvvetleri: 687
 Smith, W. C., Amerikan muhariri: 825, 826, 844
 sofiler: 304, 318, 609, 537, 553, 636
 sofist filozoflar, Yunanlı: 357
 Sofizm (tasavvuf): 344
 Sofya: 430, 675, 747
 Soğd / Soğdıyana: 38, 382, 388
 Sokrat: 62, 80, 138
 Sokullu Mehmed Paşa, Sadrâzam: 712, 713, 714
 Solaklar: 719
 Solak-zâde: 667, 695
 Solfasol, Çubuk, Ankara: 555
 Sorel, Albert: 761, 763
 sosyalist: 32, 831, 840, 857
 Sosyalizm: 32, 837, 838, 839, 847, 858, 861
 sosyoloji: 130
 Sovyet: 42, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838
 Sovyet-Çin rekabeti: 836
 Sovyetler Birliği: 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 838, 840, 848, 851
 Sovyetologlar: 835
 Söbütay, Batu Hân'ın kumandanı: 470, 489, 491
 Söğüt: 427, 665
 Söğüt yaylakları: 426
 Spartakus: 313, 314
 Speiser, A. E.: 827
 Spencer: 218
 Spinoza: 100, 101, 102, 103, 345
 spirüalizm: 236, 352
 Sprenger: 105, 158, 159
 Spritualistler = Ruhanîler: 101, 349
 Sputnik: 834
 Stalin: 831, 838, 839
 Stalinizm: 837, 839
 Stey Jourwald deresi: 433
 Stockholm: 228
 Stoddard, L.: 822, 844
 Stornell: 345
 Strauss, D. F.: 100, 102, 103, 104, 108, 156
 Subh-ı Ezel cemaatı: 93
 Subh-ı Ezel, Mirza Yahya'nın lakabı: 89, 90, 91, 92, 93
 Sudan: 380, 583, 845, 859
 Sudan ahâlisi: 646
 Süffî mensupları: 344
 Suğd (Soğdıyana'nın Araplarca kayda geçmiş ismi): 382
 Suğdak: 448, 451
 Suharto rejimi, Endonezya: 835
 Suheyb-i Rûmî: 239
 Suhreverdi: 535, 562
 Sukarno, Endonezya idarecisi: 835

- Sulamişi, Moğol kumandanı: 461, 466, 502, 503, 506, 522
 Suldular: 466
 Sultan Ahmed Camii: 859
 Sultan Baba türbesi, Özbekistan: 833
 Sultan Kutuz, Memlûklü Sultanı: 505, 506
 Sultan Munzur, Munzur dağı: 320
 Sultan Nikbay Biyki Hân, Burak Gıyâseddin'in halefi: 481
 Sultan Saadet Mezarı, Özbekistan: 833
 Sultan Sancar: 445, 475
 Sultan Veled, Mevlâna'nın oğlu: 551, 553
 Sultan, Bahaî ayı: 98
 Sultan-ı Serdeste, Alevîlerce Hızır'ın değneği: 319
 Sultaniye şehri: 526, 527
 Sultaniye(=İmperial) şehri: 527, 529, 532
 Sultanönü: 668
 Sultanü'l-Muazzam İzzü'd-dîn Ebû'l-Feth Kılınç Arslan, II. Kılıç Arslan'ın unvanı: 446
 Sumatra: 712
 Sumnat seferi, Gazneli Mahmud: 384, 408
 Sumniye, Mürcie'nin kolu: 335
 Suncak Noyan: 501
 Sung İmparatorluğu: 487, 497
 Sungur-tekin: 426
 Sungurü'l-Eşkar, Baybars'ın kumandanı: 508, 509
 Sunûhat [=İçe doğuşlar]: 227, 229
 Sur siteleri: 849
 Süre-i Eyüb, taklit Kur'an'ın sûresi: 378
 Süre-i Necm: 221
 Süre-i Yâsin: 701
 Süre-i Yunus, taklit Kur'an'ın sûresi: 378
 Süre-i Yûsuf: 326, 392
 Suriye: 126, 127, 151, 268, 283, 286, 295, 299, 311, 312, 361, 374, 391, 398, 405, 411, 423, 425, 427, 434, 440, 448, 451, 452, 458, 461, 466, 502, 503, 506, 507, 508, 509, 522, 526, 563, 584, 587, 607, 617, 665, 681, 738, 748, 779, 836, 849, 851, 852, 859, 862, 866
 Suriye Hristiyanları: 110
 Suriye Selçukluları: 426
 Suriye tarihi: 249
 Suriye'nin fethi: 249, 268
 Suûd bin Abdülazîz: 617, 618
 Suûdî Arabistan: 620, 852, 856, 861
 Suudiler: 616, 619, 852
 Suyûtî: 225
 Südlüce Mektebi: 767
 Süfyân b. Vekî': 604
 Süfyân-ı Sevrî: 391, 603, 584
 Süheyb: 159, 278
 Süheyl bin Ömer: 271
 Sülamîş: 522
 Hz. Süleyman (as): 226, 275
 Süleyman ağa: 322
 Süleyman b. Hişâm, Abdülmelek oğlu: 390
 Süleyman Bey, Babapaşa-zâde Şehbender, Ahmed Hilmi Bey'in babası: 25
 Süleyman Beybaba: 568
 Süleyman bin Kutalmış: 426, 438, 439, 440
 Süleyman Çelebi, Yıldırım Bâyezid'in oğlu: 684
 Süleyman Dağı, Kırgızistan: 833
 Süleyman I, Kanuni, Osmanlı Sultanı: 40, 498, 677, 701, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 714, 721, 735, 744, 745, 747, 749, 761, 774, 845
 Süleyman Kaya Alp: 425
 Süleyman Paşa, Rumeli Fâtih: 671, 786
 Süleyman Şâh, Tokat Meliki: 439, 440, 442, 443, 446, 486
 Süleyman, Abdullah b. Ali'nin kardeşi: 390
 Süleyman, emîr: 501
 Süleyman, Hülagû neslinden: 532
 Süleymanîler, Zeydiye'nin kolu: 309
 Sülûk erbabı: 230
 Sümâme bin Eşresü'n-Numeyrî, Sümâmiye'nin reisi: 329
 Sümâmiye, Mu'tezile'nin kolu: 329
 Sünâiye = Dualisme = İkicilik: 333, 341, 349
 Sünbül Ağa vak'ası: 738
 Sünnet Ehli: 368, 370
 Sünnî /ler: 150, 254, 301, 302, 305, 322, 337, 369, 371, 372, 373, 395, 397, 398, 461, 462, 587, 636, 637, 638, 639, 643, 698, 735
 Sünnî mezhebi: 333, 374, 375, 380, 586
 Sünnî müslümanlar: 318, 380, 859, 864
 Sünnî tarikat: 547, 558
 Sünnîlik: 254, 375, 376, 381, 385
 Sünûstler, Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde: 38, 537, 542, 544
 Sünûsiye tarikatı: 540, 541, 542
 Süraka: 151, 176, 196
 Sürre: 688
 Süryanî /ler: 125, 298, 440
 Süryani hattı: 127
 Süveyş: 123, 714, 818, 850, 851
 Süveyş Kanalı: 761, 848, 865
 Süveyş körfezi: 121
 Süveyş varidatı: 851
 Swedenburg: 150, 228
 Ş
 Şa'rânî: 39, 660
 Şafîi hukukçuları: 583
 Şafîi medresesi: 524
 Şafîi Mezhebi: 91, 571, 574, 583
 Şafîi, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris Şafîi: 302, 393, 571, 572, 579, 583, 599, 601, 604, 605, 607
 Şafîiler: 572
 Şâh Hatâyî: 565
 Şâh İsmail: 87, 565, 587, 698, 700, 846

- Şah Nimet Velî: 565
 Şah Nîmetullah: 374
 Şah Özbek: 529
 Şahâbeddin Sühreverdi: 355
 Şâhî top: 691, 692
 Şahne, Bağdad'daki Kaan temsilcisi: 507, 508, 524
 Şahyar: 122
 Şâkir Ağa, Müezzîn-başı: 774
 Şam: 121, 122, 142, 143, 175, 178, 179, 197, 250, 262, 263, 264, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 285, 286, 287, 289, 291, 295, 299, 310, 315, 353, 380, 390, 405, 423, 424, 434, 435, 465, 495, 505, 509, 522, 523, 524, 527, 548, 560, 593, 606, 607, 608, 609, 610, 613, 615, 648, 704, 806, 815, 859
 Şam ahâlisi: 505, 522
 Şam halifeleri: 388, 389
 Şam Meliki: 448
 Şam Selçukluları: 486
 Şam ve Medîne mektebi (Ehl-i Hadîs; Hadîşçiler): 571
 Şam'ın fethi: 263, 274
 Şaman: 456, 461
 Şamanizm: 456, 459
 Şâmî Yusuf Efendi: 736
 Şamlılar: 287, 293, 294
 Şammar aşireti: 125, 619
 Şâni-zâde Târihi: 766
 Şark İmparatorluğu: 110, 283
 Şark medeniyeti: 821
 Şark Türkleri: 681
 Şarkî Türkistan: 786
 Şarklılar: 44, 823
 Şarl, Sicilya Kralı: 508
 Şarlken: 688, 704, 705, 706, 817
 Şarlman: 409
 Şatı vahası: 128
 Şâzelî taraftarları: 353
 Şâzelîye mutasavvıfları: 348
 Şâzelîye tarikatı: 344, 348, 349, 357, 535, 540, 541
 Şebeş: 765
 Şehab, Dürzî ailesi: 311
 Şehabeddin, Zincanlı: 501
 Şehabü'd-devle Kutulmuş, Melik: 438
 Şehabü'd-dîn, Atabeğ: 514
 Şehabüddin-i Suhreverdi: 565
 Şemâil Şerhi, İbni Hâcer el-Heylemî: 613
 Şemseddin Cüveynî, Hülâgû'nun veziri: 507, 517, 518, 521, 525
 Şemseddin Fenârî: 555, 682
 Şemseddin İsfahanî, Saltanat Nâibi: 499
 Şemseddin Mehmed: 508
 Şemseddin Simnanî, Hoca, Gâzân Hân'ın veziri: 525
 Şemseddin Sivâsî: 722
 Şemseddin, Abaka'nın veziri: 510, 516
 Şems-i Tebrizî: 548, 552, 565
 Şemsîye, Argon nâmına yazılmıştır: 517
 Şemsü'l-E'imme Serahsî: bkz. Serahsî
 Şenb-i Gâzân: 524
 Şensi: 472
 Şeref, Bahaî ayı: 98
 Şerefeddin, Meraga'lı: 501
 Şeref-nâme: 518
 Şerefü'd-Devle, Haleb ve Musul emîri: 440
 Şerh-i Akaid-i Adâdiye, Celâled-din-i Devvânî: 613
 Şerh-i Dürer, Molla Hüsrev: 581
 Şerîf Gâlib: 617
 Şerif Hüseyin: 619
 Şerif Paşa, Cidde valisi: 617
 Şevkefzâ Kadın Efendi, Sultan Abdülmecîd'in hanımı: 788
 Şevki efendi, Abbas efendinin yeğeni: 98
 Şevkiye Hanım, Ahmed Hilmi Bey'in validesi: 25
 Şeyban kabilesi: 600
 Şeybâniye, Haricî fırkası: 326
 Şeybe, Utbe bin Rabîa'nın kardeşi: 181, 182, 183
 Şeyh Ali: 89
 Şeyh Attâr: 551
 Şeyh Bedreddin: 36
 Şeyh Cemâleddin: 481
 Şeyh Edebalı: 666
 Şeyh Emir: 722
 Şeyh Galib: 554
 Şeyh Hasan, Ebû Said Bahadır Hân'ın kardeşi: 529
 Şeyh Mahmud isyanı: 480
 Şeyh Mihrüddin Arûsî, Ahmet Hilmi'nin mahlası: 27
 Şeyh Necdî, Abdü'l-Vahhâb'ın lakabı: 614, 624, 625
 Şeyh Selâhaddin-i Zerkubî el-Konevî: 552
 Şeyh Seyfeddin, İmam-ı Rabbânî'nin torunu: 547
 Şeyh Sivasî Efendi: 735
 Şeyh Sünûsî: 803
 Şeyheyn, Hz Ebubekir ve Hz. Ömer: 90, 260, 300, 304, 313, 325
 Şeyhiye, Şi'a kolu: 310
 Şeytân: 219, 307, 392
 Şeytâniye, Nu'mâniye fırkasının diğer ismi: 307
 Şi'a: 219, 247, 290, 294, 298, 300, 301, 302, 305, 309, 310, 312, 313, 314, 317, 325, 331, 358, 368, 369, 370, 373, 374, 394, 465, 537, 572, 587, 606, 621, 643, 815
 Şi'a ehli: 318, 639
 Şi'a mezhebi: 253, 300, 301, 304, 305, 311, 312, 313, 314, 316, 318, 339, 340, 356, 360, 373, 374, 391, 402, 590, 393, 633, 645, 852
 Şibl b. Abdullah, Benî Hâşim âzadlısı: 390
 Şibli: 565
 Şihab, Nusayrî şeyhi: 312
 Şii /ler: 150, 254, 292, 300, 304, 309, 310, 312, 313, 314, 316, 319, 324, 360, 369, 371, 372, 397, 398, 461, 462, 527, 587, 608, 636, 638, 639, 643, 659, 735, 818
 Şii mezhebi: bkz. Şi'a mezhebi
 Şii tekkesi: 698
 Şiilik: 86, 87, 312, 314, 316, 375, 406, 617, 638

- Şikago: 98
 Şimalî Afrika: 40
 Şimşirlik daire: 744
 Şirâz: 85, 91
 Şirâzî: 518
 Şirvan: 495, 531
 Şirve: 408
 Hz. Şit (as): 307, 360
 Şovenizme: 846
 Şuaybiye, Haricî fırkası: 326
 Şûrâ meclisi: 239
 Şûrâ-yı Saltanat: 807
 Şükran (ra), Hz. Muhammed'in âzâdlısı: 199
 Şükrullah: 672, 683, 686, 688
- T**
Tabakât, Ahmed Hilmi: 36
 Taberistan: 394, 556
 Tabiatüstü=Metafizik: 349
 Tâbiîn: 224, 323, 283, 389, 391, 575, 576, 582, 603, 605, 628
 Tacdâr Oğul: 460, 461
 Tacik halkı: 525, 830
 Tacikistan Sovyet Cumhuriyeti: 830
 Tâcû'l-Şeria: 581
Tâcû't-Tevârih, Hoca Sa'deddin Efendi: 667
 Taeschner, F.: 825
 Taftazânî: 581
 Tağaçar Noyan: 519, 520, 521
 Tağlibiye, Sa'diye tarikatının kolu: 558
 Tâhirü'l-Mevlevî: 553
 Tahrân: 85, 88, 89, 92
 Taif: 122, 123, 124, 165, 189, 617
 Taif halkı: 262
 Taif kalesi: 617
 Tâkeres: 384
 takva: 535, 583, 625, 627, 628, 631
Takvîm-i Vekâyî: 774
Takvîmü't-Tevârih, Kâtip Çelebi: 674
 Talha: 151, 180, 197, 239, 243, 244, 253, 264, 269, 271, 274, 276, 277, 278, 281, 286, 289, 291, 292, 293, 392, 395
Talmud: 38, 306
 Tangeri, Fas: 859
Tanrı Buyruğu: 173
 Tanrı Dağları: 846
Tanrı Peygamberi: 173
 Tansred, haçlı kumandanı: 422
 Tanzimat: 573, 695, 709, 777, 778, 779, 780, 783, 787, 792, 793, 817, 842
 Tanzimat Fermanı: 778, 780
 Tao mezhebi: 73
 Taraklı Yenicesi: 667
 Taran: 123
 Tarhanlar: 479
 Tarîf, Hâricî reisi: 377
Târih-i Cihân-güşâ, Alâü'd-din Cüveynî: 463, 507, 508, 517
Tarih-i Din-i İslâm, Mahmud Esad Efendi: 220
 Tarih-i İslâm Encümeni: 46
Tarih-i İslâm ve Osmânî, Ahmed Hilmi: 36
Tarih-i İslâm, Ahmet Hilmi: 33
Tarih-i İstikbal, Celâl Nuri: 30, 34
Tarih-i Mekke, Azrakî: 173
Târih-i Muhtasarü'd-Düvel, Ebû'l-Ferec: 389, 390, 394, 414, 475
 Tarih-i Osmanî Encümeni: 802
Târih-i Subhî: 754
Târih-i Vassâf: 701
Târihü'l-Kâmil, İbn Esîr: 388
 tarikatlar: 26, 37, 534, 535, 536, 537, 540, 541, 545, 546, 617, 621, 622, 625, 647, 655
Tarikat-nâme, Hacı Bektaş-i Velî: 565
 Tarik-i Hâcegân: 546
 Tarmaşîrîn Hân: 481
 Tarsus dağları: 423
 Tarsus: 439, 449
 Tasavvuf: 36, 161, 332, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 350, 354, 356, 377, 534, 536, 537, 546, 547, 551, 556, 561, 586, 609, 610, 612, 616, 621, 622, 625, 647
Tasvîr-i Efkâr: 27
 Taş devri: 53
 Tatar istilâsı: 493
 Tatar Pazarcığı: 707
 Tatar süvarisi: 720
 Tatar tufanı: 686
 Tataristan: 466, 493, 636
 Tatarlar: 387, 468, 469, 476, 482, 493, 494, 500, 550, 720, 833
 Tavâif-i Mülûk: 380
Tavzîh, Sadrû's-Şeria Abdullah b. Mes'ud el-Mahcûbî: 580
 Tayyar Mehmed Paşa, Sadrâzam: 576
 Tayyibiye: 540, 541
 Tebe-i Tabiîn: 323, 582
 Tebriz: 88, 452, 473, 502, 524, 526, 527, 528, 531, 532, 550, 706
 Tebûk: 185
Tefsîr-i Hazin: 225
Tefsîr-i Kebir, Fahreddin-i Râzî: 225
Tefsîr-i Kebir, İbni Hatib: 548
Tehâfetu't-Tehâfüt, İbn Rüsd: 563
Tehâfetu'l-Felâsife, Gazzâlî: 563
 Tehame: 122, 123, 124, 125
 Tehanad: 492
 Teis suyu: 750
 tekkeler: 617
 Tel-Aviv: 848
 Tellü'l-beşer: 505
Telvîh, Sa'deddin (b. Mes'ud) Taftazani: 580
 Temeşvar: 741, 750, 754
 Temim kabilesi: 579, 592
 Temim-i Dârî: 270
 Templier tarikatı: 559
Tenkîh, Sadrû's-Şeria Abdullah b. Mes'ud el-Mahcûbî: 580
 Tenkit felsefesi ve reybilir (Le Critisme), Kant'ın ekolü: 54, 55
 Tenzihî fikir: 215, 341
 Teodoroviç, N. A.: 833
 Teofilos, Rum imparatoru: 403, 404

- Tep: 561
 Tepedelenli Ali Paşa, Yanya Valisi: 772
 Tercan kazası: 321
Tercümanlar, (Bektaşılık eseri): 322
 Tergoviç: 719
 Tersane Konferansı: 791
 Teslis: 80, 83, 84, 133, 137, 156, 159, 233, 234, 318, 561, 615
 Teşbihî fikir: 341, 342
 Teşeyyü': 314
Tevârih-i Âl-i Osman, Âşıkpaşa-zâde: 560
Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman, Ahmedî: 683
 Tevfik bey, Mustafa Kemal Paşa'nın kâtibi: 808
 Tevfik Paşa: 801
 Tevhidî fikir: 215, 234, 236, 341, 342
 Tevrat tenkitçileri: 218
Tevrat: 54, 116, 125, 133, 142, 156, 157, 218, 219, 226, 229, 234, 847, 853
 Teymuroğlu: 560
Tezâkir, Cevdet Paşa: 775
 Theodor Herzl: 847
 Thévenot: 710
 Tholuck, F. A. G.: 555
 Thomas Pain, Amerikan ihtilâl-cisi: 841
 Thomas Roe, İngiliz elçisi: 732
 Thosos II, Kilikya Ermeni prensi: 445
 Thura: 493
 Thuroe kontluğu: 492
 Tibet: 829
 Tibet öküzü: 639
 Ticâniye: 540, 541
 Tiéle: 70, 72
 Tientsin: 475
 Tiflis hükümdarlığı: 495
 Tih sahrası: 121
 Timuçin: 463
 Timur /lenk: 385, 443, 472, 497, 526, 533, 670, 681, 682, 683, 685, 703
 Timur Devleti: 445
 Timurlenk'in torunları: 586
 Timurtaş Noyan: 452
 Timurtaş Paşa: 680
 Timurtaş, Emîr Çoban'ın oğlu: 529
 Tirmiz: 480
 Tiryaki Hasan Paşa: 721
 Tito: 851
 Titus, Roma generali: 847
 Togan, Zeki Velidî: 843
 Toğay Timur Hân, İlhanlı, Cuci neslinden: 532
 Tok şehri: 513
 Tokat: 518
 Tokluk Timur Hân: 481
 Toluniye [= Tolunoğulları]: 425
 Tophane: 712, 760, 767
 Topkapı: 692
 Topkapı Sarayı: 473, 699, 716, 737, 740, 754, 790, 803
 Torakina (Türkân) Hâtûn, Oktay Hân'ın hanımı: 488, 489, 494
 Torino: 809
 Toros dağları: 437, 444
 Tortu: 36
 Tosun Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu: 618
 Tott: 762
 Townshend, General: 799, 845
 Toynbee: 846, 849
 Trablus: 40, 538, 588, 860
 Trablus Kontluğu: 853
 Trablusgarb: 26, 706, 798, 818, 821, 858, 859
 Trablusgarb harbi: 28, 619
 Trablusgarb'ın işgâli: 818
 Trablusgarb Berberîleri: 325
 Trablusşam: 816
 Trabzon: 418, 446, 448, 692
 Trabzon Rum imparatorluğu: 451
 Trakya: 430
 Transilvanya: 492
 Trayan, Roma İmparatoru: 736
 Trimuti: 137
 Tuğ, Salih: 173
 Tuğrul Beğ, Selçuk b. Dukak oğlu: 409, 410, 411, 412, 438, 441, 679
 Tuğrul Şâh, Kılınc Arslan'ın oğlu: 447
 Tulon: 706
 Tuluy evlâdının İran şubesi, İran Moğolları: 486
 Tuluy, Cengiz Hân'ın oğlu: 485, 486, 487, 495, 496, 499, 532
 Tuluy-oğulları: 496
Tumari's-Selâsil, Mehmed ibn Osman: 564
 Tuna: 491, 493, 666, 681, 718, 760, 773, 779
 Tuna ahâlisi: 492
 Tuna boyları: 430, 675
 Tuna hudutları: 772
 Tunç devri: 53
 Tunus: 325, 353, 386, 435, 588, 704, 706, 773, 817, 818, 849
 Tunus meselesi: 713
 Tûrân: 412, 537, 563, 702
 Tûrân kahramanları: 419
 Tûrân seferi: 703
 Turancılık: 843
 Turanlılar: 38
 Turgud Alp: 426
 Turgud Reis: 706, 708
 Turhan Beğ: 691
 Turhan Valide Sultan: 741
 Tûr-i Sînâ: bkz. Sînâ
 Tutuş, Selçuklu kumandanı: 440
 Tuvaraklar: 845
 Tüleyhâtü'l-Esedî: 616
 Türk /ler: 25, 26, 30, 31, 37, 38, 39, 40, 41, 88, 90, 107, 298, 312, 351, 370, 372, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 428, 429, 430, 434, 435, 437, 439, 441, 442, 443, 445, 455, 463, 465, 466, 473, 483, 484, 485, 506, 536, 541, 543, 544, 557, 565, 568, 576, 585, 586, 589, 592, 593, 595, 619, 625, 633, 636, 644, 647, 665, 671, 674, 675, 676, 680,

- 682, 687, 688, 691, 692,
694, 695, 697, 698, 699,
703, 704, 705, 706, 708,
709, 710, 711, 713, 714,
716, 718, 721, 727, 728,
736, 738, 740, 743, 745,
750, 751, 753, 754, 761,
763, 764, 768, 786, 793,
798, 809, 815, 817, 819,
820, 823, 824, 825, 826,
827, 828, 830, 831, 833,
834, 835, 843, 845, 846,
848, 851
Türk an'anesi: 568, 666, 703
Türk Armağanı, Ahmed Hilmi:
36
Türk beğlikleri: 672
Türk beldeleri: 703
Türk birliği: 371
Türk cumhuriyetleri: 830, 834,
835
Türk donanması: 710, 723, 760
Türk dünyası: 827, 834
Türk düşmanlığı: 851
Türk gölü: 706
Türk halkı: 737, 825
Türk İmparatorluğu: 418, 593,
684, 819, 832
Türk kabileleri: 486, 670
Türk Magna Cartası: 771
Türk milliyetçisi: 38
Türk mûsikîsi: 766
Türk ordusu: 681, 692, 708,
710, 793, 845
Türk Ruhu Nasıl Yayılıyor, Ahmed
Hilmi: 36
Türk Sünnîler: 337
Türk tarihi: 668, 671, 676, 688,
694, 704, 715
Türk tarikatı: 547
Türk topları/topçuları: 710,
720
Türkçe: 45, 46, 111, 323, 674,
690, 697, 717, 754, 830,
833, 834
Türkçe'nin resmî lisan oluşu:
674
Türkçülük: 30, 31, 834, 843
Türk-İslâm: 473, 669, 674, 700,
703, 707, 799, 826
Türkistan: 27, 398, 424, 426,
463, 480, 494, 495, 531,
546, 636, 645, 702, 714,
813, 814, 817, 832, 843, 846
Türkistan dervişleri: 549
Türkistan kalenderleri: 565
Türkiye: 28, 30, 41, 85, 89,
108, 319, 446, 447, 449,
536, 543, 555, 557, 558,
567, 578, 592, 594, 619,
631, 646, 654, 688, 699,
703, 705, 709, 723, 724,
727, 749, 750, 753, 763,
764, 766, 767, 773, 776,
777, 780, 785, 786, 787,
791, 792, 794, 796, 797,
799, 809, 818, 819, 820,
824, 825, 827, 828, 830,
832, 833, 834, 836, 844,
849, 859, 866, 867
Türkiye'de Beş Yıl, Liman von
Sanders: 801
Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi:
30
Türkler'in iptidâî dinleri: 382
Türk-Memlûk devleti: 506
Türkmen âşiretleri: 438, 670
Türkmen beğleri: 666
Türkmen melikleri/sultanları:
672, 679, 742
Türkmenistan Sovyet Cumhu-
riyeti: 830
Türkmenistan: 833, 834
Türkmenler: 438, 440, 672, 830
Türkoloji Kongresi: 834
Türko-Tatarlar: 829
Tylmann, R.: 555
U
Ubeyde bin Hâris bin Abdül-
muttalib, Şeyhü'l-Muha-
cirîn: 159, 181, 182, 183
Ubeydiye, Mürcie'nin kolu: 335
Ubeydullah, Fazlullah Nî-
metî'nin tilmizi, Nokta
Mezhebi müctehidi: 366
Ucan: 530
Ufa müftüsü: 636
Ufa Tatarları: 645
Ufra hatun: 182
Uganda: 857
Uhud: 185, 201, 243
Uhud gazvesi: 186, 201, 239,
242, 243, 262
Ukbe bin Ebi Muid: 181
Ukbe: 166
Ukkaz panayırı: 166
Ukrayna seferi, IV. Mehmed:
741
Ulâ, Bahaî ayı: 98
Ulah /lar: 675, 796
Ulahya: 680
Ulu Arif Çelebi, Sultan Veled'in
oğlu: 553
Uluç Ali Paşa: 714
Uluğ Noyan: 487
Ulyanowski, Sovyet teorisyen:
837
Umariye (Melâmiye-i Kadriye):
541
Umman: 122, 123, 124, 125,
299
Umman Denizi: 121, 122
Unkapanı: 774
Urallar: 828
Urban kabileler, Yemen: 324
Urban rüesâsı: 793
Urban II, Papa: 419, 428, 434
Urban III, Papa: 435
Urban VI, Papa: 677
Urcan: 526
Urfa: 416, 422, 438, 444, 503,
853
Urgenç: 475
Usâme bin Zeyd: 262, 270
Usûliyyun, İmamiye kolu: 310
Uşak: 772
Utbe bin Rabîa: 165, 166, 181,
182, 183, 220
Utkin, Cengiz Hân'ın kardeşi:
487
Uyeyne: 615
Uygur Türkleri: 407
Uygurca: 483, 829
Uygurlar: 405
Uyvar: 741
Uzakdoğu: 472, 494, 827
Uzun Hasan, Ak-koyunlu hü-
kümdarı: 693
Uzza: 134, 220

Ü

Üç Filozof: 36
 Ülken, Hilmi Ziya: 30, 174
 Ümem-i Sâmiye kavimleri: 125
 Ümeyye bin Halef: 175, 180, 220
 Ümeyye Hanedanı: 815
 Ümeyye oğulları: 275, 315, 316
 Ümeyye orduları: 388
 Ümmü Gülsüm, Abdurrahman bin Avf'ın zevcesi: 280
 Ümmü Hânî: 171, 172
 Ümmü Seleme: 189, 190, 266
 Ümmü'l-Mesih: 151
 Ürdün: 619, 620
 Üsam b. Yusuf: 577
 Üsâme bin Zeyd: 197, 198, 199
 Üsküb: 679
 Üsküdar: 693, 737, 740, 767
 Üss-i İnkılâb, Ahmed Midhat: 786
 Üstâd-ı Âzam: 361
 Üstâd-ı Kebîr [=Büyük Üstad], İsmâîlî reisi ünvanı: 374

V

Vâcibül-Vücûd: 148, 213, 612
 Vadi'l-Kura: 268
 Vâdi-i Aşer: 122
 Vâdi-i Behre: 122
 Vâdi-i Bişe: 123
 Vâdi-i Kebîr: 123
 Vâdi-i Künûn: 122
 Vâdi-i Remim: 123
 Vâdi-i Şecce: 122
 Vâdi-i Şerid: 123
 Vâdi-i Zümer: 123
 Vâdiü's-Seyl: 716, 718, 817
 Vaftiz: 380
 Vahdâniyetü'l-Lübânîye: 842
 Vahdet-i vücûd: 101, 132, 168, 342, 347, 350, 351, 356, 537, 546, 547, 561, 562, 563, 609
 Vahhâbî /ler: 131, 590, 592, 593, 594, 595, 597, 598, 599, 600, 611, 614, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 623, 624, 648

Vahhâbî akîdesi: 593
 Vahhâbî hareketleri: 766
 Vahhâbî İsyanı: 617
 Vahhâbîlik: 37, 584, 590, 592, 594, 595, 596, 597, 599, 600, 613, 614, 615, 616, 620, 623, 625, 626, 772
 Vahhâb-oğlu: 625
 Vahy-ı ilâhî: 78, 151, 152, 157, 158, 159, 192, 199, 223, 225, 230, 333, 352
 Vak'a-i Hayriye: 772
 Vak'a-yı Fil: 141
 Vâkı'at, Hâkim Şehîd: 577
 Vâkı'at, Nâtûkî: 577
 Vâkidî: 173
 Valide Câmîi: 782
 Van: 437, 448, 700, 706
 Van gölü: 425
 Varadin başpapazı: 491
 Varadin şehri: 492
 Varaka bin Nevfel, Hz Muham-med'in emmizâdesi: 152
 Varna muharebesi: 429, 688, 761
 Varna: 429, 687, 763
 Varşova: 698
 Vâsık Billâh, Abbâsî halifesi: 371, 393, 405, 602, 603
 Vâsıl bin Atâ, Mu'tezile reisi: 309, 328, 330, 331, 332
 Vâsıt: 501, 579
 Vâsiliye, Mu'tezile'nin kolu: 328
 Vasiyet akîdesi: 305
 Vassâf: 496, 531
 Vatsen şehri: 491
 Vay Kız Beğciği Seviyor, Ahmed Hilmi: 36
 Vazalaklar: 318
 Vedâ Haccı: 196
 Vedalar: 405, 561
 Vedanta, Vedaların tefsiri: 561
 Vefâiye, Sa'diye tarikatının kolu: 558
 Velâyet-nâme: 560
 Velîd b. Yezîd, Emevî halifesi: 389, 390
 Velid bin Muğire: 165, 220

Velid bin Utbe bin Ebî Muiz: 183, 276
 Velid, Utbe bin Rabia'nın oğlu: 181, 182
 Venedik donanması: 687, 735, 741, 742
 Venedik: 315, 428, 434, 447, 679, 680, 697, 710, 713, 738, 739, 740, 741, 753, 754, 760
 Venedikliler: 685, 693, 713, 741, 747, 749
 Venizelos: 809
 Versay: 819
 Vesniye [=Putâ tapıcılık]: 130
 Veysel Karanî: 350, 534
 Vezir Nasîreddin Hankâhî: 548
 Victor Cousin: 35
 Vidin: 679
 Vikaye, Mahmud b. Sadri's-Şe-ri'a el-Evvel: 574, 581
 Vikaye, Tâcü'l-Şeria: 581
 Vilâyet-nâme, Hacı Bektaş-i Velî: 565
 Vilfredo Pareto, İtalyan sosyolo-gu: 822
 Visigard: 719
 Vistül nehri: 490
 Vişno heykeli: 384
 Viyana: 466, 487, 706, 741, 794
 Viyana hâkimi: 725
 Viyana ric'atı: 743
 Vize: 675
 Vladimir Grandüklüğü: 490
 Vladimir kilisesi: 466
 Volga: 489, 712, 714
 Volok: 490
 Voltaire: 104, 106, 189, 191, 761
 Vu-Çan-Fu: 496
 Vücûdiyyun ve Ruhâniyyun (Le Panteisme et le Spritualis-me): 54, 55
 Vücûdiyyun(panteizm): 55, 352

W

Wacherau: 338
 Wamberg: 819
 Waschew: 102
 Washington: 709, 836, 852

- Wehrmacht: 470
 Weil: 104, 105, 111, 134, 157, 159, 180, 186
 Weismann, Yahudi Devleti başkanı: 848
Weltwoche gazetesi: 824
 Whinfield, E. H.: 555
 Williams, İngiliz generali: 779
 Wilson, E. H.: 555
 Winchester: 785
- Y**
- Yâd-ı Mazi*, Bereketzâde İsmail Hakkı: 90
 Yâfes, Hazret-i Nuh'un oğlu: 38
 Yağı-basan, Dânişmend emiri: 445
 Yağısinyan, Alparslan torunu, Antakya muhafızı: 421
 Yahova: 233, 456
 Yahudi /ler: 47, 89, 116, 129, 137, 157, 166, 186, 185, 188, 189, 203, 233, 296, 305, 329, 361, 371, 456, 457, 608, 624, 655, 709, 794, 841, 847, 848, 850, 853, 860, 865
 Yahudi cemaati: 850
 Yahudi Devleti: 848, 850, 855
 Yahudi düşmanlığı: 848, 849, 852
 Yahudi enternasyonalı: 839, 841
 Yahudi eserleri: 218
 Yahudi eziyetleri: 673
 Yahudi mezhebi: 73, 296
 Yahudilik: 84, 115, 132, 133, 156, 233, 301, 456, 656, 847
 Yahya b. Maîn: 604
 Yahya Efendi, Şeyhülislâm: 735
 Yahya, Sanhace hükûmeti emîri: 379
 Yahya, Taşlıcalı: 568
 Yakınoğlu: 839, 861, 865
 Hz. Yâkûb (as): 226
 Yâkub b. Leys, İranlı çete reisi: 402
 Yâkub Hân: 786, 818
 Yâkub Paşa, Bosna Beğlerbeği: 697
 Yâkubî, tarihçi: 401
 Yâkup Şah: 533
 Yalı Köşkü: 744, 758
 Yalvaç Mahmud: 495
 Yamalı Arap gömleği: 295
 Yanya: 687, 799
 Yarhisar: 667
 Yaroslav: 490, 495
 Yasmut, Abaka'nın kardeşi: 507
 Yassıçemen muharebesi: 448, 549
 Yaş Muahedesi: 616, 766
Yaşasın Bâd-ı Sabâ, Ahmed Hilmi: 36
 Yaya askeri: 671, 674
 Yazıcı-zâde Şeyh Ahmed Efen-di: 555
 Yazıcı-zâde Şeyh Mehmed Efendi: 555
 Ye'cûc ve Me'cûc: 38, 494
 Yedi Sene Muharebesi: 761
 Yedikule hapishanesi: 731
 Yehova: 132, 133, 847
 Yekta bin Merre: 181
 Yektan-Kehtan: 126
 Yemâme kabileleri: 391
 Yemâme kıt'ası: 619
 Yemâme: 122, 391
 Yemen: 122, 123, 124, 125, 126, 127, 134, 141, 142, 240, 294, 295, 299, 309, 353, 363, 418, 582, 601, 617, 706, 712, 786, 797, 798, 851
 Yemen dağları: 122
 Yemen fırkası: 786
 Yemen mutasavvıfları: 353
 Yemen sâhili: 123
 Yemenliler: 128, 184
Yeni İlm-i Kelâm, İzmirli İsmail Hakkı: 34
Yeni Mantık (Nâ-tamam), Ahmed Hilmi: 36
 Yeni Osmanlılar: 788
 Yeni Osmanlılar Cemiyeti: 784
 Yenicâmi: 754, 757, 759
 Yeniçeri /ler: 525, 545, 559, 560, 566, 568, 591, 674, 708, 710, 719, 772, 775, 777
 Yeniçeri Emânet Dairesi: 772
 Yeniçeri mezar taşları: 772
 Yeniçeri Ocağı: 559, 568, 618, 717, 772
 Yeniçerilik: 591, 773
 Yenikapı Mevlevî-hânesi: 553
 Yenişehir: 667, 671
Yer, Gök, İnsan, Ahmed Hilmi: 36
 Yerköy: 719
 Yerköy zaferi: 760
 Yermük vak'ası: 274
 Yesevîlik: 546, 564, 568
 Yesrib (Medîne) ahâlisi: 315
 Yesu, Celileli: 103
 Yesu, Neccâr'ın oğulluğu Mû-sevî: 156, 157
 Yeşuva: 157
 Yezd şehri: 89
 Yezdçürd: 109
 Yezid b. Abdülmelik: 389
 Yezid b. Muaviye: 40, 297, 299, 300, 318, 324, 375, 388
 Yezid bin Ebî Sufyan: 268
 Yezidi /ler: 318, 321, 322, 326, 327, 392, 397
 Yezidiye, Haricî fırkası: 326
 Yıldız Sarayı: 792, 793, 795
 Yiğit Beğ: 679
Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset, Ahmed Hilmi: 34
 Yozgat: 322
 Yuhanna, Şamlı: 602
 Yunan: 52, 137, 436, 641, 773, 793, 807, 852
 Yunan dini: 62, 72
 Yunan felsefesi: 234, 328, 332, 367
 Yunan filozofları: 694
 Yunan Kralı: 819
 Yunan medeniyeti: 52, 136, 137, 298, 367
 Yunan ordusu: 806
 Yunanca: 156, 341
 Yunanistan: 430, 561, 592, 773, 793, 818
 Yunanlı /lar: 72, 73, 137, 138, 234, 428, 792, 808
 Yunanlılık: 137
 Yun-Nan Müslümanları: 645

Yûnus, Berberî: 378
 Yûnusiye, Mürchie'nin kolu: 307, 335
 Yurdakul, Mehmet Emin: 825
 Yurdhisar: 667
 Yüriyef: 490
 Yusuf Paşa: 738
 Yutim bin Merre: 180
 Yü'lî bin Münibe: 269
 Yüen Devleti: 496

Z

Zabtara: 403
 Zagreb: 493
 Zağferânîye, Neccâriye'nin kolu: 335, 393
 Zâhid Bedahşî, Hoca: 546
 Zahir Şâh, Afganistan Kralı: 836
 Zâtü'l-İmad: 127
 zâviyeler: 537, 538
 Zaza lisanı: 321
 Zazadın hanı: 449
 Zehebî: 311, 611
 Zekeriya Efendi, İstanbul kadısı: 723
 Zelânka: 434
 Zemzem kuyusu: 396
 Zenbilli Ali Efendi: 708
 Zencî ihtilâli: 314, 317
 Zenci toprağı: 379
 Zencîler: 298, 379, 395, 821, 822

Zend Avesta: 54
 Zengî Hânedânı: 502, 816
 Zengibar: 313, 325
 Zengîye [=Zengililer]: 425
 Zenon Azra: 137
 Zenta mevkii: 750
 Zenton muharebesi: 128
 Zerâriye fırkası: 308
 Zerdüş: 35, 138, 296, 338, 561, 633
 Zerdüştilik: 71, 85, 136, 296, 370, 822
 Zerkaviye: 541
 Zeüs: 137
 Zeyd bin Ali bin Hüseyin bin Ali el-Murtaza: 309
 Zeyd bin Harise, Peygamber'in azadlısı: 159, 165, 179, 189, 191, 200
 Zeyd bin Sabit: 269
 Zeydî /ler: 309, 313, 617
 Zeydiye fıkhı: 583
 Zeydiye mezhebi: 309, 623
 Zeyneb vak'ası: 191
 Zeyneb, Hz. Muhammed'in hanımı: 187, 189, 190, 191, 200
 Zeyneb, Hz. Muhammed'in kızı: 181
 Zeyneddin Ketboğa, kumandan: 522
 Zeynelâbidin: 310, 374

Zeynî Dahlân-oğlu: 617
 Zeynü'd-din İbrahim b. Nüceym, Mısırlı: 581
 Zeytin Burnu zaferleri: 749
 Zındıklar: 329
 Zigetvar: 707
 Zigetvar seferi: 707
 Zihniyyun: 54, 78, 352
 Zinnüreyin: bkz. Osman bin Affan
 Zıştov muahedesi: 766
 Zıtvatorok müsâlehası: 724
 Zivin: 791
 Ziyad b. Ebih: 388
 Ziyad, Kûfe'de vali: 310
 Ziyâdât, İmam-ı Muhammed: 576
 Zorza Delfin: 694
 Zübeyir bin Avam: 150, 159, 160, 181, 239, 243, 253, 255, 259, 269, 271, 273, 274, 276, 277, 278, 280, 286, 289, 291, 292, 293, 326, 391, 392, 395
 Zübeyir, Hz. Muhammed'in amcası: 142
 Züfer b. Huzeyl b. Sabah el-Kûfi: 579
 zühd: 396, 535, 583, 601, 603, 606, 625, 628, 631
 Züherî: 172
 Zünnûn-ı Mısırf: 563